Grüll Tiborné

Bevezetés a Pentateukhosz fordításához

A Genezis fordítása

Habilitációs dolgozat

Budapest

2025

Tartalom

Bevezetés 2

1. A Pentateukhosz keletkezése 2
2. A Pentateukhosz szövegtörténete 144
3. A Pentateukhosz és a Tóra 20
4. A Pentateukhosz nyelvezete 255
5. Teológia, aktualizálás és tekintélyvédelem 344
6. A Pentateukhosz könyveinek egymáshoz, illetve a későbbi könyvekhez való viszonya 388
7. Szeptuaginta és zsidóság 444
8. Szeptuaginta és Újszövetség 466
9. A fordításról 50

Genezis 52

Felhasznált irodalom 147

Bevezetés

1. A Pentateukhosz keletkezése

A *Szeptuaginta* – latinul „hetven” – elnevezés eredetileg csak a Tóra fordítására vonatkozott. Ma azonban az egész görög nyelvű Ószövetséget értjük abban a formájában, ahogyan azt a legkorábbi ránk maradt kódexek, a *Codex Vaticanus, Sinaiticus* és az *Alexandrinus* őrzik.[1] A félreértések elkerülése végett az alábbiakban a *Szeptuaginta* kifejezés – illetve annak bevett rövidítése, a LXX – az *egész* görög Ószövetségre fog vonatkozni, a görög Tórát *Pentateukhosz* névvel illetjük (Tóra néven pedig a héber *Tanach*ra utalunk, alapvetően annak maszorétikus szövegére).

Közismert tény, hogy a Tóra görög fordításáról egy hosszú ókori beszámoló, az ún. Ariszteasz-levél áll rendelkezésünkre.[2] Ezt az állítást azonban mindjárt pontosítani kell. Először is, a beszámoló műfaja a bevett modern szóhasználat ellenére *nem* levél.[3] (Az egyszerűség kedvéért azonban a továbbiakban maradunk a megszokott „levél” elnevezésnél.) Másodszor, a mű legnagyobb része *nem* a Tóra fordításával foglalkozik: azt a 322 caputból álló műnek csupán 15 (9–11, 30, 301–311) fejezete taglalja.[4] A magát Ariszteasznak nevező szerző a testvérének, Philokratésznek címzett műve témájaként a jeruzsálemi főpappal, Eleázárral való találkozását határozza meg (1.c.). Ennek előzményeként a könyvtár élén álló phaléróni Démétriosz fölveti az uralkodónak (a közelebbről meg nem nevezett Ptolemaiosznak[5]), hogy érdemes volna beszerezni és lefordíttatni a zsidók törvényét a könyvtár számára (9–11. c.) – itt kapcsolódik be a beszélgetésbe Ariszteasz, aki az Egyiptomban rabszolgasorban sínylődő zsidókért jár közben. Ezek felszabadítása egy héten belül megtörténik 660 talentum ellenében (12–27. c.). Utána a szerző visszakanyarodik a Tóra beszerzésének előkészületére: Ptolemaiosz levelet vált Eleázár főpappal (35–51. c.); ajándékokat készítenek elő a főpap számára (51–82. c.); a követség megérkezik Jeruzsálembe: Ariszteasz kitér Jeruzsálem, Júdea, az áldozatok ill. a papi ruha bemutatására (83–120. c.). Eleázár búcsút vesz a fordításra kiválasztott vénektől, ennek során méltatja

---

[1] Ezek a kódexek a maszorétikus héber Bibliánál mindösszesen tizennéggyel több könyvet foglalnak magukban, bár nem egyforma teljességgel és csak részben egyező sorrendben. Az egyes kódexek valószínű keletkezési koráról és tartalmáról ld. a 2. fejezetet.

[2] Az Aristeasz-levélnek 23 kézirata maradt ránk a 11–15. századból, továbbá jelentős az ókori idézettsége, továbbélése is. Részletes elemzésére (szerzőség, a keletkezés időpontja körüli viták stb.) itt terjedelmi okoknál fogva nem térek ki. A műről több monográfia született már, ld. többek között HADAS 2007 (ered. kiad. 1951), JELLICOE 1968, COLLINS 2000, HONIGMAN 2003, WRIGHT 2015. Magyar fordítása Simon L. Zoltántól itt olvasható: ADAMIK – DÖRÖMBÖZI 1999, 5–43.

[3] HADAS 2007, 56; HONIGMAN 2003, 1. Josephus βιβλίον-nak nevezi (*AJ* XII.100), Epiphaniosz σύνταγμα-nak (*De mens. et pond.* 9), maga Aristeasz διήγησις-nek (1. fej.). Ld. még WRIGHT 2015, 15–20.

[4] A közkeletű nézetek és a tények közötti különbségekről ld. részletesebben ZSENGELLÉR 2018, 290.

[5] Az Ariszteasz-levélben szereplő Ptolemaioszt csak közvetett forrásunk azonosítja II. Ptolemaiosszal, azaz Ptolemaiosz Philadelphosszal, lásd Philón explicit kijelentését (*Vit Mos.* 2.28), illetve Alexandriai Kelemen idézi Arisztobuloszt az esemény kapcsán: Clem. *Strom.* 1.22.148. Euszebiosz tanúsága szerint viszont Arisztobulosz I. Ptolemaioszt említi a vállalkozás kezdeményezőjeként: Euseb. *PE* 13.12.2. Magának a levélnek a tartalma azt valószínűsíti, hogy a szerző II. Ptolemaioszra gondol.

a zsidó törvényeket (121–172. c.). Ptolemaiosz megkülönböztetett tisztelettel fogadja a véneket, még inkább a tekercseket (173–182. c.). Lakomát készítenek, melynek során mellőznek minden, zsidókat sértő szokást (183–186. c.). A mű legnagyobb részét a hét napon át tartó lakomázás a az annak során elhangzó morálfilozófiai beszélgetések teszik ki, amikor is a király kérdéseire mindenkinek tetsző válaszok hangzanak el a vének részéről (187–300. c.). Három nap elteltével kezdik meg a fordítási munkálatokat: Arisztteasz beszámol a helyszínről és a fordítók napirendjéről is (301–307. c.). Démétriosz kezdeményezésére a zsidó közösségnek is felolvassák az elkészült fordítást, amely olyan tetszésre talál, hogy ők is kérnek belőle másolatot. Ezután átkot mondnak mindazokra, akik meg akarnák változtatni a szöveget, majd a tekercs a könyvárba kerül (308–317. c.). A beszámolót a búcsúzkodás leírása, majd rövid epilógus zárja (318–322. c.).

Emellett a mű több ponton is kapcsolódik a Tórához, így például az étkezési szokásokhoz, a templomi szolgálathoz. Sőt, ha allegorikusan értelmezzük a művet, akár egy anti-exodus-történetként is felfogható: lám, a zsidóknak nem szükséges elhagyniuk Egyiptomot, sőt, ez a lehető legjobb hely számukra, ahol megbecsülésben és prosperitásban van részük; mi több, az uralkodó még a zsidó származású rabszolgák felszabadításának finanszírozásához is hozzájárult. Az (anti-)exodus paradigmát több elem erősíti, így például a fordításnak a Tóra Sínai-hegyen történt átvételére emlékeztető fogadtatása. [6]

Az Arisztteasz-levél valóságtartalmának megítélése igencsak változékonynak bizonyult az évszázadok során. A 16. századtól jellemző szkepticizmus, amelynek úttörői a zsidó származású humanista filozófus, JUAN LUIS VIVES (1552), majd az anglikán teológus, HUMPHREY HODY (1684) voltak, összekapcsolódott a Tóra-fordítás megítélésével is.[7] Mivel HODY meggyőzően bizonyította be, hogy a levél semmiképpen sem kortárs szemtanú beszámolója (ez a nézet azóta is konszenzuszosnak számít: a mű keletkezési ideje valószíműleg a Kr. e. 2. sz. közepe, esetleg 2. fele)[8], annak egyes részleteit illetően szintén az elutasítás, illetve ezzel párhuzamosan új paradigmák keresése vált általánossá kutatói körökben. Következésképp, ami a görög tórafordítás célját illeti, legalább hét különböző elmélet terjedt el a későbbi szakirodalomban, melyeket az alábbiakban mutatok be. A legutóbbi évtizedekben viszont megfigyelhető, hogy egyre többen visszatérnek az Arisztteasz-levél egyes pontjainak vizsgálatához, s mára már a beszámoló több kijelentését számos kutató tényként kezeli.[9] Ennek alapja az a szemléletbeli változás, misze-

[6] HONIGMAN 2003, 53–63.

[7] VIVES: *De veritate fidei christianae*, 1551. VIVES sajnos nem fejtette ki, mire alapozza szkepticizmusát. (Ld. WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006, 241–2.); HUMPHREY HODY: *Contra Historiam Aristeae de LXX Interpretibus Dissertatio*. – WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006, 254–8; Rajak 2008, 178.

[8] Erről ld. *inter alia* Bickerman 1930; HADAS 2007, 54; HONIGMAN 2003, 128-130, WRIGHT 2015, 21–29.

[9] A kutatástörténetet HONIGMAN foglalja össze röviden: HONIGMAN 2003, 3–5; ill. ld. WRIGHT 2015, 311—17). A „rehabilitáció" BICKERMAN 1959-ben megjelent tanulmányával kezdődött el ('The Septuagint as a Translation'). Mindenesetre ma is vannak kutatók, akik ezeket a fejleményeket szkepticizmussal fogadják, ld. pl. WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006, 25; WRIGHT 2008, 2011 és 2015; AITKEN 2020. WRIGHT véleménye szerint „The Letter of Aristeas is not an historical witness to the origins and nature of the LXX, and scholarship needs to abandon models that

rint az Ariszteasz-levél nem a modern, hanem az ókori kritériumok alapján vizsgálandó. Márpedig a objektivitással szemben támasztott modernkori elvárással ellentétben éppen az *autopszia*, vagyis a szerző személyes tapasztalata jelentette a történeti forrás hitelességét. Vagyis az Ariszteaszként bemutatkozó szerző legalábbis hitelesnek *látszó* művet akart az olvasók kezébe juttatni, és igyekezett a rendelkezésére álló ismeretek alapján elérni célját. Eszerint a mű teljes egészében nem lehet fikció, hiszen a kortársak emlékezetét is figyelembe kellett vennie a szerzőnek.[10]

Mindenekelőtt vegyük számba, melyek azok a paradigmák, amelyekkel a szakirodalomban találkozhatunk a tórafordítás keletkezését, céljait illetően. Egy részük teljesen figyelmen kívül hagyja az Ariszteasz-levél tartalmát, más szerzők viszont bizonyos pontokban elfogadják azt.

1. Legismertebb talán az a HENRY THACKERAY nevéhez köthető elmélet, miszerint a fordítás elsődlegesen az alexandriai zsidó közösség számára, liturgikus használatra készült.[11] (Ennek variációjának tekinthetjük Paul Kahle felvetését, aki a targumok keletkezéstörténetében vélte megtalálni a Pentateukhosz párhuzamát.)[12] Ezek szerint az Ariszteasz-levél csupán propagandisztikus célból, a fordítás tekintélyének növelése végett íródott. Valójában nem sokat tudunk a korabeli zsinagógai istentiszteletek nyelvéről.[13] A Kr. u. 1. századi, vagyis a tárgyaltaknál bő kétszáz évvel későbbi Philón leírása (*Hypoth* 7.13) mindenről szól, csak épp a Tóra-olvasás nyelvéről nem: az olvasásra és magyarázatra az ἀναγινώσκω, ἐξηγέομαι szavakat használja. Másik beszámolójában (*Prov* 81-82) pedig az ἀναδιδάσκω (’alaposan megmagyaráz’) igét használja az olykor nehezen érthető, szimbolikus (διὰ συμβόλων), régies (! ἀρχαιοτρόπῳ ζηλώσει) nyelvezettel íródott szent tekercsek felolvasását követő magyarázatra. Különösen az utóbbi utalás sugallja azt, hogy nem a korabeli görögöhöz közelálló nyelvezetű Biblia felolvasására utal. A Misnából (*Meg* 1:8) gyakran idézett szakaszban a bibliai könyvek (valószínűleg a Tóra) más nyelveken történő *leírásáról*, nem pedig zsinagógai használatáról esik szó.[14] Első utalás idegen (nem konkretizált) nyelvű felolvasásra a *tMeg* 3:6 utal, amely így fogalmaz:

---

rely, either explicitly, or implicitly, on *Aristeas* for answers to those questions.” (WRIGHT 2008, 161. WRIGHT kiindulópontja HOLGER GZELLA egy valóban elhibázott koncepciójú tanulmánya, következtetéseit azonban általánosítja.)

[10] DE CROM 2021, 127. – Moses Hadas még amellett tette le a voksát, hogy a művet szerzője fikciónak szánta és a korabeli olvasók is annak tekintették (HADAS 2007, 54). A témáról ld. még JOHNSON 2004, 35–8. Megemlítendő még WRIGHT érvelése, aki szerint – mivel a szerző minden jel szerint rétorikai oktatásban részesült, ott megtanulta a fikció készítését, vagyis a *proszópopoiá*t, és ez adott neki megalapozást a pszeudepigráf mű elkészítéséhez. Elég megdöbbentő érvelés, ha belegondolunk, hogy minden ókori értelmiségi, köztük az összes történetíró is részesült a görög-római kultúrkörön belül rétorikai képzésben. Nyilván nem kell elfogadnunk a Thuküdidésznél olvasható beszédek hitelességét, ám attól még a pelloponészoszi háborúról máig ő a fő forrásunk. WRIGHT 2015, 10.

[11] THACKERAY 1921, 11.

[12] KAHLE 1959, 213–14.

[13] Ezen a véleményen van MIREILLE HADAS-LEBEL is: 2001, 43. Mások, pl. EMANUEL TOV azt feltételezi, hogy a fenti Philón-idézetek görög nyelvű olvasásra utalnak: Tov 2014c, 48. Ld. még SCHWARTZ 2001, 242. TOV egyébként bevallja: a LXX papiruszleletek (P. Ryland Greek 458P. Fouad 266a-c) nem bizonyítják, hogy istentiszteleti használatban voltak: Tov 2015a, 434. De pl. MARTIN RÖSEL nem hiszi, hogy a kereszténység előtti időkben görögül olvasták volna föl a Tórát. (RÖSEL 1994, 256)

[14] הספרים נכתבין בכל לשון … רבן שמעון בן גמליאל אומר, אף בספרים לא התירו שיכתבו אלא יונית

בית הכנסת של לעוזות אם יש להם מי שיקרא עברית פותחין עברית וחותמין

„Abban a zsinagógában, amely idegen nyelvűeké, ha van köztük, aki héberül olvas, azok kezdjék meg héberül, és zárják is le”.

Nyomós érvek szólnak amellett, hogy egy vallási közösség addig, ameddig ez lehetséges, igyekszik megőrizni a szent szövegek eredeti nyelvét a liturgiai használatban, és nem egykönnyen cseréli le a beszélt nyelvre.[15] Ezt a folyamatot jelentősen befolyásolhatják egyéb tényezők, pl. a nyelvi környezet vagy a politikai helyzet.[16] Jogos érvnek tűnik a (kizárólagosan) liturgikus célból történő fordítással szemben az is, hogy efféle célra nem feltétlenül teljes könyvek, hanem csupán szakaszok lefordítása lett volna ésszerű megoldás.[17]. ELIAS BICKERMAN szerint ebben az időben nem bizonyított a Tóra folyamatos, ciklikus olvasása. Ha pedig csupán bizonyos szakaszokat olvastak fel, fölösleges luxus lett volna az egész Tórát lefordíttatni.[18] A kezdeti elutasításnak éppen az Ariszteasz-levél a közvetett bizonyítéka: az írásmű valószínűleg azért született, hogy a görög fordítás a levél idejében nagyobb elfogadottságot nyerjen zsidó körökben. Ahogy PAUL KAHLE találóan fogalmaz: „A propaganda soha nem száz évvel ezelőtti dologról szól.”[19]

2. Szórványosan a propagandisztikus célzatú fordítás elméletével is találkozhatunk. Eszerint az elképzelés szerint a fordítás a zsidó közösség elsődleges érdekét szolgálta, de azzal a szándékkal, hogy a Tóra bölcsességét más nemzetekkel is megismertessék.[20] Ehhez az elképzeléshez a korabeli zsidó irodalom nyújt párhuzamot, ahol valóban a zsidó bölcsesség felmagasztalása történik a görög filozófiával szemben – voltaképpen Philón is részben ezzel magyarázza a tórafordítás szükségességét (*Vita Mosis* II. 25–27.) A nézet nemigen talált követőkre, releváns szakirodalomban nem is tárgyalják ennek eshetőségét.

3. Milyen egyéb célja lehetett a helyi zsidó közösségnek egy görög nyelvű tórafordítás elkészítésével? Esetleges funkció még az oktatás segítése: ALBERT PIETERSMA szerint, akinek nevéhez

---

(A Tórát minden nyelven le lehet írni… Rabban Simeon ben Gamliél azt mondta: ami a Tórát illeti, nem engedték meg, hogy leírják, csak görögül.)

[15] PIETERSMA 2002, 358.

[16] A szórványos talmudi helyek egymásnak ellentmondó attitűdöket mutatnak be a különböző rabbik részéről a görög nyelvvel ill. a görög kultúrával kapcsolatban, amelyeket mind a megfelelő kontextusban érdemes értelmezni. A témával LOUIS FELDMAN foglalkozott részletesen (FELDMAN 1993), ill. ld. WASSERSTEIN-WASSERSTEIN 2006, 51–83.

[17] PIETERSMA 2002, 358. A későbbi – rabbbinikus kori – zsinagógai gyakorlatban (a prófétai szakaszokkal, a haftárákkal szemben) a teljes Tóra felolvasása volt jellemző. Sajnos a tóraolvasás ezen aspektusát sem Josephus (ld. *C. Ap.* 2.17), sem Philón (Hypoth 7. 13; Prov 81–82), sem pedig az Újszövetség (Csel 15:21) nem részletezi, egyedül a m*Meg* 3:4 alapján következtethetünk arra, hogy a tannaitikus korban egy ciklus során a Tórát szakaszokra osztották, és ettől csak alkalmanként tértek el (az וּמַפְסִיקִין לְשַׁבָּת אַחֶרֶת szavak arra vonatkoznak, hogy „megszakították [a szakasz olvasását] a következő szombaton”) . A témáról ld. még SCHIFFMANN 1999.

[18] BICKERMAN 1959, 7–8.

[19] KAHLE 1959, 211. Kahle ugyan amellett teszi le a voksát, hogy a fordítás maga is egyidejű kellett, hogy legyen az Ariszteasz-levéllel. Ezt ma már senki nem véli így, azonban a propagandára minden valószínűség szerint a Kr. e. 2. században (is) nagy szüksége volt a fordításnak.

[20] SCHENKER 2007. Ugyanakkor a szerző explicite tagadja, hogy beszélhetünk-e térítő szándékról, holott a zsidó vallási térítés nem volt jelentéktelen ebben a korban. A témáról magyarul ld. GRÜLL 2015.

ez az elmélet kötődik, a görög szövegek egyfajta mankóként szolgáltak a Tórával ismerkedő gyermekek számára, mégpedig interlineáris vagy hasábos formában, ahogyan arról a homéroszi szövegek tanítási gyakorlata tanúskodik papiruszleletek alapján[21]. Ez megmagyarázná a görög szöveg stílusbeli hiányosságait, a sokszor érthetetlen szóhasználatot, illetve a héber szórendet viszonylag pontosan követő görög szórendet.[22]

PIETERSMA elméletével kapcsolatban a legfőbb probléma, hogy merőben hipotetikus: mint ezt maga is elismeri, egyelőre nem ismerünk interlineáris szöveget tartalmazó papiruszleletet, továbbá a teória nem magyarázza meg a görög szövegen belül megfigyelhető stiláris különbségeket – azokat csak a szöveg későbbi fejlődésével, azaz újabb és újabb revideálásokkal tudja magyarázni.[23] Végül SYLVIE HONIGMAN szerint az oktatási célokra felhasznált fordítások sokkal jelentősebb diverzitást kellene, hogy mutassanak, hiszen nem egy helyszínhez, időponthoz kötődnek; márpedig a Szeptuaginta, azon belül a Pentateukhosz szókincse relatíve homogén.[24] A legújabb tanulmányok általában elutasítóak PIETERSMA elméletével szemben – az persze elképzelhető, hogy a fordítás az idők során *részévé vált* a nevelésnek.[25]

4. Meglehetősen perifériára szorult JAN JOOSTEN elmélete, miszerint a fordítás a zsidó közösség igényeit elégítette ki, de ő a katonaság körében kereste a fordítókat: ennek fő bizonyítékaként bizonyos katonai kifejezéseket hoz fel (ἀποσκευή, παρεμβολή, στρατοπεδεύω).[26] A szóban forgó szavak azonban nem olyan specifikusak, hogy csak egy katonai közegben forgolódó személy ismerhette volna azokat.[27]

5. Másik fordítási célként a jogi kontextusban történő felhasználást nevezik meg egyes kutatók.[28] JOSEPH MODRZEJEWSKI párhuzamként az egyiptomi őslakosság részére használt törvénygyűjteményt hozza föl.[29] Egy i.e. 3. sz. végi papirusz (P Paris BN dem. 215) tanúsága szerint

---

[21] PIETERSMA egy Kr. e. 1. sz-i papirusz példáján mutatja be a módszert (PIETERSMA 2002, 348). Véleménye szerint az oktatási céllal fordított homéroszi szakaszok, illetve a – még későbbi századokban keletkezett – bilingvis vergiliusi stb. szövegek – hasonló nyelvi jellemzőket mutatnak, mint a héber Biblia görög fordítása. (PIETERSMA 2002, 347–8, 358–9) Véleménye szerint a Targumok is iskolai céllal készültek (PIETERSMA 2000, 361). – Másutt az interlineáris fordítást metaforikusnak nevezi (NETS, Introduction xiv).

[22] PIETERSMA 2002, 348–9, 356–7. – Az elmélet első megfogalmazója egyébként Sebastian Brock volt, de ő nem dolgozta ki részletességgel (BROCK 1972, 16).

[23] PIETERSMA 2002, 350. Kritikáját lásd még JOOSTEN 2008, 170.

[24] HONIGMAN 2007, 107–108.

[25] A legújabb kutatók közül James Aitken az, aki visszatér ahhoz a feltevéshez, hogy a fordítás a zsidó közösségek igényeit szolgálta ki, bár a funkciót nem igazán írja körül. (AITKEN 2020, 412–13.)

[26] JOOSTEN 2010, 64–72.

[27] A legkorábbi egyiptomi zsidók a papiruszleletek és irodalmi források alapján még a perzsa korban telepedtek le; az elephantinei és az edfui papiruszok arámi nyelvűek és a két telepet egyaránt „erőd"-ként említik, vagyis katonai jellegű telepek lehettek. A Ptolemaidák szintén nagy hangsúlyt fektettek a katonai közösségek létrehozására, ezt támasztja alá az Aristeasz-levélben említett akció, melynek során I. (vagy II.) Ptolemaiosz a hadifoglyok egy részét katonai erődökben telepítette le (12-14), ill. Josephus is említést tesz katonai védelem céljából letelepített zsidó családokról, és nem csupán Egyiptomban (AJ XII. 4.3.) A témáról ld. TCHERIKOVER 1959, pp. 287-288. Összesen 27 papiruszleletünk van a Ptolemaida korból, amely zsidó katonákról tanúskodik (SZÁNTÓ 2024, 97–111). A fordítók érintkezése a katonai világgal tehát nem kizárt, azonban a katonai közegben készült fordítás több kérdést vetne föl, mint ahányat megoldana. A fő kérdés – miért készült a fordítás? – még hangsúlyosabbá válna.

[28] A legfontosabbak MODRZEJEWSKI 1997a, BARTHÉLEMY 1974 és DORIVAL 2009.

[29] MODRZEJEWSKI 1997b.

Dareiosz felszólította az egyiptomi szatrapát, hogy gyűjtse össze a Kr.e. 525 előtti helyi törvényeket. Ezeknek egy egyiptomi illetve egy arámi nyelvű másolata készült el, és minden valószínűség szerint azonos az ún démotikus törvénykönyvvel. MODRZEJEWSKI szerint egy 2. századi papirusz (P. Oxy. XLVI 3285) a démotikus gyűjtemény egy görög fordítástöredékét tartalmazza, így hát adja magát a feltételezés, hogy II. Ptolemaiosz amazt is, és a héber Tórát is lefordíttatta, hogy a nem görög lakosság jogi alapjaként szolgáljon.

A peres ügyekben történő alkalmazást illetően egyetlen papiruszleletre szoktak hivatkozni: egy meglehetősen töredékes, Kr.e. 218-ra datálható hérakleopoliszi papirusz[30] tanúsága szerint – ha a kiegészítés helyes! – egy zsidó férfi és egy nem zsidó nő közötti házasságkötés a „zsidók törvénye alapján" ([κατὰ τὸν νόμον π]ολίτικον τῶν [Ιου]δαιῶν) történt.[31] A „bizonyítéknak" azonban nem csupán az a gyengéje, hogy konjektúrán alapul. Ha meggondoljuk, a Tórában nincsen szabályozva a házasságkötés, a hivatkozás tehát csupán formuláris. [32] Sőt, a Tórának elenyésző része foglalkozik polgárjoggal, amely egyiptomi közegben törvényi alapként felhasználható lenne.[33] Egyik ilyen terület a pénzkölcsön szabályozása: a Tóra explicite megtiltja, hogy zsidó zsidónak kamatra adjon kölcsönt (2Móz 22,25; 3Móz 25,35-7; 5Móz 23,19-20). A legfrissebb papirológiai kutatások szerint azonban inkább az ellenkezője volt a gyakorlat: a biztosan zsidó ügyfelek közötti kölcsönök esetén (összesen 5 forrás) is a Ptolemaida törvényeket vették figyelembe, nem pedig a tórai szabályozást.[34]

A jogi célokra történő felhasználás elmélete tehát meglehetősen bizonytalan – legfeljebb az feltételezhető, hogy a már meglévő fordítás zsidó peresek számára hivatkozási alapként szolgált.[35] Valószínű tehát, hogy a fordításnak nem volt jogi *célja*, de jogi *felhasználása* igen. Fontos eleme ugyanakkor az elméletnek, miszerint a kezdeményezés nem a helyi zsidó közösségtől, hanem a királyi udvarból indult. Végül a jogi célú fordítás eshetőségét a kutatók túlnyomó többsége elutasította.[36]

7. Lehetséges azonban olyan értelmezés is, miszerint a fordítás finanszírozása, az infrastruktúra biztosítása és az elkészült mű könyvtárba helyezése különösebb praktikus cél nélkül, csupán presztízsből is a Ptolemaida udvar érdekét szolgálhatta. Ez az elképzelés beleillik abba a

---

[30] CPJ I 128 (P. Ent. 23) (H.J. Wolff konjektúrája).

[31] MODRZEJEWSKI 1986, 42; HONIGMAN 109–113. MODRZEJEWSKI azzal a párhuzammal támasztja alá annak eshetőségét, miszerint a zsidók hivatalosan a Tórát használták jogi alapként, noha az sok szempontból irreleváns (ld. pl. a narratív részeket), és éppen ezért a gyakorlatban el is térhettek tőle, hogy a démotikus törvénykönyv fordítása is hivatalos használatban volt, noha több ponton elavultnak bizonyult.

[32] A kifejezés a zsidó ketubák formulájának felel meg (MODRZEJEWSKI 1986, 42).

[33] Esetleg atekintetben igazat adhatunk MODRZEJEWSKI elméletének, hogy az udvari *szándék* eredetileg egy zsidó törvénygyűjtemény lett volna.

[34] SZÁNTÓ 2024, 108–187.

[35] Valójában ezek a hivatkozások meglehetősen homályosak. Egy rabszolgavásárlási ügyletben (*P.Polit.Iud.* 9) a panasztevő szerint az alperes nem teljesítette fizetési kötelezettségét, amelyet a szerződésben megígért „az ősi eskü szerint" (ἐπιστολὴ ὅρκου πατρίου) – a kilátásba helyezett 50 %-os büntetésnek azonban nincsen tórai alapja, hanem inkább a hellén joggal egyezik. A bíróságon kötelező volt az uralkodóra esküt tenni, ez alól a zsidók nyilván mentességet élveztek, erre vonatkozhat az „ősi eskü". Így a hivatkozás csupán formuláris lehetett. – ld. HONIGMAN 2003, 111; SZÁNTÓ 2024, 122–142.

[36] HONIGMAN 2003, 108.

képbe, amelyet egyéb források alapján a korabeli kultúrpolitikáról alkothatunk: a könyvtár gyarapítása bármi áron; érdeklődés az egyéb kultúrák, vallások, azon belül különösen a keleti egzotikumok iránt.[37] A könyvtárat valószínűleg I. Ptolemaiosz alapította abból a célból, hogy a különböző templomokban tárolt tekercsek egy helyre kerüljenek, valamint hogy a különböző érdeklődésű kutatóknak is megfelelően felszerelt bázist nyújtson. A könyvtár gyarapításának csúcspontja (Kallimakhosz katalógusa a hagyomány szerint mintegy 490 000 tételt tartalmazott!) III. Ptolemaiosz idejére tehető: ő volt az, aki szinte bármit megtett, csakhogy értékes műveket tartalmazó tekercsekhez juthasson. A könyvtár élén neves személyek álltak: elsőként (i.e. 297-282 között) Arisztotelész és Theophrasztosz tanítványa, az Ariszteasz-levélben is említett phaléróni Démétriosz, akit azonban II. Ptolemaiosz menesztett a trónra kerülésekor, emiatt a műben történő szerepeltetése minden valószínűség szerint anakronisztikus.[38]

Így jutunk vissza az Ariszteasz-levél vizsgálatához és ahhoz a kérdéshez, hogy mely állítások fogadhatóak el – vagy legalábbis valószínűsíthetőek – a műből. A szóba jöhető bizonyítékok ugyanis mind közvetettek.[39]

Sajnos mivel nem áll rendelkezésünkre releváns adat az alexandriai könyvtár tartalmáról, nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy vajon a Pentateukhosz részét képezte-e – és mint fordítás, egyáltalán képezhette-e – az állománynak. [40] A levél 9–10. fejezetében olvasható az a jelenet, amikor Phaléróni Démétriosz megemlíti a királynak a könyvtárból hiányzó Tórát. Elképzelhető, hogy egy hasonló közbenjárás történt a tórafordítás támogatását illetően: a helyi zsidók fölvehették a kapcsolatot egy királyhoz közelálló személlyel, aki azután a megfelelő köntösbe bújtatva adta elő a kérésüket.[41] A jelenet tehát nem zárja ki, hogy a kezdeményezés zsidó körökből indulhatott, akik egy ideális pártfogót találtak a könyvtáros személyében: ebben az esetben a zsidók érdeke és a királyi mecenatúra szerencsésen egymásra talált. A vállalkozás – ha valóban magas számú fordító vett részt benne – nem kis költséggel járt, amelyet a fiatal és nem túl nagy létszámú zsidó közösség valószínűleg nem tudott volna finanszírozni.[42] *Summa summarum*: az a lehetőség, hogy valósnak tekintjük a mű azon beállítását, miszerint a

---

[37] HONIGMAN 2003, 105, RAJAK 2008, 192; 2009, 86–91. – WRIGHT nyelvi alapokon, a levél tartalmát figyelmen kívül hagyva jut el az ellenkező következtetésre: a Pentaeukhosz szövege oly mértékben alulmúlja a görög nyelvi standardot („ill-formed by the standards of literary Greek), hogy kizárt a könyvtári megrendelésre készítés lehetősége. (Wright 2011, 322.) Megállapítása önmagában nézve is ellentmondásos: honnan tudhatná egy megrendelő, hogy az elkészült mű milyen minőségű lesz?

[38] Az újabb szerzők közül egyedül NINA COLLINS próbálja meg ezen a ponton is hitelesnek tekinteni az Ariszteasz-levelet: COLLINS 2000, 58–114.

[39] DE CROM 2021, 126.

[40] A könyvtár harmadik igazgatója, Kallimakhosz *Pinakesz* néven összeállított egy katalógust 120 kötetben – ez kb. az Iliász hosszúságának az ötszörösét jelenti. A katalógusról ld. CASSON 2001, 39–40.

[41] Hogy ezt valóban az a Phaléróni Démétriosz végezte volna, aki más források szerint I. Ptolemaiosz idejében működött, csupán NINA COLLINS fogadja el (COLLINS 2000, 82–114). COLLINS egyébként nem próbálja harmonizálni a kétféle igényt: véleménye szerint *vagy* a zsidó közösség, *vagy* a királyi udvar kellett, hogy kezdeményezze a fordítást (COLLINS 2000, 117).

[42] A korabeli zsidó közösség méretéről valójában nincsenek adataink. Ennélfogva az ezzel kapcsolatos találgatások merőben hipotetikusak. A kutatók jellemzően kiindulási alapnak tekintik, hogy a korabeli alexandriai zsidó közösség kicsi volt és szegény (ld. pl. WRIGHT 2011, 313.). Emellett mások Josephus alapján azt a lehetőséget fogadják el, hogy a zsidó közösség magja már Nagy Sándor hódítása előtt létrejöhetett (MARCOS 2009, 87).

királynak szándékában állt a tekercset elhelyezni a könyvtárban, nem zárja ki azt, hogy a háttérben ott volt egy – a zsidó közösség számára is hasznos – tórafordításért lobbizó érdekcsoport. Ugyanakkor kérdés, hogy a zsidók valóban igényeltek-e egy görög szöveget saját célokra: lehetséges, hogy az Ariszteasz-levél illetve a későbbi beszámolók – Philóné, Josephusé – éppen azért születtek, hogy *zsidók körében* elfogadhatóbbá tegyék a Szeptuagintát mint hiteles, a héber szöveg minden szempontból méltó átültetését. Ráadásul egy saját használatú fordítás valószínűleg nem korlátozódott volna a Tórára. Márpedig a héber Biblia további könyvei meglehetősen nagy időeltolódással kerültek lefordításra, úgy tűnik tehát, hogy eredetileg nem volt cél egy teljes görög Biblia tető alá hozása.[43] Az Aristeász-levélben olyan utalásokat is olvashatunk, amelyek a zsidó főpap részéről való hezitálásra, majdhogynem ellenállásra utalnak: a fordítási munkálatokat természetellenesnek (παρὰ φύσιν) nevezi, és csupán a király kedvéért működik együtt (44–45).[44]

A Pentateukhosz nyelvi vizsgálata alapján nemigen szokták megkérdőjelezni, hogy a fordítás Alexandriában született. (Legfeljebb egy-két későbbi könyv esetében szokott ezzel kapcsolatban felmerülni vita, nevezetesen az Eszter, az Énekek éneke, a Példabeszédek, a Jeremiás siralmai illetve Ruth fordításának kapcsán.)[45] JAMES AITKEN – a 21. századi kutatók közül talán egyedüliként – azonban kitágítja a kört, és olyan egyiptomi településekhez próbálja kötni a fordítókat, ahol a papiruszleletek tanúsága szerint aktív zsidó közösség működött II. Ptolemaiosz idejében. Olyan közegben képzeli el a fordítások megszületését, ahol az arámi nyelv használata is élt még, ugyanakkor a zsidó származásúaknak megvolt a lehetőségük a görögös műveltség elsajátításával a társadalmi előlépésre (és nem utolsósorban kedvezőbb adózási feltételekhez jutásra): ennek alapján végül Fayum mellett teszi le a voksát.[46]

A helyszín kiválasztása némileg meglepő, hiszen tény, hogy elég sok papiruszlelet és felirat áll mára már a kutatók rendelkezésére bizonyos zsidó közösségekre vonatkozóan, de Alexandriát illetően sajnos nem, és ez az ásatások fizikai akadályai miatt a jövőben sem igen várható. Így hát AITKEN az *argumentum e silentio* módszerét követi.[47]

Vagyis felmerül a kérdés, hogy a fordítók Júdeából érkeztek-e úgy, ahogyan azt az Ariszteasz-levél állítja – és ez az egyik lényeges pont, amelyet a legtöbb kutató elutasít a fordítás körülményeire vonatkozóan.[48] A fordítók egyiptomi illetősége mellett szól többek között az a tény

---

[43] KOOIJ 1998, 214.

[44] Simon L. Zoltán (pontatlan) fordításában: „még ha erőnket meghaladná is". Hogy a fordítás a természet rendje ellen való, egybecseng azokkal a példákkal, amelyeket a mű végén (313–316.c.) Démétriosz felsorol, miszerint a zsidók Törvénykönyvének pogány részről történő felhasználása különféle csapásokat váltott ki. COLLINS további szakaszokat is elemez, amelyek a zsidó részről történő megrendelést aligha támasztják alá: COLLINS 2000, 123–127. – Mindezek fényében meglepő Benjamin Wright állítása, miszerint a levél azt sugallja: a fordítás az első pillanattól kezdve azért készült, hogy a héber Tóra helyébe lépjen (WRIGHT 2015, 11, 13.). Ezt a nézetet azután könnyű cáfolnia, hiszen alaptalan.

[45] Lásd TOV 2015a, 429. ill. a görög Példabeszédekről (*Paroimiai*) CSALOG 2024, szakirodalommal.

[46] AITKEN 2020. Az arámi nyelv hatásáról később lesz még szó.

[47] AITKEN véleménye szerint a fordítást végző írnokok kiemelkedő jövedelme a fordítás anyagi hátterét is biztosította. (Aitken 2020, 411) A felvetés érdekes, de a fordítás finanszírozása másképp is magyarázható.

[48] Kivételt képez KOOIJ (2007), illetve MARCOS nyitva hagyja a kérdést (2009, 85).

is, hogy az egyiptomi személy- és tulajdonnevek fordításakor a héber szövegtől független ismeretről adnak számot.[49] Emellett a néhány egyiptomi jövevényszó is egy alexandriai fordítói gárda javára billenti a mérleget.[50] Kik voltak hát a fordítók? A Szeptuaginta fordítástechnikája alapján – alapvetően szószerinti fordítás, amely részben ebből fakadóan távol áll a görög irodalmi stílustól – ELIAS BICKERMAN, valamint az ő nyomában CHAIM RABIN[51] azt a következtetést vonta le, hogy kereskedelmi és jogi fordításban jártas hivatalos személyek (anakroniksztikus kifejezéssel élve: dragománok) ihlették a munkát végző fordítókat.[52] Nézetük szerint az ő számukra az eredetileg szintén szóban történő arámi fordításhagyomány jelentett mintát.

A fentieknél árnyaltabban elemzi a rendelkezésre álló forrásokat ARIE VAN DER KOOIJ, aki az Arisztteasz-levél 305. fejezetében található megállapításból indul ki: ἐτρέποντο πρὸς τὴν ἀνὰγνωσιν καὶ τὴν ἑκάστου διασάφησιν, vagyis: „hozzáfogtak a felolvasáshoz és a minden egyes [szakasz] értelmezéséhez". Véleménye szerint az itt használt kifejezések a zsinagógai felolvasás és igemagyarázat feladatkörével függenek össze, vagyis a fordítók olyan köztiszteletben álló személyek lehettek, akik már járatosságot szereztek ezen funkcióban. Vagyis, ha nem is feltétlenül papok, de mindenképpen írástudó személyek voltak. Ugyanakkor a fordítók szöveggel való bánásmódja a korabeli alexandriai filológiai gyakorlatot is figyelembe véve megfelelhetett az utóbbi bevett módszereinek, melyeket a valamivel később élt Dionüsziosz Thrax művéből ismerünk. Ez alapján a szöveg pontos felolvasását, tagolását az ἐξήγησις, vagyis a nehezen érthető szavak magyarázata illetve a stílusalakzatok értelmezése követte – és ezt a módszert véli Kooij felfedezni az általa elemzett Pentateukhosz-beli szakaszokban.[53]

Kooij érvelése meggyőzőnek tűnik, azt az egy pontot leszámítva, hogy az ἀνάγνωσις az Arisztteasz-levél kontextusában vonatkozhat egyszerűen a hangos olvasásra[54] –, a διασάφησις pedig ebből következően a(z értelmezést is magában foglaló) fordításra[55]. A mű szóhasználata etekintetben nem teljesen következetes. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a ἑρμηνεύω, μεθερμηνεύω, ἑρμηνεία szavak *összefoglalóan* vonatkoznak a fordítás folyamatára (pl. 301.

[49] PFEIFFER 2008; JOOSTEN 2010, 55.
[50] PFEIFFER 2023, 233. (A kédésről részletesebben ld. a 3. fejezetet.)
[51] RABIN elveti azt a lehetőséget, hogy a Targumok különösebb hatást gyakoroltak volna a fordításra, viszont maga a gyakorlat igen: RABIN 1968, 20–21.
[52] RABIN elveti azt a lehetőséget, hogy a Targumok különösebb hatást gyakoroltak volna a fordításra, viszont maga a gyakorlat igen: RABIN 1968, 20–21. Ld. még BICKERMAN 1959; KOOIJ 1998; HONIGMAN 2006, 106. Újabban ld. AITKEN 2016.
[53] Kooij 1998.
[54] Az ókori olvasási szokásokkal először Balogh József foglalkozott részletekbe menően (BALOGH 1921). A hangos olvasással kapcsolatos elmélete sokáig konszenzusosnak számított, mígnem 1968-ban BERNARD KNOX cáfolta meggyőzően, hogy az ókorban *kizárólag* hangosan olvastak volna (KNOX 1968). A témáról összefoglalóan lásd Johnson 2000, 593–600.
[55] A διασαφέω ige nem sokkal később (306. fej.) egyértelműen a 'megmagyaráz' értelemben használatos (a kézmosás magyarázatáról van szó), no de akkor melyik szó vonatkozna magára a görögre ültetésre, ha ezt megtartjuk az exegetikai jellegű magyarázatra?

fej.) A 307. fejezetben szereplő μεταγραφή szintén a teljes procedúra összefoglaló megnevezése.[56] Ami a fordítókat illeti, valójában nem kérdés, hogy köztiszteletben álló, a zsidó közösség által elfogadott, a héber Bibliának olvasásában és értelmezésében jártas, ugyanakkor görögül is jól tudó személyek voltak. Legalább egy fordító esetében – ez pedig a *Semót*, vagyis Mózes 2. könyvének átültetője – az általa használt szavak, kifejezések alapján a jogi jártasság is felmerül.[57]

KOOIjével hasonló következtetésre jut AITKEN, aki – az Ariszteasz-levél tartalmát teljesen félretéve – nyelvi alapokon jut arra a következtetésre, hogy a fordítók minden valószínűség szerint hivatásos írnokok lehettek, akik hasonló nyelvhasználatot sajátítottak el munkájuk során, mint egyiptomi kollégáik. Ezzel nem zárja ki azt sem, hogy a fordítók az imaházakban tapasztalatot szereztek a Tóra felolvasásával, fordításával kapcsolatban.[58]

A fordítók a leginkább konszenzusosnak számító vélemény szerint öten voltak, vagyis a Tóra minden egyes könyvét egy-egy személy ültette át görögre.[59] Ez egybeesik azzal a megjegyzéssel, ami a *Maszekhet Szofrim*ban olvasható: מעשה בה׳ זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית, vagyis: „Történt, hogy öt vén írta le Ptolemaiosz királynak a Tórát görögül” (Masz. Szof. 1:7).[60] Az Ariszteasz-levélben szereplő 72-es számnak nyilván szimbolikus jelentése van: amellett, hogy a 12 törzs egyenlő számú képviselőiből állt az elbeszélés szerint[61], közel áll a Jákób leszármazottainak számához (70), a Nagy Szanhedrin taglétszámához (71), amely viszont a 2Móz 24-re vezethető vissza, ahol Mózest, Áront és fiait 70 vén kíséri föl a Sínaira.[62] Ennek abból a szempontból is jelentősége van, hogy az Ariszteasz-levél beszámolója egyfajta „alkotmányos fikció”-nak tekinthető, amely a fordítást az eredeti mózesi Törvénnyel majdhogynem egyenértékűvé teszi[63]. Fontos az is, hogy a zsidó hagyomány a népek számát 70-ben határozza meg az 1Móz 10 alapján – ahol ráadásul a Szeptuaginta szövegében 72 név szerepel; vagyis létezett egy másik tradíció is a népek számára vonatkozóan (elsősorban a keresztény, de zsidó irodalomban is, ld. *Midrás Haggádól*).[64] A szimbolikus szám jól beleillik az Ariszteasz-levél által bemutatott miliőbe: idealizált Jeruzsálem illetve idealizált Alexandria, ahol a görögök, zsidók és

[56] A fordításra és értelmezésre vonatkozó szavak használata sajnos nem egyértelmű a korszak zsidó forrásaiban, ld. WRIGHT 2008; WRIGHT 2011, 318; WRIGHT 2015, 436–439. Josephus szóhasználatáról ld. CSALOG – GRÜLL, 2021. Philón egyértelműen a ἑρμηνεύω, μεθερμηνεύω szavakat használja beszámolójában (*Vit. Mos*. II. 30–41.). Egy Kr. e. 2. sz-i (UPZ II 177) papiruszon szintén a μεθερμηνεύω szót találjuk (idézi AITKEN 2013, 12).

[57] CSALOG 2021.

[58] AITKEN 2020.

[59] A témáról ld. HAYEON KIM monográfiáját: KIM 2019. Az öt személyhez természetesen hozzáértendőek a munkatársak: felolvasók, írnokok, és akik esetleg a fordítás átnézésében segédkeztek.

[60] Sajnos nem tudni, hogy a késői (8. sz-i) keletkezésű traktátus milyen régi hagyományra megy vissza. (A szakasz érdekes módon egymás mellett őrzi az 5 illetve a 72 fordító hagyományát.)

[61] Valójában csak 71 nevet találunk a szövegben (50.c.). Josephusnál viszont a 70-es számról is olvashatunk (*Ant* XII. 57.86)

[62] Érdekes a 24:11-ben a LXX megoldása: καὶ τῶν ἐπιλέκτων τοῦ Ισραηλ οὐ διεφώνησεν οὐδὲ εἷς, vagyis „Izrael választottai közül senki sem volt eltérő véleményen”. A 70-es és 72-es szám elég sokáig váltakozva bukkan fel a zsidó illetve a korai keresztény tradícióban. Részletesen ld. WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006, 52-53; WRIGHT 2015, 442–446.

[63] JELLICOE 1968, 57.

[64] A zsidó hagyományból a *Gen. Rabba* 37 és a *bSzóta* 36b emelendő ki.

egyéb nemzetek a legnagyobb békességben, kölcsönös méltánylásban élnek egymással, és ahol a zsidó Tóra illetve a görög bölcsesség tökéletesen összehangolható. Nem véletlenül nevezte Momigliano a képet „messianisztikus”-nak.[65]

Vajon mennyire lehet hiteles az Ariszteasz-levélben olvasható 72 napos időtartam? Talán meglepőnek tűnik, de erre nézve is született már hozzávetőleges válasz. THEO VAN DER LOUW végzett el egy érdekes kísérletet hallgatóival, ahol az eredeti fordítási körülményeket próbálták rekonstruálni: egyikük a héber nyelvű forrásszöveget olvasta fel, egy másik hangosan fordította, egy harmadik személy pedig leírta a hallott szöveget. (Ez a rekonstrukció – noha valamivel későbbi forrásokon alapszik – plauzibilisnak tekinthető.) A kísérlet alapján ő 6–8, max. 8–11 hétre becsüli az egész Pentateukhosz lefordításához szükséges időt (az Ariszteasz-levélben olvasható 72 nap hetekre átszámítva 13 hetet tesz ki).[66] VAN DER LOUW nem kalkulálta be a fordítások egybevetésére és lemásolására szánt időt, amire az Ariszteasz-levél utal: ha ezt is hozzávesszük, még közelebb járunk a műben megjelölt időtartamhoz. Legfőbb forrásunk – a közhiedelemmel ellentétben – *nem* szól elszeparált fordítókról, sőt voltaképpen az ellenkezőre találunk utalást a συνέδριον (’gyülekezés’) kifejezés használatában. Az elkészült fordítások egybevetése, illetve a harmonizált szöveg lejegyzése Démétriosz vezényletével mindenképpen teammunkára utal:[67]

> οἱ δὲ ἐπετέλουν ἕκαστα σύμφωνα ποιοῦντες πρὸς ἑαυτοὺς ταῖς ἐπιβολαῖς· τὸ δὲ ἐκ τῆς συμφωνίας γινόμενον πρεπόντως ἀναγραφῆς οὕτως ἐτύγχανε παρὰ τοῦ Δημητρίου.
>
> Munkához is láttak, s minden egyes részt, amivel elkészültek, összehasonlítottak és egyeztettek, a véglegesen megállapított szöveget pedig Démétrios gondosan lemásoltatta. (Simon L. Zoltán ford.)

Philón az első, akinek a beszámolója implicite külön-külön dolgozó fordítókat említ (a számukat nem adja meg), akik a közöttük lévő összhangot a prófétikus ihletettségnek köszönhetik; ez azonban nem (feltétlenül) arra vonatkozik, hogy ugyanazt a szöveget fordították volna egymással egyezően (*Vit. Mos.* II.37.). A kései, már említett *Maszekhet Szofrim* traktátus fogalmazza meg végül azt a közismert történetet, miszerint a 72 fordító teljesen elkülönítve végezte a teljesen egybevágó végeredménnyel járó fordítást:

> שוב מעשה בתלמי המלך שכנס ע"ב זקנים והושיבם בשבעים ושנים בתים ולא גלה להם על מה כנסם נכנס לכל אחד ואחד מהם אמר להם כתבו לי תורת משה רבכם. נתן המקום עצה בלב כל אחד ואחד והסכימה דעתן לדעת אחת וכתבו לו תורה בפני עצמה
>
> Történt azután Ptolemaiosz király idejében, hogy összegyűjtött 72 vént, akiket bevittek 72 házba, de nem fedték föl előttük, miért gyűjtötték őket össze. [Azután] mindegyikhez odament és azt mondta nekik: „Írjátok le mestereteknek, Mózesnek Tóráját!” A Szent

[65] MOMIGLIANO 1932, 170: „per un certo aspetto un libro messianico”.
[66] LOUW 2010.
[67] WRIGHT 2011, 308.

(המקום) tanácsot adott mindegyikük szívébe, összhangba hozta értelmüket, és külön-külön leírták neki a Tórát.

Az eltérő hagyományokat nem könnyű összhangba hozni[68] – de talán a keletkezésükről ki lehet hámozni valamit. Feltételezhető, hogy a magányosan dolgozó fordítók története azt az egyre jobban dagadó narratívát erősítette, miszerint a Tóra fordítása isteni ihletésre született. Ennek csíráját már az Ariszteasz-levélben megtaláljuk a kész szöveg tökéletességére történő utalásokban:

Ἐπεὶ καλῶς καὶ ὁσίως διηρμήνευται καὶ κατὰ πᾶν ἠκριβωμένως ...

Minthogy a törvényt igen szépen, Istennek tetsző módon és a legnagyobb pontossággal fordították le… (310. c., Simon L. Zoltán ford.)

Mindez később még nagyobb hangsúlyt kapott. Philón megfogalmazásában:

… καθάπερ ἐνθουσιῶντες προεφήτευον οὐκ ἄλλα ἄλλοι, τὰ δ` αὐτὰ πάντες ὀνόματα καὶ ῥήματα, ὥσπερ ὑποβολέως ἑκάστοις ἀωράτως ἐνηχούντος.

… szinte ihletett állapotban prófétáltak, de nem különféleképpen, hanem mindnyájan ugyanazokkal a szavakkal és mondatokkal, mintha mindegyiküket egy láthatatlan ihlető sugalmazta volna. (Vit. Mos. II. 37, Bollók J. ford.)

Innen már valóban nem túlságosan nagy ugrás az azonos eredménnyel, de egymástól függetlenül dolgozó fordítók története. Mindenesetre érdekes, hogy a Maszekhet Szofrim erre a narratívába is bekapcsolódik, miközben a fordítás elkészültének napját csupán pár sorral feljebb „súlyos”-nak (קשה), az aranyborjú elkészítésének napjához hasonlónak nevezi, hiszen a Tórát nem lehet pontosan lefordítani.[69]

Összefoglalva a fentieket, elfogadható feltételezésnek tűnik, hogy a Tóra görög fordítása II. Ptolemaiosz Philadelphosz uralkodása alatt (Kr.e. 308–246) született, valószínűsíthetően királyi megrendelésre, illetve legalábbis udvari támogatással, Alexandriában. A fordítók feltehetően helyiek voltak, a zsidó közösség megbecsült, az Írásokban jártas, ugyanakkor görögül is jól tudó személyek, akiknek valószínűleg fordítási gyakorlatuk is volt, esetleg γραμματεύς-ként dolgoztak a zsidó közösség javára, vagy talán azon kívül eső munkát is végeztek. Az egyes könyvek fordítása nem feltétlenül egyszerre történt, mindenesetre a szövegek alapos vizsgálata mutat némi egymástól függést, de a pontos időpontokat illetve intervallumot valószínűleg lehetetlen meghatározni.[70]

---

[68] Jeromos nemes egyszerűséggel „hazugság”-nak minősítette a szeparáltan dolgozók csodálatosan egyforma munkájára vonatkozó hagyományt (*Praef. in Pent*. 5), amelyet nem tudta az eredeti forrását megnevezni. Szalamiszi Epiphaniosz említendő még meg, aki továbbfejlesztette a történetet: nála az elkülönítve dolgozó fordítók rotációs rendszerben végezték a munkát a Szeptuaginta *összes* könyvén (*De mens. et pond*. IV. 9.10). A történet keresztény továbbéléséről ld. WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006, 95–131.

[69] A *Megillat taanit* szkholionja pedig a háromnapos egyiptomi sötétséghez hasonlítja a fordítás elkészültét.

[70] CSALOG 2023, 78–81.

2. A Pentateukhosz szövegtörténete

Ezek után térjünk rá magára a szövegre, mi is valójában az a Pentateukhosz, amit a kezünkben tartunk. A teljes Szeptuaginta szövegéből több mint 400 papirusztöredék maradt ránk a Kr.u. 8. századig bezárólag – ebből mintegy 120 darab a 4. század előttről való.[71] Különösen a Hexapla-előtti töredékeknek van jelentőségük, hiszen feltételezhető, hogy a szövegen Órigenész számos módosítást hajtott végre.

A legkorábbi leletet a múmiaborításból származó Rylands 458 papirusz jelenti: a Deuteronomium összesen 20 versét tartalmazó 8 töredék keletkezési idejét az i. e. 2. sz. közepére vagy végére teszik. A fayyumi leletről valószínűsítik, hogy helyi zsinagógákból származhat. (Egyébként ugyanarról a múmiáról homéroszi részleteket tartalmazó papirusztöredékek is előkerültek.) A töredékek (különösen két töredék, melyek a Deut 23:24–24,3-at ill. a 25:1–3-at tartalmazzák) érdekessége, hogy a korban szokásosnál nagyobb szóközöket használ egyes gondolati egységek végén, amelyek lehetséges, hogy a felolvasás könnyítését szolgálták.[72]

A 266-os számú Fouad a Genezisből tartalmaz 5 (3,10–12; 4,5–7. 23; 7,17–20; 37,34 – 38,1; 38,10–12), illetve a Deuteronomiumból 2 (17,14-33,29; 10,17-33) töredéket. Ezeket az i.e. 2. sz. végére illetve az 1. sz. elejére datálják. A Rylands papiruszokhoz hasonlóan itt is megfigyelhető a gondolati tagolás. Másik érdekessége ezeknek a töredékeknek az istennév paleohéber betűkkel (két *jod*dal) történő megjelenítése.[73]

A Chester Beatty papiruszok között összesen 11, i.sz. 2–4. századból származó kódextöredéket találunk, amelyek többek között Genezis-, Numeri- és Deuteronomium-részleteket is tartalmaznak. Az oxürünkhoszi papiruszok közül pedig mintegy 30 töredék tartalmaz 1–6. századra datálható Szeptuaginta-részleteket. A legkorábbi (Kr. u. 1. sz. eleje) a Jób-részletet (42,11-12) tartalmazó P.Oxy 3522: itt is megfigyelhető a tagolás, valamint a paleo-héber betűs istennév. Az 1. sz. végére vagy 2. sz. elejére datálható P.Oxy 5101 zsoltárrészleteket tartalmaz; bizonyos olvasatai közelebb állnak a maszorétikushoz, mint a LXX szövegéhez. Ami a Pentateukhoszt illeti, a Genezisből, az Exodusból és a Leviticusból egyaránt tartalmaznak részleteket; a legkorábbi Genezis-töredék a Kr. u. 2. századból való.

Emellett a Berlini Genezisből (Rahlfs 911) került elő 32 kódexlap, amelyeken a Gen. 1–35 fejezetei olvashatóak (3. sz. 2. fele). 33 esetben a héber szöveghez idomuló javítás figyelhető meg benne, vagyis ennek az Órigenész előtti szövegnek készítőjét hexaplarikus célokhoz hasonló

[71] Bő száz évvel ezelőtt LAURENT JALABERT gyűjtötte össze a Szeptuaginta-alapú feliratokat (összesen 194 darabot: JALABERT 1914); azóta a lista tovább bővült. Az epigráfiai leletek elsősorban a Zsoltárok könyvéből tartalmaznak idézeteket, ezért a Pentateukhosz szempontjából jelentőségük elhanyagolható.
[72] TOV 2001.
[73] Jeromos megjegyzése alapján ő is ismerte ezt a gyakorlatot (*Prologus Galeatus; Epistula 25 ad Marcellam*).

szándék vezette.[74] Jelentőségét növeli, hogy a *Codex Vaticanus*ból majdnem az egész Genezis (1:1–46:28a) hiányzik.

Kiemelkedő jelentőségük van a qumráni és egyéb, Júdeai-sivatagban talált görög nyelvű bibliatöredékeknek, hiszen időben ezek állnak legközelebb a Szeptuaginta könyveinek keletkezési idejéhez. Sajnos a leletek a Biblia szövegének kevesebb mint 1%-át fedik le, vagyis a leszűrhető következetések – mint az alábbi példákon látni fogjuk – nem állnak biztos talajon.

Qumránban a 4. és a 7. barlangból összesen hat LXX-töredék ill. 3 LXX-hoz kapcsolható töredék került elő, melyek közül mindössze öt tartalmaz részleteket a mózesi Törvényből.[75]

A 7QpapLXXExod jelzést viseli Kr. e. 100 körülre datálható kézirattöredék, amelyen az Ex 28,4-7 olvasható – sajnos rendkívül töredékes módon. Az öt (!) teljes szóból kettő névelő, kettő kötőszó. A kiadók szerint a szöveg közelebb áll a MT-hez, mint a Szeptuagintához, ez azonban nem meggyőző, hiszen egyértelmű eltérés egyetlen infinitivusi alaknál figyelhető meg csupán.[76]

A Leviticus szövegének részleteit pergamentöredékek (4QLXXLev^{a}, Kr. e. 2. sz. vége – 1. sz) illetve papirusztöredékek (4QpapLXXLev^{b}, Kr. e. 1. sz.) őrzik. Az előbbi tíz töredék a Lev 26:2–16-hoz kapcsolódik, és összesen 15 variánsot tartalmaz a kódexekből ismert szöveghez képest. A Lev 26:12 olvasata például, ahol a többi LXX-kézirat λαός-t hoz, a töredékben ἔθνος-t találunk. A LXX nyelvezetében előbbi általában Izrael népét, utóbbi pedig a többi nemzetet jelenti, de vannak kivételek. Feltételezhető, hogy a későbbi kéziratokban olvasható verzió egyfajta korrekció volt a fentiek szellemében, a töredék pedig a javítás előtti szövegezést követi. A variánsok közelebbi vizsgálata megerősíti azt a feltételezést, miszerint a szöveg alapvetően az általunk ismert Szeptuaginta-fordítást követi. [77]

A Leviticushoz kapcsolódó 97 töredék mintegy kétharmada túl apró a beazonosításhoz; a fennmaradó 31-ről megállapítható, hogy a Lev 1:11–6:5-ből valók. A számos kisebb eltérés közül csupán kettő nevezhető jelentősnek. Egyik a tetragrammaton átírása IAΩ formában, a másik pedig az egészen elégő áldozat megfeleltetése κάρπωσις kifejezéssel a gyakoribb ὁλοκαύτωμα helyett.[78] Mindkettő esetében valószínűsíthető, hogy az eredeti szöveggel egyező formával van dolgunk.[79] Ugyanez a helyzet a Numeriből származó pergamentöredékekkel (4QLXXNum, Kr.e. 1. sz. vége – Kr. u. 1. sz. eleje) is, melyek a Num 3:40 – 4:16-ból tartalmaznak részleteket. Itt csupán egyetlen szó használatának értelmezése okoz problémát: a 'hordozórúd' jelentésű בַּד illetve מוֹט szavakat ez a variáns ἀστήρ-rel adja vissza. A görög szót a LXX kódexekből ismert szövege sehol sem használja.

---

[74] THEOPHILOS 2021, 136–139.
[75] A Júdeai-sivatagban talált töredékekről általános információk: TOV 2001. – Nahal Heverből mindössze egy kéziratunk van, ez azonban a kisprófétákból való részleteket tartalmaz.
[76] ULRICH 2021, 437.
[77] ULRICH 2021, 438.
[78] Az IAΩ istennévről ld. GORDON 2021.
[79] ULRICH 2021, 439.

Végezetül a Deuteronomium öt kicsiny töredéke (4QLXXDeut, Kr. e. 2. sz.) csupán arra elegendő, hogy igazolja a könyv görög változatának qumránbeli meglétét.[80]

Ami még a qumráni leletek közül a Szeptuaginta szempontjából jelentősnek mondható, azok a héber nyelvű bibliatöredékek, amelyek nem a maszorétikus szöveggel, hanem a LXX szövegével mutatnak egyezést. Ezek közül például a 4Qdeut^{q} a Deut 32:37–43 és a 32:9–10 szakaszokat tartalmazza. Itt olyan sorok találhatóak, amelyek a MT-ből hiányoznak (43.v.). Az Ex 1:5-ben olvasható maszorétikus 70-es szám helyén mind a LXX-ban, int a 4Qexod^{b}-ben 75 szerepel. Ezen helyek alapján levonható a következtetés, hogy az egyes könyvek fordítója valószínűleg olyan héber kéziratot használt, amely a Qumránban talált variánsokhoz állt közel.[81]

Mindezekből következik, hogy a LXX szövege olykor – de csupán a szóban forgó könyv alapos vizsgálatát követően – a MT-ben előforduló nyilvánvaló szövegromlások javítására is alkalmas lehet. A különböző iskolák illetve az egyes kutatók véleménye eltér abban, hogy mikor jöhet szóba efféle korrekció; ez az a terület, ahol a legritkább esetben lehet konszenzusról beszélni.[82]

A nagy kódexeknél korábbi datálású papirusztöredékek eltérő olvasatai kapcsán fölmerül a kérdés, hogy vajon egyáltalán beszélhetünk-e egységes Szeptuaginta-szövegről, vagy pedig eredetileg fordítások sokasága forgott közkézen, amelyekből később rabbinikus tekintéllyel lett kiválasztva a mérvadó fordítás. Utóbbi elmélet PAUL KAHLE nevéhez kapcsolódik, aki – mint korábban szó volt róla – a görög fordítás keletkezéséhez a targumokénál talált párhuzamot. Az Ariszteasz-levélben pedig azt a propagandát vélte felfedezni, amely az egymással versengő átültetések közül autoritatívnak választott fordítást kívánták megtámogatni.[83] Démétriosznak a királyhoz intézett levelében az οὐκ ὡς ὕπαρχει σεσήμανται („nem a megfelelő módon lettek lemásolva”, 30.c.) kifejezést a fordításra értette.[84] Tény, hogy maga a levél explicite is utal korábbi, „igen megbízhatatlan” fordítás(ok)ra (314.c.), erről azonban semmi további információt nem közöl, vagyis minden további következtetés merőben spekulatív.[85] KAHLE elméletének mára már nem igazán maradt támogatója; ellenben a PAUL DE LAGARDE nevéhez fűződő koncepció, miszerint három fő, földrajzilag elkülöníthető recenzió mögött egyetlen fordítás (OG, Old Greek) fedezhető fel, általánosan elfogadottá vált.[86]

---

[80] ULRICH 2021, 439-41.
[81] ULRICH 2021, 443-4.
[82] Példaképpen lásd ULRICH javítási javaslatait az 1Sám 13 és 14 kapcsán (ULRICH 2021, 444–445) ill. AEJMELEAUS felvetését a 2Móz 35-40 kapcsán (AEJMELAEUS 2017b).
[83] KAHLE 1959, 212.
[84] Ennek cáfolatát lásd WRIGHT 2011, 311.
[85] Az Arisztobuloszra vonatkozó hagyomány hivatkozik korábbi fordításokra, azonban a rávonatkozó források (a 2 Makk 1,10-ben olvasható nevet leszámítva) mind későbbiek, csak keresztény szerzőknél találhatók; az utalások töredékes, közvetett volta miatt rendkívül nehéz azok igazságtartalmát kihámozni. A kérdésről ld. WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006, 27–35.
[86] ULRICH 2021, 435–6. Mivel jelen esetben elsősorban a Pentateukhoszról van szó, az egyes későbbi könyvek szöveghagyományával kapcsolatban felmerülő nehézségekre nem térek ki.

Visszakanyarodva a Szeptuaginta szövegeihez, kétségkívül legfontosabb forrásainkhoz tartoznak a nagy 4–5. századi unciális bibliakódexek: a *Codex Vaticanus* (B), a *Codex Sinaiticus* (S vagy א) és a *Codex Alexandrinus* (A). Nem véletlen, hogy csupán három olyan kódex áll rendelkezésünkre, amely mind az Ó-, mind az Újszövetséget magában foglalja. A kódexformátum ugyan lehetővé tette egy ilyen terjedelmes corpus egybekötését, ennek költségei azonban tetemesek voltak.

A *Codex Vaticanus* (nevét a Vatikáni Könyvtárról kapta, ahol a 15. század óta őrzik) keletkezési ideje nagyjából 350-re tehető, és meglehetősen gondos másolói kezek munkája (legalább kettő, esetleg 3-4 másoló kézírását különböztetik meg). A kódex gyakorlatilag az egész Szeptuagintát tartalmazza (az 1–4 Makk és Manasszé imája kivételével). Az eredeti kódexből a Genezis az 1:1 – 46:27-et tartalmazó lapok elvesztek, melyet a 15. században pótoltak minuszkuláris írással – ebből következően erre a könyvre nézve szövegkritikai szempontból nincs jelentősége a kódexnek.

A *Codex Sinaiticus* meglehetősen kalandos úton, több részletben került Európába: egy részét a mai napig a Szent Katalin-kolostor őrzi a Sínai-félszigeten, ahol KONSTANTIN VON TISCHENDORF 1844-ben fölfedezte.[87] Legalább négy írnok másolta, és számos, különböző kezektől származó javítás fedezhető fel benne. Különböző *Vorlagét* követő szövegvariánsok kerültek így a kódexbe, illetve a szakemberek 160 helyen a *Hexapla* irányába történt korrekciót is elkülönítettek a szövegben.[88] A kódexet 360-ra datálják.[89]

A két korai kódex számos hasonlóságot mutat, elsősorban bizonyos kézírások illetve díszítések terén – ez alapján többen azt állítják, hogy ugyanabban a scriptoriumban készültek. Más kutatók szerint azonban a Sinaiticus keletkezési helye Egyiptom volt, szemben a Vaticanusszal, amely talán inkább Caesareához köthető.[90] A Sinaiticus számos betűhibát tartalmaz, melyet általában a diktálásnak tudnak be; a két kódex alapja egymástól eltérő szöveg lehetett.

A *Codex Sinaiticus* előkerült lapjai sajnos hiányosan vagy töredékesen tartalmazzák a Pentateukhosz legtöbb könyvét: az Exodusból pedig egyáltalán nem kerültek elő részek.

Végül a *Codex Alexandrinus* az 5. század közepén keletkezett; keletkezési helye ismeretlen, régi keletű feltételezés szerint Alexandria. A Pentateukhosz szövegét hiánytalanul tartalmazza, ám több helyen sérülten (ez a Gen 1., 14., 15. és 16. fejezetét, ill. a Lev 8-at érinti). A szöveg több helyen eltérést mutat a Vaticanuséhoz képest.

A Szeptuaginta-kéziratok kapcsán ki kell térnünk a Hexapla kérdésére is. Órigenész 240 körül készítette el hathasábos munkáját, amely a héber szöveg mellett annak görög betűs transzli-

[87] Ma a kódex többi része Londonban, Lipcsében és Szentpétervárott található.
[88] Az ezt végrehajtó írnok neve megtalálható a kódexben: a Pamphilosz név a 2 Ezsdrás ill. Eszter kolophónjában is szerepel.
[89] BOSSINA 2021, 152.
[90] BOSSINA 2021, 153.

terációját, Aquila, majd Szümmakhosz fordítását, a kritikai jelekkel ellátott Szeptuaginta-szöveget, illetve Theodotion átültetését tartalmazta. Az Alexandriában nevelkedett, az ottani filológiai filológiai hagyományt jól ismerő Órigenész a Szeptuaginta szövegét azokon a helyeken, ahol hiányosnak bizonyult a héberhez képest, Theodotion munkája alapján egészítette ki (aszteriszkoszokkal jelölve), illetve ahol a héberrel összevetve többletet vagy eltérést talált, obelosszal jelölte meg. Ezek a jelölések a későbbi másolatokból általában már hiányoznak, viszont a Syro-Hexapla (a Szeptuaginta Hexapla-verziójának 7. századi szír fordítása) kéziratai megőrizték őket.[91] Célja a grandiózus vállalkozással az volt, hogy a zsidókkal folytatott párbeszéd során a kereszténynek támpontot nyújtson (*Ep. Afr.* 5.). Élete végén Órigenész egy újabb művet állított össze, amely csak a görög fordításokat tartalmazta (Tetrapla), illetve a Zsoltárok könyve esetében több fordítást is közölt Caesareai Euszebiosz szerint, amelyeknek kéziratai-hoz szinte Tischendorféval vetekedő kalandos utakon jutott hozzá.

„A héber szöveg kiszolgálója" (δουλεύων τῇ ἑβραικῇ λέξει): így minősítette Aquila fordítását Órigenész (*Ep. ad Afr.* 4.). A prozelita, keresztény hátterű zsidó Aquila fordításának keresztény fogadtatása ambivalens volt. Egyrészt fájlalták azokat a módosításokat, amelyek teológiailag nem illeszkedtek az Ószövetség keresztény értelmezésébe, így például Irenaeus (*Adv. Haer.* III.21.1) szóvá tette, hogy a Jes 7:14-ben az עלמה szót nem a παρθένος ('szűz'), hanem a νεᾶνις ('fiatal lány') szóval adta vissza (Theodotion szintén ezt a megoldást követte). Ugyanakkor Órigenész fontosnak tartotta, hogy a Hexaplán belül kiemelt helyet kapjon, és más keresztény szerzők, pl. Epiphanius is idézték olykor Aquila fordítását. A talán ebionita, talán szamaritán hátterű prozelita Szümmakhosz nyelvileg igényes, elegánsabb stílusú fordítása kiváltotta ugyan az egyházatyák, így Euszebiosz és Jeromos dicséretét, de a Szeptuagintát nem tudta ledönteni a piedesztálról.[92]

Theodotion Iraeneus (*Adv. Her.* 3.23.) szerint asziai, talán epheszoszi prozelita volt; más források alapján Commodus kortársa, tehát 190 körül alkothatott. Szövegét elsősorban idézetekből és lapszéli megjegyzésekből ismerjük; ez alapján fordítása valahol félúton lehetett az aggályosan szószerinti Aquila illetve a meglehetősen szabad Szümmakhosz között. A probléma a fenti datálással kapcsolatban az, hogy a fordításával egybevágó olvasatok korábbi szövegekből is ismertek, így pl. az Újszövetségből. Vagyis feltételezhető, hogy az ún. Theodotion-fordítás – pl. Dániel könyve – korábbi fordításokra ill. recenziókra megy vissza (proto-theodotioni szöveg).[93] Egyes kutatók összekapcsolják az ún. Kaige-recenzióval, vagyis a Nahal Heverben talált Dodekapropheton-tekercs szövegével. Ez egy az ún. proto-maszoréta héber szöveghez közelítő, sztenderd megfeleltetéseket (pl. איש > ἀνήρ) tartalmazó szövegcsoport, amely nevét a גמ -> καίγε megfeleltetésről kapta Barthélemytől.[94] A Kaige-recenzióhoz hasonló tendenciák más könyvek esetében, nevezetesen a Zsoltárok könyvében és valószínűleg a Pentateukhoszban is tetten érhetőek („semi-kaige recension"). Ezek megléte többek szemében megkérdőjelezi

[91] Legalábbis SWETE meggyőződése szerint: The Origenic signs were scrupulously retained". SWETE, 1914, 112.
[92] MEER 2021, 470.
[93] KREUZER 2021, 454–5.
[94] BARTHÉLEMY 1963.

Theodotion történelmi voltát: felmerül, hogy esetleg a Hexaplában elfoglalt utolsó helye miatt helyezték időben legkésőbbre őt a keresztény szerzők.

A fentiekből kiviláglik, hogy a Pentateukhosz „eredeti" szövege a revízióknak betudhatóan jóformán elérhetetlen számunkra. A revíziós hullám minden valószínűség szerint a i.e. 1. században kezdődött (és nagyjából a század folyamán ment végbe), elsősorban Palesztina/Júdeában. Feltételezések szerint később ezek a némiképp a héberhez igazított változatok terjedtek el és kiszorították az OG (Old Greek, eredeti görög) verziót. Sokszor csak a szerencsén múlik, hogy a revízió szándékát felismerjük-e a rendelkezésünkre álló szövegben – például egy korai papiruszleletnek köszönhetően. Ezek a revíziókat azonban úgy tűnik, nem vitték véghez következetesen a másolók; ami pedig még fontosabb, nem bolygatták keresztül-kasul a szöveget, ezért az eredeti fordítási megoldások, tendenciák elég jól felismerhetőek maradtak. Nem tehetünk mást szöveg vizsgálatakor, minthogy következtetéseinket kellő óvatossággal vonjuk le. Az óvatosságot az a tény is növeli, hogy a héber Biblia, amivel a görög fordítást egybevethetjük, nagyrészt a jóval későbbről fennmaradt, saját szövegtörténettel rendelkező maszorétikus szöveg (MT). Mivel a revízió elsősorban a héber szöveggel harmonizálta a görög verziót, ezért minden eltérésnek jelentősége van.[95]

[95] A folyamat plauzibilis rekonstruálását ld. KREUZER 2021, 454–56.

3. A Pentateukhosz és a Tóra

A Pentateukhosz szövege a könyvek túlnyomó részében viszonylag szöveghű fordításnak tekinthető. Mint fentebb láttuk, részben a későbbi revízióknak betudhatóan valamennyi módosuláson esett át, de ezek sajnos csak egyes esetekben bizonyíthatóak. Az összehasonlítás alapja tehát az a héber szöveg, melyet elsősorban a jóval későbbi maszorétikus verzióból (MT) ismerünk, azonban a qumráni kéziratok azt sejtetik, hogy a hellenisztikus korban már stabil szöveghagyománnyal rendelkezett.[96] Egymástól időben ennyire távoli verziók összevetése természetesen nem problémamentes, ezért szükséges egyéb verziók (szamaritán Tóra, SP; Targumok stb.) szövegvariánsait, értelmezéseit is bevonni a vizsgálatba. A két verzió közötti eltéréseket természetesen lehetséges másképp is értelmezni, mint a fordító számlájára írható módosításokként. Más szavakkal ezek a variánsok eltérő *Vorlage*ra is visszavezethetőek; a kérdéssel kapcsolatban nem beszélhetünk konszenzusról tudományos körökben. (Éppen ezért a fordításhoz fűzött lábjegyzetek elsősorban a különbségek meglétét tüntetik fel, azok értékelését rábízva az olvasókra.) Ugyanakkor a viszonylag stabilnak tűnő szöveghagyomány alapján a kutatók többsége a *tartalmi* jellegű eltérések okát – különösen, ha azok tendenciózusnak bizonyulnak, és semmilyen más verzió nem támasztja alá – elsősorban a fordítói tévedésekben, illetve intenciókban látja.

A két verzió között az egyik legjelentősebb eltérés a genealógiákban közölt élettartamok esetén figyelhető meg (5. és 11. fejezet). Sőt, a két verzió mellé odatehetjük harmadikként a szamaritán Tórát is. A leghosszabb életidők általában a LXX-ban figyelhetők meg, mely összességében igen jelentős különbséget eredményez. A Noé előtti ősatyák a görög verzió szerint jóval fiatalabban nemzették leghamarabb első fiaikat, mint a másik két verzió alapján; a Noé és Ábrahám közötti ősatyák viszont a MT szerint voltak a legfiatalabb apák. Vita tárgya, hogy a MT képviseli-e az eredeti számokat, és a másik kettő tendenciózus változtatást képvisel, vagy pedig egy általunk nem ismert szövegváltozat háromféle korrigálásával állunk szemben, különböző szempontok alapján.[97]

Vajon milyen alapvető okokra vezethetők vissza azok az eltérések, amelyek a fordítóhoz kapcsolhatóak? Az alábbi lista a teljesség igénye nélkül készült a leggyakoribb típusokról.

1. A pontozatlan szöveg eltérő értelmezése. Ennek illusztálásaképpen talán a legtöbbet idézett helyek a Gen 47:31 (MT מִטָּה ’ágy’ h. LXX ῥάβδος < מַטֶּה ’bot’; ld. a fordításhoz fűzött magyarázatot), illetve a 15:11 (MT וַיֵּשֶׁב „elűzte őket” h. συνεκάθισεν < וַיֵּשֶׁב ’leült melléjük’). Valójában nem olyan sok példát találunk, mint egyes későbbi könyvekben (pl. a LXX Példabeszédekben,

[96] A Biblia Hebraica Quinta alapja a kolophónja alapján 1008-ban keletkezett *Codex Leningradiensis*.
[97] Előbbit képviseli *inter alia* WEVERS (1993, 73) és HARL (2010, 120–121), utóbbit Ulrich (2015, 226–227).

a *Paroimiai*ban), aminek fő oka az lehet, hogy a Tóra könyveinek stabil olvasási hagyománya volt (akár a zsinagógai istentiszteletnek, akár az oktatásnak köszönhetően).[98]

2. A fordító nem értette a szöveget.[99] Ez leggyakrabban *hapax legomenon*ok illetve egyéb ritkán használt szavak esetében fordulhat elő (a hapaxot érthetjük a legtágabb értelemben: az egész héber Bibliában, illetve egy fordítási egységen belül).[100] A megoldások viszonylag széles spektrumon helyezkednek el: előfordul transzliteráció[101] (Gen 35:16: MT כברת, vsz. mértékegység > LXX χαβραθα, lehetséges, hogy helynévként értelmezve); a szövegkörnyezet alapján történő értelmezés (Gen 6:14 עצי־גפר ’góferfa’, közelebbről nem ismert fafajta, illetve LXX ξύλον τετράγωνον ’négyszögletes fa’; ezzel – építkezésről lévén szó – nagyot nem lehet tévedni; vagy Ex 25:10 MT עצי שטים ’sittimfa’, közelebbről nem ismert fafajta > LXX ἐκ ξύλον ἄσηπτον ’korhadásálló fa’, amely a Sátor tartozékainak tartósság-igényéből fakadóan szintén plauzibilis); a gyök arámi felől történő értelmezése (Ex 28: 14: MT מגבלת *h.l.* vsz. ’sodrás, fonat’ > LXX καταμεμιγμένα ἐν ἄνθεσιν „virágokkal vegyítve”; ld. arámi גבל ’kever’).[102] Későbbi könyvek alkalmazzák még olykor az általános értelmű szó használatát; ilyen pl. a παρασκευάζω (’készít’) alkalmazása Jeremiásnál vagy a *Paroimiai*ban.[103] Ugyanakkor – ha a Pentateukhoszban a félreértések viszonylag csekély számát nézzük – másképp is megközelíthetjük a kérdést: azért nincsenek a maszorétikus szöveghez képest lényeges eltérések a görög verzióban, mert a mássalhangzós szöveg felolvasásának és értelmezésének stabil hagyománya volt.[104]

3. Szándékos változtatások. Ennek oka többrétű lehet: előfordulhat teológiai indíttatású, tipikusan ilyen az anti-antropomorfizáció vagy az aktualizáló, „modernizáló” fordítás, amely tendenciaként megfigyelhető a Genezisben is. A szándékosságot nehéz bizonyítani, azonban ha tendenciaként jelen van és nem egyezik egyéb szövegvariánsokkal (pl. SP), akkor valószínűsíthető a fordítói kéz (részletesebben ld. a 6. fejezetben). Némileg egyszerűbb esetet jelentenek a magyarázó jellegű változtatások: ilyen pl. az alany egyértelműsítése, kitétele (pl. Gen 34:14); látszólagos ellentmondások megszüntetése (Ex 3:1: a MT a Hórebet Isten hegyének nevezi, a LXX csupán „hegy”-nek, hiszen még nem jelent meg Isten).[105]

---

[98] James Barr mindenesetre relativizálja ennek jelentőségét, és a fenti és egyéb példák alapján inkább egy hagyománytól függetlenül mérlegelő fordítót feltételez: BARR 2014a.

[99] A témáról ld. TOV 1999a. Ennek alesetének számít, ha a fordító a posztklasszikus héber felől értelmezett egy szót (ld. JOOSTEN 2012a).

[100] Megjegyzendő, hogy EMANUEL TOV megfigyelése alapján a fordítók meglepően sokszor tudták a *hapax*okat is értelmezni – ennek az lehet a magyarázata, hogy egyes héber Bibliában *hapax*nak számító szavak a szóbeli nyelv részét képezték. (TOV 2008, 460.)

[101] Ld TOV 1973; 1999a, 205-210 ill. TOV 1999c, 174-180, további példákkal. A Szeptuagintánál inkább jellemző módszer ez Theodotion munkájára, elsősorban a nem ismert szavak esetében (amelyek nem feltétlenül egyeznek a Szeptuaginta-fordtók által nem ismert szavakkal), illetve az *Él* istennév esetében.

[102] A fordítás arámi elemeiről ld. JOOSTEN 2010, 2012b.

[103] TOV 1999a. Költői szövegek esetén mankót jelenthet még a fordítónak a parallel sor.

[104] TOV 1981, 109. Az eltérő pontozáson alapuló értelmezésekről lásd a Genezis bevezetőjét. – A Pentateukhoszban valóban csekély számban találunk példát a nem értett szavakra, ellentétben például a *Paroimiai*jal. JAMES BARR az, aki a pontozatlan szöveg olvasásának hagyományát nem véli annyira jelentős szempontnak, szerinte a fordítók elsősorban a szövegkörnyezet alapján mérlegeltek a homonimák közötti választáskor. BARR 2014a.

[105] MEISER 2017, 153–156.

4. Harmonizációs technika okozta változtatások.[106] A harmonizáció lényege, hogy ha egy fordítandó (a) szakasz egy másik (b) szakaszban is előforduló elemet (szó, kifejezés, kólon) tartalmaz, a fordító felhasznál(hat)ja azt munkájához, vagyis a szóban forgó (a) szakaszban ugyanúgy adja vissza azt az elemet, mint a másik (b) helyen. Ennek eredményeképpen a felhasznált (b) szakasz az egyező elemen *túl* is befolyásolja az újonnan fordított (a) részt, vagyis az a héber szövegtől kisebb-nagyobb mértékben el fog térni.[107] A LXX Genezisben rengeteg helyen érhető tetten harmonizációs technika, különösen azokban a fejezetekben, ahol a történet újramesélésére kerül sor (24., 41. fej.). A következő példa illusztrálja működését (1:28):[108]

maszorétikus	Szeptuaginta
פרו ורבו ומלאו את־הארץ וכבשה	Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς.
Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet és hajtsátok uralmatok alá.	Gyarapodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet és hajtsátok uralmatok alá.

A 9:1 versben a „hajtsátok uralmatok alá” kifejezés már többletként jelentkezik a MT-hez képest:

פרו ורבו ומלאו את־הארץ	Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς.
Szaporodjatok, sokasodjatok, és töltsétek be a földet.	Gyarapodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet és hajtsátok uralmatok alá.

Mivel a harmonizációk olykor a SP-ban (szamaritán Tóra) is tetten érhetőek, EMANUEL TOV hajlik rá, hogy lényegében az összes harmonizációt a héber szövegben bekövetkezett változásnak tudja be, vagyis héber *Vorlagé*ra vezesse vissza.[109] Az esetek döntő többsége azonban a SP-tól független.[110] Egyben bizonyosak lehetünk: olyan személy végezte, aki jól, sőt számunkra talán

---

[106] A harmonizáció alatt itt az írnoki/fordítói szinten jelentkező, ún. másodlagos harmonizáció értendő.

[107] Egyes kutatók a harmonizáción belül elkülönítik azt az esetet, amikor egy gyakran előforduló kifejezés egy hasonló kifejezés helyére kerül (pl. *Izrael háza* az *Izrael fiai* helyett, ld. Jer 16:15), mert ez a szövegkörnyezetet a kifejezésen túl nem befolyásolja; ezt asszimilációnak nevezik.

[108] A példamondatok esetében az egybevethetőség kedvéért a MT-fordítások is túlnyomórészt saját fordítások.

[109] TOV 2014b, 323. Vele szemben megnevezhetjük JOHN WEVERST (WEVERS 1993, xii) vagy MARTIN RÖSELT (RÖSEL 1998, 70), akik fordítói tevékenységgel magyarázzák a jelenséget; a hezitálók között tarthatjuk számon pl. JOHANN COOKOT (Cook 2001). Tov nézetét pontosan az a tény látszik megcáfolni, hogy a LXX verzióra messze a legjellemzőbb a harmonizációs folyamat.

[110] Emanuel Tov számadatai szerint a Szeptuagintában meglelhető, de a SP-ban nem mutatkozó harmonizációk száma 191, míg a kettőben egyező, a MT-től eltérő harmonizációkból összesen hatvanat számolt össze. Tov megállapítása szerint azonban *minőségi* különbség figyelhető meg a szamaritán szövegben és a Septuagintában egyező, illetve csak a Septuagintában jelen lévő harmonizációk között, amennyiben az előbbiek szinte kivétel nélkül jelentéktelen, egyetlen szóra korlátozódó módosításokat jelentenek. Következtetése szerint a két verzió közötti egyezések nem elég erősek ahhoz, hogy közös szöveghagyományt feltételezzünk. TOV 2013, 25; TOV 2014b 320–322.

felfoghatatlanul jól ismerte forrásszövegét. A fordító fejében nem csupán az imént olvasott és fordított szakasz élt, hanem eszébe juthatott bármely korábban fordított illetve később fordítandó szakasz, amely aztán a hasonlósága folytán befolyásolta az aktuális szakasz fordítását. Így jöhetett létre olyan harmonizáció, amelyben a minta sokszor visszafelé hatott, sokszor jelentős távolságból, akár másik könyvből is.[111] Olyasféle módon működött ez, mint az AI-t megelőző korszak számítógépes fordítási memóriája, amely megőrzi a már használt kifejezéseket, fordulatokat – csakhogy ebben az esetben a fordító saját memóriájában tárolva. Nem csupán a héber szöveg vált számára bármikor előhívhatóvá, hanem annak görög ekvivalenciája is. Munkáját megkönnyítette ez az emlékezetbeli adatbázis, ugyanakkor szövegvariáns kialakulásához vezetett.

4. Betűtévesztések. Ez vonatkozhat hasonló formájú illetve hasonló hangzású betűkre. (Leggyakrabban nevek esetében fordul elő, hiszen az egyszer előforduló nevek – pl. genealógiákban – nem köthetők semmihez, nem értelmes hangzásúak.)[112] Mivel a Genezis szövegében (ellentétben pl. a *Paroimiai* szövegével) elsősorban az előbbi érhető tetten, nem könnyű eldönteni, hogy a szöveghagyomány mely fázisában tért el a MT és a LXX. Sajnos nem tudhatjuk biztosan, hogy a fordítás egy- vagy többszemélyes munkafolyamatot jelentett-e, csupán valószínűsíthetjük, hogy az utóbbiról van szó, vagyis hangosan zajlott, egy másik személy diktálása révén.[113] A félre*hallásra* visszavezethető elírások is ezt támasztanák alá.[114]; A probéma mindezzel az, hogy ha egy ókori fordító esetleg egyedül dolgozott és hangosan olvasott fel magának, sok szempontból a tolmácsoláshoz hasonló szituációt teremtett. Félre*olvasott* szóra példa a Genezisben a 24:29 a כלו "befejezték" > LXX πάσαι „mind" (vsz. כלן); illetve a *dalet* és *rés* tévesztése viszonylag gyakran fordul elő.

A *Vorlage* kérdése szorosan összefonódik a maszorétikus héber szöveg kritikájával is. Nem csoda tehát, hogy a problémakör erőteljesen megosztja a kutatókat, bár általánosságban elmondható, hogy eltérések esetén jó részük sokkal óvatosabban nyúl a héber szöveghez, mint évtizedekkel ezelőtt.[115]

---

[111] JOOSTEN 2012c, 157.

[112] Itt külön kell választani azokat az eltéréseket, amelyek a görögben nem létező hangok (ע, צ stb.) átírásakor keletkeztek, illetve a valódi variációkat jelentő formákat. A témáról ld. TOV 1999b.

[113] Az ókori fordítások esetében piszkozat használata nem példa nélküli, bár csupán egyetlen személy esetében van tudomásunk róla, ez pedig Rufinus (*Apologia c. Hieronymum* 2.48.22–24 és 2.43.15–17. Az adat innen: LOUW 2008, 214); illetve olykor Jeromos is igénybe vette *notarius* segítségét, akinek feladata a végleges másolat előtti gyors diktálás lejegyzése volt. Az Arisztaesz-féle beszámoló Kr. u. 4. sz-i idézői, Philastrius és Epiphanius már tudni vélik, hogy írnokok jegyezték le a diktált bibliafordítást: LOUW 2008, 221.

[114] A diktálás mellett további érv, hogy egyes vélemények szerint kimutatható: a fordítás olyan rövid egységenként történt, ami (a forrásszöveget többé-kevésbé hibátlanul visszaadó) konszekutív tolmácsolásra jellemző. A „rövid egység" nagyjából hétszavas szakaszokat jelent, de figyelembe kell vennünk, hogy a görög szöveg sűrűn használ participium coniunctumokat, ami olykor ennél talán nagyobb egységek előismeretét követeli meg. (AEJMELAEUS 2007b, 9.) A rövid egységeket támasztja alá egy misnai *locus* is (*mMeg* 4:4): a Tórát felolvasónak versenként kellett felolvasnia a szöveget (a Haftárát lehetett háromversenként is), hogy a *meturgemán* pontosan követni tudja azt.

[115] A kérdés rövid összefoglalása magyarul: MEISER 2017, 23–26 és 130–134. A 20. század 2. felének szövegkritikatörténeti összefoglalását ld. TOV 1998.

Egyetlen példával illusztrálom az egyes *locus*ok által felvetett kérdéseket. A 18:12 a következőképpen szól a MT-ben és a LXX-ban:

MT	LXX
ותצחק שרה בקרבה לאמר אחרי בלתי היתה־לי עדנה ואדני זקן:	ἐγέλασεν δὲ Σαρρα ἐν ἑαυτῇ λέγουσα Οὔπω μέν μοι γέγονεν ἕως τοῦ νῦν, ὁ δὲ κύριός μου πρεσβύτερος.
És Sára nevetett magában, mondván: Miután megvénültem, lehet-e még számomra gyönyör? És az uram is vén!	Szárra pedig nevetett magában és ezt mondta: „Még nem volt nekem eddig, és az uram is vén!”

Eléggé egyértelmű, hogy a LXX olvasat (ἕως τοῦ νῦν) a MT עדנה (’gyönyörűség’) helyett az עד־נה szókapcsolatra megy vissza. Vagyis a mássalhangzók egyeznek, a pontozás – valamint a szó tagolása – azonban eltér. Lehetséges, hogy a héber *Vorlage* eltért a maszorétikus verziótól; az is lehetséges, hogy nem tért el, hanem egy eltérő olvasási/ értelmezési hagyományról van szó; figyelembe kell azonban venni a Genezis egész szövegének ismeretében, hogy felismerhető egy tendencia a szemérmesebb fogalmazásmód irányában, amely összefügg a pátriárkák és mátriárkák iránti tiszteletadással is; nem céloz tehát a fordító az ősanya szexuális életére, helyette az eddigi gyermektelenséget domborítja ki (további példákat ld. a 6. fejezetben).[116]

Más a helyzet azon *locus*ok esetében, ahol a LXX verziót egyéb források is alátámasztják. Ilyen nevezetes hely a Gen 4:8, ahol a MT-ből hiányzik a következő félmondat: „Menjünk ki a mezőre!” A felszólítás azonban a LXX-n kívül a SP-ban, qumráni kéziratokban és a Targumokban is megtalálható. Martin Rösel értékelése szerint – aki mértéktartó módon foglalta össze a LXX-Genezis szövegkritikai értékét – mindazonáltal a LXX alapján javítható helyek korlátozott jelentőségűek.[117]

[116] JAN JOOSTEN értelmezése szerint a fordító a késői héber felől értelmezte a helyet: vö. Préd 4:2, עֲדֶנָה. JOOSTEN 2012a, 29–30.
[117] RÖSEL 1998, 70.

4. A Pentateukhosz nyelvezete

„Igen szépen, Istennek tetsző módon és a legnagyobb pontossággal fordították le”[118] – jellemzik az elkészült tórafordítást maguk a fordítók, illetve az alexandriai közösség közül való vének Ariszteasz beszámolója alapján. „A tulajdonképpeni értelemben használt szavak pontosan megfelelnek a másik nyelv tulajdonképpeni értelemben használt szavainak, a görög a káldeusnak, s tökéletesen ráillenek arra, amit jelölnek”– fogalmaz Philón, aki pár sorral később „két testvérmű”-nek aposztrofálja a Tórát és a Pentateukhoszt.[119] „Maga a Törvény, meg a Próféták és a többi szent könyv nem csekély változást szenved eredeti jelentéséhez képest” – mentegetőzik Ben Szira unokája, mielőtt nekilát a Szeptuaginta korábban elkészült könyveihez hasonló (!) stílusban a maga fordításához.[120] „Történt, hogy öt vén írta le Ptolemaiosz királynak a Tórát görögül, és az a nap olyan súlyos volt Izrael számára, mint ama nap, amikor az [arany]borjú elkészült, hiszen a Tórát nem lehetett kellő gondossággal lefordítani” – hangzik el a jóval későbbi vélemény a *Maszekhet Szofrim*ban (1:7).[121] Látható tehát, hogy már az ókorban is eltérő véleményeket fogalmaztak meg úgy a feladat megvalósíthatósága, mint az elkészült mű értékelése kapcsán. Magától értetődően a mai kritikusok részéről hiányzik az az elfogultság, amellyel az Ariszteasz-levél propagandaízű leírásában találkozunk; ennek ellenére a fordítás(ok) értékelése meglepő változatosságot mutat. THACKERAY például „jó koiné görög”-ként aposztrofálta a Szeptuaginta nyelvezetét[122], FERNANDEZ MARCOS szerint a Pentateukhosz görögsége „jó görög, amely Homéroszt, Platónt és a görög mitológiát visszhangozza annak minden rétorikai eszközével”.[123] Ugyanakkor BENJAMIN WRIGHT véleménye az, hogy „az irodalmi görög mércéje szerint rosszul formált”; s meggyőződése, hogy tipikus fordító-göröggel állunk szemben[124]; TESSA RAJAK szintén azt állítja, hogy a szöveg semmilyen szempontból sem felel meg a standard görögnek, értelmezéséhez bennfenntesnek kellett lenni[125], JOOSTEN az „utca és a piactér görögje”-ként jellemzi a LXX nyelvezetét[126], VAN DER LOUW pedig a Genezis 2. fejezetét elemezve kimutatta, hogy a szöveg egyik görög stílusnemmel sem összeegyeztethető sajátosságokat mutat.[127]

Fontos tehát mindenekelőtt tisztázni, hogy mihez viszonyítjuk a LXX szövegét. Nyilvánvalóan legésszerűbb a korabeli koinéval való egybevetés, amelyhez ma már több forrás áll rendelkezésünkre, mint THACKERAY korában. Ez alapján a Szeptuaginta nyelvezete sok szempontból

---

[118] Καλῶς καὶ ὁσίως καὶ κατὰ πᾶν ἠκριβωμένως (310.c.); Simon L. Zoltán fordítása.
[119] *Vit. Mos.* II. 38; Bollók János fordítása.
[120] αὐτὸς ὁ νόμος καὶ αἱ προφητεῖαι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν βιβλίων οὐ μικρὰν ἔχει τὴν διαφορὰν ἐν ἑαυτοῖς λεγόμενα (Sir Prol. 24–25.; Magyar Bibliatársulat ford.)
[121] מעשה בה’ זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית והיה היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל שלא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה (*Masz Szofr.* 1:7) A traktátus keletkezését a 8. századra teszik.
[122] THACKERAY 1909, 13.
[123] MARCOS 2009, 82.
[124] WRIGHT 2011, 321-2.
[125] RAJAK 2009, 133-4. Hasonló véleményen PIETERSMA: PIETERSMA 2002, 355.
[126] JOOSTEN 2007, 71.
[127] LOUW 2007, 94.

megfelel a korabeli egyiptomi görög nyelvnek[128], sőt elmondható, hogy a szövegére nem jellemzőek (bár előfordulnak) olyan helyesírási vagy morfológiai hibák, amelyektől olykor csak úgy hemzsegnek a papiruszleletek, vagyis a fordítók minden bizonnyal tanult emberek voltak.[129] Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a legjobb stílusú könyvek illetve szakaszok is tartalmaznak olyan megoldásokat, amelyek csak a héber nyelv felől válnak értelmezhetővé. Ezek sorába tartozik a יסף + Inf. ('tovább / ismét csinál vmit') tükörfordítása a προστίθημι segítségével (Gen 4:2):[130]

MT	LXX
ותסף ללדת את־אחיו את־הבל	καὶ προσέθηκεν τεκεῖν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ τὸν Αβελ.
És ismét szült (szó szerint: hozzátett szülni); annak fivérét, Ábelt.	És ismét szült (szó szerint: hozzátett szülni); annak fivérét, Hábelt.

A hebraizmusok sorában fontos helyet foglalnak el az אֲשֶׁר 'aki, ami, amely, ahol' stb. partikula megfeleltetései, amelyek nem egyszer vezetnek furcsa megoldáshoz a görög verzióban. Így például a 10:14-ben szó szerint ezt olvassuk: „*ahonnan* kijött *onnan* Filisztiim" (ὅθεν ἐξῆλθεν ἐκεῖθεν Φυλιστιιμ) a hébert hűen leképezve. [131]

A görögös stílustól feltűnően elüt a rengeteg καί használata, amellyel a számos mondatbeli funkciót betöltő héber וְ-t adja vissza a fordító. Különösen a köny elején szembeszökő a rengeteg mondatkezdő καί, később (a 6. fejezettől) némileg visszaszorul a használata a δέ javára.[132] Sőt, egyéb kötőszavak is felbukkannak, olykor a héber verziótól függetlenül, ld. pl. az οὖν –

[128] Ezzel kapcsolatban Wright – valószínűleg joggal – azt hiányolja, hogy a korabeli papiruszleletekkel történő összevetés során általában csak a szókincset illetve bizonyos mondattani jellegzetességeket vizsgálnak. (WRIGHT 2011, 318.) Ugyanakkor tény, hogy a papiruszleletek túlnyomó többsége Egyiptomból került elő, tehát az összevetés lehetősége itt a legnagyobb. – A Szeptuaginta-görög sajátosságairól magyarul ld. MEISER 2017, 105–118. Nem beszélhetünk még konszenzusról atekintetben, hogy a Szeptuaginta esetében koiné görögről vagy judeo-görögről / héber-görögről kell-e beszélnünk. A mérleg az évtizedek múltával hol erre, hol arra billen; mindenesetre a nyelvészeti kutatásokat évtizedek óta folytató ún. finn iskola tagjai az utóbbi mellett teszik le a voksukat. A kutatástörténet összefoglalását ld. PORTER 2023.

[129] MARCOS 2009, 82. – Az utóbbi évtizedekben démotikus szövegek fordításaival is egybevetették a LXX nyelvezetét technikai szempontból, és nem egy hasonló megoldásra bukkantak. Sajnos azonban a rendelkezésünkre álló szöveg túlságosan kevés a messzemenő következtetések levonására. Az eredményekről ld. AITKEN 2013. Egyetlen példa a probléma nehézségének illusztrálására: a ποτίζω jelentése a klasszikus görögben 'itat'; fölmerülhet, hogy esetleg csak a שָׁקָה jelentéstartományát kölcsönözte-e a szó, amikor a 2:6-ban 'öntöz' jelentésben használja a fordító. Ám az egyiptomi papiruszok számos példával támasztják alá az utóbbi jelentést. (LEE 2023, 105–106)

[130] Egyetlen kivétellel: 8,8. A προστίθημι eme speciális használata az Újszövetségben is fellelhető (ld. Lk 20,11, 12). Érdekes viszont, hogy a שׁוּב-ot ugyanebben a jelentésben ('ismét tesz vmit') nem hebraizmussal, hanem a πάλιν szóval adja vissza (26,18, 30,31); a későbbi könyvekben viszont általában az ἐπιστρέφω megfeleltetést találjuk. Conybeare – Stock 2004 (1904), 97; Gehman 1951a, 85.

[131] További példákat ld. Muraoka 2023, 133–134. A tanulmány más egyéb érdekes, nehezen átültethető héber nyelvi elemekre is fölhívja a figyelmet.

[132] Ugyanakkor a klasszikus görögben gyakori μέν – δέ páros kötőszóval elvétve találkozunk (ld. pl. 27:22).

'hát, tehát' – a 6:14-ben vagy a 8:21-ben. Az „is" jelentésű τέ partikula a 27. fejezet előtt elvétve (összesen négyszer) fordul elő; a 27:3-tól kezdve jóval sűrűbben (12 alkalommal). Ami kifejezetten hebraizmust jelent a szövegben, az a feltételes mellékmondatot vagy a „történt, hogy" formulát követő főmondatot bevezető καί, pl. a 4:14-ben: εἰ ἐκβάλλεις με σήμερον ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς *καὶ* ἀπὸ τοῦ προσώπου σου κρυβήσομαι (szó szerint: „Ha ma elűzöl engem a föld színéről, *és* rejtőzködni fogok a te tekinteted elől"), vagy a 6:1-ben: Καὶ ἐγένετο ἡνίκα ἤρξαντο οἱ ἄνθρωποι πολλοὶ γίνεσθαι ἐπὶ τῆς γῆς, *καὶ* θυγατέρες ἐγενήθησαν αὐτοῖς (szó szerint: „És történt, amikor az emberek elkezdtek sokan lenni a földön, *és* lányaik születtek.")

A héber imperfectum tipikus fordítási módja futurum, olyan esetekben is, amikor pl. felszólításnak vagy feltételességnek értendő. Így például a 6:15-ben ezt olvassuk: καὶ οὕτως ποιήσεις (MT תעשה) τὴν κιβωτόν (szó szerint: „És így fogod csinálni a ládát"). A ויאמר sematikus fordítása is szembeszökő, eleinte következetesen καὶ εἶπεν-t találunk, az ἀποκρίνομαι ('válaszol') igét először a 18:9-ben használja a fordító. Párbeszédek esetén a személyváltást jelző, görögös stílusra jellemző ὁ δὲ εἶπεν ('[a másik] pedig mondta") megoldással ritkán találkozunk (ld. pl. 4:9). A λέγω egyhangúságát kijelentő mondat esetén csak a 24:47-ben szereplő ἔφη töri meg.[133]

Előfordul továbbá, hogy hasonlítás esetén sem találunk középfokú melléknevet (pl. τὸν φωστῆρα τὸν μέγαν „a nagyobbik fényforrást", ugyanabban a mondatban középfokú melléknévvel τὸν φωστῆρα τὸν ἐλάσσω „a kisebbik fényforrást", 1:16). Jellegzetes, a Genezisben lépten-nyomon előforduló hebraizmus a „nevezte a nevét" (ויקרא שם, ἐκάλεσεν / ἐπωνόμασεν τὸ ὄνομα) fordulat. A fejezetben már felbukkan – és azután az egész Szeptuagintában föl-fölbukkan – a héberes, ám a klasszikus görög felől érthetetlen, és magyarra is csak kiegészítéssel vagy módosítással lefordítható esküformula: „Kinyújtom kezemet a Magasságos Istenhez, aki az eget és a földet teremtette, *ha* a madzagtól a saruszíjig elveszek mindabból, ami a tiéd" (14,22–23) ahonnan nyilvánvalóan egy átokformula hiányzik („ez és ez történjék velem, ha elveszek…").[134]

Végül, de nem utolsósorban kiemelendő a legtöbbször héberes szórend, amelynek legfőbb ismérve az állítmánnyal kezdődő mondat – erről a jelenségről még a későbbiekben szó esik. Ezeket a megoldásokat (köztük a szórendet) csak korlátozottan lehet érzékeltetni egy magyar fordításban – a fontosabb jelenségekre a fejezeteket követő megjegyzések hívják föl a figyelmet. Mindezek mellett tény, hogy a többi könvhoz hasonlóan a Genezisben is találunk görögös idiómákat, participiumos szerkezeteket és egyéb mondattani megoldásokat – főként accusativus cum infinitivót –, sőt görögös szórendet is tetten érhetünk.[135]

---

[133] A φήμι ige használata a Pentateukhoszban egyébként sem jellemző. Az Exodusban is csak egyszer találkozunk vele (2:6); egy költői szakaszban, a Num 24. fejezetben fordul csak elő ismételten.

[134] Conybeare–Stock 2004 (1905), 90–91. A formula az újszövetségi görögben is megjelenik, ld. Zsid 6,14.

[135] Joosten megfogalmazása szerint: „Helyenként meglepően idiomatikus" (in places it is surprisingly idiomatic), Joosten 2010, 55. – A kutatás egyik legelhanyagoltabb területe mindenesetre a Szeptuaginta nyelvezetének más, korabeli fordításokkal történő egybevetése. Egyes vallási szövegek, mint például a maróneiai Ízisz-enkómionok elemzése érdekes analógiákkal szolgálhat a Szeptuaginta stílusára, fordítói megoldásaira nézve. (Léonas 2023)

Ami a Szeptuaginta szókincsének jellegzetességeit illeti, kiemelt figyelmet érdemelnek a neologizmusok, az arameizmusok, az egyiptomi jövevényszavak, illetve a transzliterált héber szavak.

A Szeptuaginta, ezen belül a Pentateukhosz szövegében számos neologizmus található.[136] Ezt a fogalmat természetesen kellő óvatossággal kell kezelni, hiszen csak az *általunk ismert* és *írásban fennmaradt* nyelvvel tudjuk a LXX szókincsét összevetni, ezért nem egyértelmű, hogy mennyi ezek közül a valódi újítás.[137] A vallási élettel kapcsolatos neologizmusok közül legnevezetesebb, a szakirodalomban legtöbbször emlegetett példa az ἀκροβυστία (’előbőr’). Noha a LXX előttről a szó írásos előfordulása nem ismert, nem tudhatjuk, hogy a zsidó közösségen belül nem egy bevett kifejezéssel van-e dolgunk. (Mivel a zsidó vallásgyakorlat alapvető eleme a körülmetélés, igen valószínű, hogy ez lehetett a helyzet.)[138] Egyéb vallási szakkifejezések is fellelhetők a neologizmusok sorában, pl. a θυσιαστήριον (a *helyes* istentisztelet oltára); valamint speciális kifejezés a πέρα (’túl’) adverbiumból képzett περάτης (’vándor’, Gen 14:13), amely a héber עברי megfeleltetése; valószínűleg az עבר – עברי analógiájára született fordítói lelemény. Az ún. neologizmusok jelentős része azonban már ismert gyök(ök)re megy vissza, pl. régebbről ismert ige főnévi formában (ἀνταπόδομα, vö. ἀνταποδίδωμι), vagy ismert ige új igekötővel (κατακυριεύω, vö. κυριεύω). Az ógörög nyelv kifejezetten alkalmas az új szavak képzésére, emiatt sem valószínű, hogy valódi neologizmusokról van szó. [139] A LXX nyelvezetének speciális elemei tehát elsősorban nem a szavak szintjén lelhetőek fel.

Az arámi nyelv többrétűen hatott a LXX nyelvezetére. Általában a vallási élethez kapcsolódnak az arámi formában átírt (emfatikus א-val ellátott) szavak: πασχα (’Páska’), σαββατα (’szombat’)[140], σικερα (’erjesztett ital’).

A népnevek képzésének területén is megfigyelhető arámi hatás. A LXX keletkezésének korában már nem élő népek elnevezésének leggyakoribb képzője az -αιος (pl. Χαναναῖος, ’kanaáni’), amely a görögben csak a (többesszámú) -αι végű városnevek esetében szokásos (Ἀθήναι > Ἀθηναῖος). Feltételezhető tehát, hogy az arámi כנעניא (vö. héb. כנעני) hatott a Genezis – és később a többi fordító – megoldására.[141] Másik érdekes arameizmus a „színe előtt” (ἐνώπιον, ἐναντον ἔναντι) fordulat használata. (Ezzel a MT arámi szakaszaiban is találkozunk: באדין דניאל הֵעל קדם מלכא, vagyis „Ekkor Dánielt a király színe elé vezették”.) Az arámiban gyakori fordulat vélhetően a perzsa korból eredeztethető.[142] Lássunk rá egy példát az Exodusból (2Móz 3:6):

---

[136] Robert Hiebert összesen 50-et sorol fel munkájában csupán a Genezisre vonatkozóan (HIEBERT 2012).
[137] Erre az elég egyszerű következtetésre meglepő módon számos kutató nem jut el, de mindazonáltal ld. Barr 2014b, 100.
[138] Ezen az álláspontón van pl. Jan Joosten. (Joosten 2011, 6.)
[139] HIEBERT 2012, 410 – 415. HIEBERT részletesen tárgyalja az összegyűjtött neologizmusok sajátosságait.
[140] Ez a szó azután a görög grammatikához igazodva többesszámú semlegesnemű főnévként funkcionált a bibliai görögben.
[141] JOOSTEN 2010, 57.
[142] JOOSTEN 2010, 57.

ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל־האלהים	ἀπέστρεψεν δὲ Μωυσῆς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ· εὐλαβεῖτο γὰρ κατεμβλέψαι ἐνώπιον τοῦ θεοῦ.
Mózes elrejtette arcát, mert félt az Istenre tekinteni.	Mózes elfordította az arcát, mert félt odanézni az Isten elé.

Ez az arameizmus szorosan kapcsolódik ahhoz a tendenciához, amely az Istennel való távolságot hivatott növelni (ld. a 7. fejezezetet).

Az egyiptomi zsidóság beszélt nyelve a kezdetekben minden bizonnyal az arámi lehetett, a fennmaradt írásos forrásaink legalábbis ezt támasztják alá.[143] Ezek a kifejezések azonban valószínűleg egy görög nyelvre teljes mértékben áttért zsidóság nyelvi szubsztrátumának is részei lehettek; ennélfogva nyilván nincsen szó arról, hogy ekkor még arámiul beszéltek volna Egyiptomban illetve azon belül Alexadriában.[144] Mindenesetre sokkal inkább illenek az egyiptomi nyelvi közegbe, mint a korabeli Palesztináéba, ahol a források alapján a vallási nyelv továbbra is túlnyomórészt a héber volt.

Az egyiptomi jövevényszavak még inkább bizonyítékul szolgálhatnak a Pentateukhosz egyiptomi keletkezése mellett. Jelentőségüket növeli az a tény, hogy az ismert görög nyelvű papiruszokban mindössze 23 egyiptomi jövevényszó szerepel.[145] Némileg árnyalja azonban a képet, hogy a szóban forgó négy szó közül kettő magában a héber szövegben is szerepel (אחו > ἄχι ’sás’, Gen 41:2 ill. תבה > θῆβις ’kosár’, Ex 2:3).[146] Ennélfogva elsősorban a héber szöveg szempontjából jelenthetnek érdekes adalékot, de a görög szövegben való jelenlétüket másképp is magyarázhatjuk: beleillenek a transzliterált héber szavak sorába, amelyek viszonylag gyakran bukkannak fel a LXX szövegében (ld.a 3. fejezetet).[147] Az egyiptomi környezetben játszódó József-történetben a nevek átültetése azt jelzi, hogy a fordító birtokában volt (némi) egyiptomi nyelvtudásnak, ugyanakkor bizonyos tisztségnevek *nem* követik a Ptolemaida elnevezéseket – Stefan Pfeiffer szerint pl. az εὐνοῦχος helyett a fordító bizonyosan a φίλος szót választotta volna Potifár rangjaként. Véleménye szerint emögött az a szándék húzódhat, hogy

[143] Lásd JOOSTEN 2010, 63, szakirodalommal. A felső-egyiptomi zsidó közösség eredete a perzsa korra megy vissza, az itt talált korai írásos dokumentumok nyelve alapvetően arámi – kb. Kr. e. 300-tól azonban már görög nyelvűekkel is bővülnek a leletek. Az alsó-egyiptomi zsidók a makedón hódítással vagy azután kerültek Egyiptomba, döntő többségük görög nyelvű. (SZÁNTÓ 2024, 100)

[144] Hogy egy modern párhuzammal éljünk: az utókor nagy hibát követne el, hogy ha egy mai budapesti zsidó vallási közösséghez köthető szövegben fölfedezve a „snóderolás” kifejezést, arra a következtetésre jutna, hogy a 21. század eleji Budapesten még használatban volt a jiddis nyelv. Joosten mindenesetre trilingvisnek nevezi a fordítókat, amennyiben az arámit is használták „bizonyos meg nem határozható helyzetekben és helyeken” (JOOSTEN 2012b, 65). Máshol zsidó szociolektusról ír, ami a fordításra is rányomta bélyegét (JOOSTEN 2023).

[145] AITKEN 2013, 7–8.

[146] A másik két szó: a héber איפה-ra hasonlító οιφι (űrmérték; a Pentateukhoszban 5 helyen) illetve a ’hajfürt’ jelentésű σισόη (Lev 19,27). (JOOSTEN 2010, 55)

[147] Bár érdekes módon az אחו nem pontos transzliteráció révén került a LXX szövegébe, hanem a Ptolemaida kori kiejtést tükrözve (ἄχι) (PFEIFFER 2023, 240).

a fordító a hitelesség kedvéért tudatosan növelni akarta a távolságot saját kora és a szöveg között.[148]

Másik fontos kérdés, amelyet a szöveg értékelése előtt föl kell tennünk: mi lehetett a fordítói intenció? Vajon céljuk volt-e a fordítóknak, hogy ékes görögséggel írjanak?[149] Ezzel kapcsolatban explicit támpontunk nincsen, legfeljebb következtetni tudunk magukból az egyes könyvek szövegéből. Kiindulópontunk Ben Szira prológusának összevetése magával a könyvvel: a fordító, miután a görög irodalmi stílus kívánalmainak megfelelő módon ír munkájának keletkezési körülményeiről, nagyapja művének átültetése során visszatér ahhoz a hebraizmusokkal teli stílushoz, amely a korábbi költői könyvek nyelvezetét jellemzi. Vagyis a szerző igenis birtokában volt egy jó görög stílusnak, amit aztán nem aknázott ki magában a fordításban. Mi lehet ennek az oka? Talán az, hogy – akár szerénységből, akár az olvasóközönség elvárása miatt – nem akarta túlszárnyalni a Szeptuaginta többi könyvének stílusát.[150] Talán a fordítók nem is akartak feltétlenül a görög irodalmi normáknak megfelelni, hanem ennél fontosabb szempont volt a héber stílus sajátosságainak megőrzése, amelybe beletartozott egy, a hébernek inkább megfeleltethető szórend, a figura etymologicák visszaadása és olyan fordulatok, amelyekből fentebb mutattunk ízelítőt. Kései – nem zsidó, hanem keresztény – párhuzamként Jeromos megjegyzését idézhetjük, aki szerint „maga a szórend is misztérium" a Biblia szövegében (et verborum ordo mysterium est, *Epist.* 57.5.2). Ha ez a mentalitás a Tóra görög fordítóira is érvényes, akkor nem feltétlenül a tökéletlen görögtudás, illetve a fordítói tapasztalatlanság vezetett a stílusbeli hiányosságokhoz – továbbá nem feltétlenül a fordítási technikára vezethető vissza a héberes szórend sem.[151] Még egy szempontot figyelembe kell venni a stilisztikai jellegzetességek kiértékelése során: a görög nyelvben a Szeptuagintától függetlenül is megfigyelhető egy olyan folyamat, melynek során a VcliSO (ige – simulószó – alany – tárgy) szórend vált gyakorivá. Anssi Voitila szerint ez a tendencia megkönnyítette a fordítóknak, hogy a héber szórenddel egyező módon végezzék munkájukat. Hasonlóképpen, a mellérendelő mondatszerkezet is elterjedőben volt a hellénisztikus korban, továbbá más forrásokban is megfigyelhető a participiumos és az infinitivuszos szerkezetek visszaszorulása, vagyis a jelenség nem korlátozódik a Szeptuagintára.[152]

---

[148] PFEIFFER 2023, 233–234. Az egyiptomi személynevek megfeleltetéséről ld. a fordítás szóban forgó szakaszához fűzött magyarázatokat.

[149] Ha a válasz nemleges, akkor nem lehet messzemenő következtetéseket levonni a fordítás stílusából az eredeti célt illetően. WRIGHT többek között azzal hárítja el az Aristeasz-levél szavahihetőségét bármely kérdéssel, különösen a fordítás céljával kapcsolatban (ti. hogy a héber Tórát váltotta ki a fordítás), hogy a levél intenciójával ellentétben *nem* irodalmi minőségű szöveggel van dolgunk. (WRIGHT 2015, 322). Mint már korábban szó esett róla, a levél *nem* állítja ezt.

[150] LOUW 2007, 46-47.

[151] AEJMELAEUS szerint ez a – BARRtól kölcsönzött kifejezéssel élve – „könnyű technika" (easy technique) nem egy tudatos fordítási mód a fordítók részéről, szemben Aquilával, aki nagyon is tudatosan egy héberrel egyező módon értelmezhető szöveget szeretett volna létrehozni. – AEJMELAEUS 2007a, 300.

[152] VOITILA 2023, 111. VOITILA tanulmánya kitűnően összefoglalja a szintaxis terén eddig végzett kutatások eredményeit.

Ugyanakkor tény, hogy talán nincsen olyan könyv a Szeptuagintán belül, ahol ha gyér számban is, de ne találhatnánk kifejezetten görögös stíluselemeket. TESSA RAJAK ezt a fordítóknak a környezetükhöz fűződő ambivalens magatartással magyarázza: megvolt bennük az igény a görög kultúrához való tartozáshoz, ugyanakkor egy ellenállás is annak hatásaival szemben.[153] Kicsit másképpen fogalmazva: szerettek és tudtak volna jó görög stílusban fogalmazni, az idiómákat átültetni, ugyanakkor fontosnak tartották az üzenet szempontjából a héberes kifejezésmódot is.

Mindenesetre létezhetett egyfajta fenntartás a szent iratok fordításbeli minőségével kapcsolatban. Talán a δύναμις kifejezés Ben Szira unokájának használatában mégsem csupán „jelentés"-t fejez ki (noha erre találunk korábbi és későbbi példákat is), hanem azt az erőt, amely a helyesen megválasztott, ihletett szó hordoz magában, és amit oly nehéz megtalálni a fordítás során: „Mert nem maradhatnak ugyanazon hatásúak (ἰσοδυναμεῖ) a szavak, amelyeket eredetileg héberül mondtak, amikor azokat más nyelvre ültetik át."[154] Implicit bizonyítékként a héberhez közelítő recenziókat is említhetjük, továbbá az Ariszteasz-levél puszta léte is annak bizonyítéka, hogy szükséges volt egyfajta küzdelem a tórafordítás pontosságát, megbízhatóságát fenntartással fogadók ellenállásával szemben.

Emellett arra is találunk utalásokat magában a szövegben, hogy a fordítók nem zsidó olvasókkal is számoltak. Nem könnyű feladat az egyes akaratlagosnak tűnő módosításokról kimutatni, hogy mi volt a mögöttes szándék, de vannak esetek, amelyek leginkább a „külső" olvasók kritikájának elkerülésével magyarázhatóak, vagyis apologetikus célzatúak.[155] Két példa következik az alábbiakban.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE[156] vetette föl először, hogy az Exodus fordítója igyekezett elkerülni a 'szamár' és Mózes együttes szerepeltetését, elkerülendő a pátriárka és a szamárkultusz (onolatria) asszociációját.[157] Ilyen hely pl. az Ex 4:20, ahol a חמר megfeleltetése a szokványos ὄνος helyett ὑποζύγιον:

> ἀναλαβὼν δὲ Μωυσῆς τὴν γυναῖκα καὶ τὰ παιδία ἀνεβίβασεν αὐτὰ ἐπὶ τὰ ὑποζύγια.
>
> Mózes felvette a feleségét, a gyermekeit és felültette őket az igásállatokra.

[153] RAJAK 2009, 156.

[154] (Sir Prol. 20, MBT). Van der Louw a párhuzamok alapján hajlik rá, hogy „pontos jelentés"-nek értse. (LOUW 2007, 47.) Mindenesetre bibliai látásmódot tükröz(ne) a fenti értelmezés is, ld. Jer 5,14 („tűzzé teszem az Igémet") vagy 23,29 („Nem olyan-e az én igém, mint a tűz? azt mondja az Úr, mint a sziklazúzó pöröly?" KG)

[155] ELIAS BICKERMAN, aki a Pentateukhosszal a hellénisztikus judaizmus és a zsidó történelem keretein belül foglalkozott, azon az álláspontón volt, hogy azok túlnyomó többsége szándékos: BICKERMAN 1976, 192. Azóta az álláspontok megoszlanak a témában. A szándékos intenciók feltételezése természetesen régi keletű, lásd a rabbinikus irodalmat ill. az egyházatyákat (pl. Jeromos: *Liber Hebraicarum Questionum in Genesim* 486).

[156] TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1983, 265. A 'szamár' fordítási megoldásairól ld. CSALOG 2020, 103–105.

[157] A szamárultuszról mint zsidóellenes sztereotípiáról ld. KOPECZKY 2005.

Egy másik érdekes hely szintén az Exodusban található. Általánosságban elmondható, hogy az idegenre vonatkozó héber szavak (גר, תושב, זר, אזרח) megfeleltetése nem következetes. Tendenciaként az fogalmazható meg, hogy amikor az ősatyák vándorlásáról (akik idegen közegben is hűek maradtak Istenükhöz), vagy Izrael egyiptomi tartózkodásáról esik szó, illetve azokban az esetekben, amikor a zsidó közeghez nem alkalmazkodó idegen kerül említésre, leginkább a πάροικος-t használja a fordító, az eredeti héber kifejezéstől függetlenül. Ezzel magyarázható, hogy a גר fordítása a 12. fejezetben változatos: πάροικος szerepel az elkülönítendő bevándorlóra vonatkozóan (12:45); προσήλυτος pedig az engedmény lehetőségének kifejtésekor (12:48). A 19. versben viszont az arámi szó (גיורא) átírt formáját használja (γειώραι).[158] A „kódnyelv" használatának gyakorlati jelentősége lehet: ne értse meg egy arámiul nem tudó, hogy a zsidók a köztük lakó idegent akár meg is ölhetik:

> Hét napig ne legyen található kovász a házaitokban. Mindaz, aki kovászost eszik, irtassék ki az a lélek Izrael gyülekezetéből, mind a gíórák (ἔν τε τοῖς γειώραις), mind a föld bennszülöttei közül!

Ami a két helyet összeköti, az a Biblia esetlegesen negatív megítélésének enyhítési szándéka. Ennek a szándéknak a megléte alátámaszthatja azt az elképzelést, miszerint a tórafordítás legalább részben pogány megrendelésre készült. (Természetesen egyfajta óvatosság egy belső használatra készült fordítás esetében is elképzelhető.) Mindkét *locus*szal kapcsolatban hangsúlyoztam, hogy a megfeleltetést illetően csupán *tendenciáról* beszélhetünk – és ezzel elérkeztünk a legfogasabb problémához, amely a Szeptuaginta legtöbb könyvére vonatkozik: az egyes ekvivalenciák a legritkább esetben 100%-osak, leggyakrabban csupán tendenciák figyelhetők meg. (Mindez nem könnyíti meg annak megállapítását, hogy vajon melyik megoldás tekinthető eredetinek, és mikor van szó egyértelműen későbbi korrekcióról.) Példaképpen térjünk vissza a fent említett hebraizmusokra: az יסף megfeleltetése 'ismét / tovább tesz' jelentésben általában a προστίθημι a Pentateukhoszban (ennek oka nyilván az, hogy az ige másik jelentésének, a 'hozzátesz'-nek pontos ekvivalenciája a προστίθημι). Ugyanakkor a שוב-ot hasonló jelentésben a Genezis fordítója rendre a πάλιν szóval adja vissza (pl. Gen 26:18, 30:31), vagyis a hebraizmust értelmezi, a görög szóhasználathoz igazítja. Ha a következetlenségek okát vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fordítók egyszerre többféle elvárásnak kellett, hogy megfeleljenek. Aki már próbálkozott életében bibliafordítással, az tudja, hogy nem egyszerű következetesen kitartani egy-egy előre elhatározott szempont mellett. Mindezekből az következik, hogy a 100%-os megfeleltetéseknek érdemes kiemelt figyelmet szentelnünk; ami pedig csak megközelítőleg az, érdemes megvizsgálni, hogy vajon miért vannak kivételek, de könnyen lehet, hogy szintén tudatos fordítói döntés húzódik meg mögötte.[159]

Ami a változtatások *módszerét* illeti, a zsidó exegetikai gyakorlat illetve az alexandriai filológia egyaránt szóba jöhet. Előbbire elsősorban a jóval később lejegyzett, ámde valószínűleg korai

[158] Ezenkívül még egy helyen (Ézs 14:1), γιώρας formában szerepel az arámi szó transzliterációra.

[159] Természetesen a 100 %-os ekvivalenciák sem érdemelnek egyforma figyelmet. Nyilván vannak olyan megfeleltetések, amelyek magától értetődőek, így pl. a סוס > ἵππος ('ló'). Ezzel szemben a בְּרִית > διαθήκη már nem nem ebbe a kategóriába tartozik.

gyakorlatra visszanyúló targumok, illetve esetenként a rabbinikus irodalom jelentenek párhuzamot, utóbbinak módszertanát pedig leginkább a – szintén valamivel későbbi – Dionüsziosz Thrax művéből ismerjük. Thrax művében a szöveg filológiai vizsgálatának első lépéseként az ἀνάγνωσις-t nevezi meg. Ebbe a helyes olvasáson kívül (amelynek jelentőségét szintén nem szabad alábecsülni pontozatlan szöveg esetében) a megfelelő tagolás is beletartozik. Az ἐξήγησις körébe elsősorban a költői alakzatok vizsgálata tartozik, ezt követi a nehezebben érthető szavak vizsgálata pl. analógia vagy etimológia segítségével.[160] Különösen az utóbbi tetten érése érdekes a Szeptuaginta szövegében.[161] Ami a zsidó írásmagyarázatot illeti, fontos megemlítenünk a korabeli felfogást a héber nyelvvel kapcsolatban. Számos jel arra mutat, hogy az igéket nem három, hanem kettő gyökbetűből vezették le – ez elsősorban a gyenge igék félreértése esetén érhető tetten. Példa erre a Gen 15:11, ahol a שוב és ישב igék alapján kétféle értelmezés érhető tetten a MT-ben ill. a LXX-ban.[162] Mindezek arra mutatnak, hogy a fordítók járatosak voltak a zsidó írásmagyarázatban, de a korabeli görög filológiai módszereket is ismerték.[163] Az egyes fordítók stílusa és nyelvi szintje között mindenesetre jelentős különbségek figyelhetők meg.

[160] A módszerről lásd részletesebben KOOIJ 1998.

[161] Lásd DAVID WEISSERT tanulmányát a חיל / חול és a הלל gyök fordításáról: WEISSERT 1973.

[162] A példát ld. részletesebben a következő fejezetben. EMANUEL TOV számos hasonló esetet összegyűjtött, de elsősorban egyéb bibliai könyvekből: Tov 2008. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a hasonló gyökök rokonítása a MT-ben is tetten érhető, így pl. a fent említett gyököket a Jer 42:10 összekapcsolja. (Tov 2008, 479).

[163] A júdeai zsidó exegézis – amennyire azt ismerjük – nem feltétlenül jelent szoros párhuzamot. Előfordulhattak eltérő írásmagyarázási elvek, amire jó példa az elsőszülött szamárral való bánásmód: a MT alapján másik állattal kellett kiváltani, vagy pedig a nyakát törni. A LXX szövege a szarvasmarha illetve a juh elsőszülöttjével azonos bánásmódot sugall (13,13; Ex 22,29; 34,20). (JOOSTEN 2010, 56)

5. Teológia, aktualizálás és tekintélyvédelem

A Szeptuaginta egyes könyveinek a héberrel történő egybevetése során a szavak szintjén túl teológiai jellegű eltérések figyelhetőek meg.[164] Fontos leszögezni, hogy az eltérések csupán tendenciákat jelentenek, és semmiképpen nem nevezhetőek következetesnek. Legnevezetesebbek ezek közül azok a eltolódások, amelyek a héber szöveg istenképéhez képest jelentenek változtatást. Ide tartozik az ún. antropomorfizmus illetve az antropopáthia jelenségének csökkentése, vagyis azoknak a jellegzetességeknek az eltüntetése vagy legalább relativizálása az Örökkévaló attribútumai közül, amelyek az emberéhez hasonló külső vagy belső tulajdonságot tulajdonítanak neki a héber szöveg alapján (Ex 31:17):[165]

ביני ובין בני ישראל אות הוא לעלם כי־ ששת ימים עשה יהוה את־השמים וְאת־הארץ וביום השביעי שבת וינפש:	ἐν ἐμοὶ καὶ τοῖς υἱοῖς Ισραηλ σημεῖόν ἐστιν αἰώνιον, ὅτι ἐν ἓξ ἡμέραις ἐποίησεν κύριος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ ἐπαύσατο καὶ κατέπαυσεν.
Közöttem és az Izrael fiai között örök jel ez; mert hat napon teremtette az Úr az egeket és a földet, hetednapon pedig megpihent és fellélegzett.	Közöttem és Izrael fiai között örök jel, mert hat napon át alkotta meg az Úr az eget és a földet, a hetedik napon pedig pihenőt tartott és megpihent.

A נפש ige a másik két előfordulási helyen (2M 23,12, 1Sám 16,14) emberre vonatkozik, így az ἀναψύχω (’fellélegzik, felüdül’) lett a megfeleltetése, itt azonban inkább elkerüli a meglehetősen emberi megnyilvánulásra vonatkozó kifejezést, helyette figura etymologicát (ἐπαύσατο καὶ κατέπαυσεν) alkalmaz. Ide tartoznak továbbá olyan változtatások, amelyek az Isten és ember közötti távolságtartást hivatottak növelni; vagy pedig Isten mindentudását hangsúlyozzák a MT-től eltérően. Számos ilyen helyet találhatunk a LXX könyveiben, azonban fontos leszögezni: teljes következetességgel sehol sincsen eltávolítva a görög szövegből az „emberképű” Istenre való utalás. Így pl. a Num 11:1.8 versekben nem olvasunk Isten füléről a LXX verzióban, a 14:28-ban azonban igen. Sőt, még ellenkező tendenciára is találni példát. [166]

[164] Fontos a teológiai jellegű eltérések esetén, hogy először mindig az „egyszerűbb” magyarázatok eshetőségét kell megvizsgálni (betűtévesztés, harmonizáció stb.). – MEYER 2017, 132.

[165] Ami az anti-antropomorf változtatásokat illeti, célközönségük valószínűleg a külső olvasók, de lehetséges, hogy a zsidó olvasókat szem előtt tartva is igyekeztek óvatosan fogalmazni a fordítók.

[166] A kérdéssel részletesen JAN JOOSTEN foglalkozott: JOOSTEN 2012c. (Az ő következtetése, hogy azok a helyek, ahol a MT ellenében szerepel a LXX verzióban Isten látása, egyiptomi hatásra utalnak. Valószínűbb azonban az intertextuális hatás, vagyis harmonizáció.) A kérdésről ld. még MEISER 2017, 172–177.

A teológiai jellegű módosítások közül a messianisztikus jellegű változtatások kapnak még jelentős figyelmet a szakirodalomban. Elterjedt nézet, hogy a „Szeptuaginta egy fejlődő messianizmus jeleit mutatja" „egy személyesebb, transzcendens messianizmus irányába"[167]. A témával részletesen foglalkozó JOHAN LUST felsorolja azokat a Szeptuaginta-beli helyeket, amelyek fordítása explicit változtatásokat tartalmaz ebben az irányban.[168] A 17 helyet említő lista nem túl bőséges, és a Pentateukhoszt csupán négy helyen érinti (Gen 3:15; 49:10; Num 24:7.17). Valójában, ha a későbbi Targumokkal vetjük össze, a Szeptuaginta szövegében jóval kevesebb helyen érhető tetten messianisztikus exegézis, mint amazokban – a fordítók számos helyen *nem* éltek ezzel a lehetőséggel.[169] Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a Szeptuaginta keletkezési idejében még nem volt olyan erős a messianisztikus várakozás, mint a későbbi századokban.[170] Ugynakkor a szintén alexandriai, de évszázadokkal későbbi Philónnál gyakorlatilag nincs nyoma messianisztikus interpretációnak.[171] Ennek magyarázata nyilván az, hogy ő a korabeli görög intellektuális miliőbe kívánta beágyazni a zsidó Bibliát, amelybe a messianisztikus nézetek nem kifejezetten illettek. Flavius Josephusnak szintén nyomós oka volt, hogy a messianisztikus vonalat amennyire lehet, eltüntesse bibliamagyarázatából: ő római közönségnek írt, és a zsidó népet kiszámítható, megbízható alattvalókként óhajtotta bemutatni. Emellett politikai okok is közrejátszhattak, nevezetesen a Messiás királyi címének említését is elkerülte a félreértések elkerülése végett. [172]

De lássunk konkrét példát messianisztikusan értelmezhető *locus*ra (Gen. 49:10):

עד כי־יבא שילו ולו יקהת עמים	ἕως ἂν ἔλθῃ τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ, καὶ αὐτὸς <u>προσδοκία</u> ἐθνῶν.
… míg el nem jön Siló, és a népek neki engednek (szó sz. „övé a népek engedelmessége).	míg el nem jön a neki félretett[173], és ő maga nemzetek <u>várakozása</u>.

A יקהת עמים nehezen értelmezhető kifejezés (a יקהה ezen kívül csak a Prov 30,17-ben fordul elő); a fordító a קוה gyök segítségével értelmezte, amelynek egyik jelentése 'reménykedik'. A héber szövegnek kitapinthatóan létezett az ókorban messianisztikus interpretációja, és nem csupán keresztény körökben.[174] A LXX verzióban csupán a προσδοκία ('várakozás') sejteti a

[167] A nézet egyik korai megfogalmazója JOSEPH COPPENS volt (COPPENS 1968).
[168] LUST 2004a, 9.
[169] LUST megállapítása szerint akik a Szeptuaginta messianizáló jellegéről beszélnek, gyakran figyelmen kívül hagyják azokat a helyeket, ahol *lehetne* effajta értelmezést bevinni a szövegbe, ám nem találunk, sőt, akár gyengül is ez a fajta rétege a szövegnek a MT-hez képest. (LUST 2004a, 10–11)
[170] MÜLLER 2021, 113.
[171] Egészen pontosan, legfeljebb természetes emberi személyre történik utalás a Tóra eszkatologikus szakaszai kapcsán. A témáról ld. legújabban, szakirodalommal: BORGEN 2021.
[172] A témáról lásd GRÜLL–CSALOG 2020.
[173] A neki félretett (τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ): MT: שִׁילו. Nyilvánvalóan שלו-nak értelmezte ('ami az övé', későbbi nyelvhasználat alapján). Aquila és Symmakhos hasonlóan értette: καθὸ αὐτῷ ill. ὅ ἐστιν αὐτοῦ.
[174] A Siló a frigyláda későbbi (ideiglenes) tartózkodási helyére utalhat (ami a földrajzi entitást illeti, efraimita városként nyilvánvalóan nem volt köze Júdához). Qumránban a 4QPatr3 dávidi Messiást említ a hely kapcsán; a

messianisztikus értelmezést; a τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ („a neki félretett”) viszont nem személyre utal, hanem valami – számunkra – megfoghatatlan dologra (neutrum). A személyes messiáshitet tehát semmiképp nem erősíti a szöveg. Ami a Num 24:7.17 -et illeti, adja magát a messianisztikus értelmezés.[175] A LXX verziót illetően azonban már megoszlanak a vélmények. Érdekes eltérés a héberhez képest, hogy explicite *ember*ről beszél (királyi pálca támad Izraelből > ember támad Izraelből), a 7. vers viszont jelentősen eltér:

יזל־מים מדליו וזרעו במים רבים	ἐξελεύσεται ἄνθρωπος ἐκ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ καὶ κυριεύσει ἐθνῶν πολλῶν.
Víz ömlik vedreiből, magva bő víz által [öntöztetik].	Ember támad a magvából, uralkodni fog számos nemzeten.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az ἄνθρωπος vonatkozhat a Messiásra, akkor a Szeptuaginta valóban erőteljes messianisztikus értelmezést tartalmaz ezen a helyen.[176]

A teológia jellegű interpretációk mellett ún. aktualizáló módosításokat is találunk a szövegben. Nyilvánvaló, hogy ha a Jákób által elásott kincsekre találunk egy kiegészítő utalást a görög szövegben, az a potenciális kincsvadászoknak szól (no meg a szamaritánoknak; Gen 35:4):

ויטמן אתם יעקב תחת האלה אשר עם־שכם	καὶ κατέκρυψεν αὐτὰ Ιακωβ ὑπὸ τὴν τερέμινθον τὴν ἐν Σικιμοις καὶ ἀπώλεσεν αὐτὰ ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας.
És Jákób elrejtette azokat a tölgy alatt, amely Sikemnél van.	Jákób pedig elrejtette azokat a szikimoszi terebintus alatt, amely Szikimoszban van, és megsemmisítette azokat mind a mai napig.

Egyéb aktualizáló változtatás is tetten érhető a szövegben, például fizetőeszköz vagy öltözködés terén, valamint egyéb, lokális jellegű eltérésekkel magyarázható módosításokat is találunk. Ide tartoznak egyes állat- és növény-elnevezések (pl. Lev 11:17 ינשוף vsz. ’bagoly’ > ἶβις ’íbisz’); a szélirány módosítása (Exod 10:13 keleti helyett déli szél) stb.[177]

Végezetül úgy tűnik, Isten személyének „óvása” mellett a pátriárkák családjának védelmezését is feladatának tekintette a fordító. Mindenesetre nem egy helyen tetten érhető az ősatyákra/ősanyákra denhonesztáló tartalom enyhítése / módosítása / eltávolítása. Egy példát már láttunk korábban (18:12); Sárára visszatérve, az időskori gyermekáldásra való reakcióját a maszorétikus szöveg alapján nehéz másképp értelmezni, mint egyfajta szégyenérzetnek: צחק

targumokban szintén tetten érhető a messianisztikus értelmezés; Onkelos megfeleltetése „Messiás”. A Vulgatában ezt találjuk: „donec veniat qui mittendus est”, azaz „míg el nem jön, akit küldeni kell”, vagyis Jeromos a שלח gyök felől értelmezte.

[175] A יזל־מים VERMES GÉZA értelmezése szerint egyfajta midrási asszociációval a messianisztikus יזלו־צדק kifejezéshez vezet (Ézs 45:8). VERMES 1973, 159–60.

[176] A szakasszal kapcsolatos vitákról ld. LUST 2004, 147–151; részletes elemzését ld. ZSENGELLÉR 2006, 52–54.

[177] MEISER 2017, 82–83.

עשה לי אלהים כל־השמע יצחק־ל („Nevetést szerzett Isten nekem; aki csak hallja, nevet rajtam”). A fordító mindenesetre megszépítette a mondatot: nála Sára abban reménykedik, hogy környezete osztozik az anyai örömökön: Γέλωτά μοι ἐποίησεν κύριος· ὃς γὰρ ἂν ἀκούσῃ, συγχαρεῖταί μοι. („Nevetést szerzett nekem az Úr, mert aki hallja, együtt örvendezik velem”; 21:6). Jákóbbal kapcsolatban legalább háromszor előfordul a maszorétikusnál pozitívabb beállítás. Amikor Rúben apja ágyasával, Bilhával hált, a héber szöveg csupán így kommentálja: וישמע ישראל („Izrael meghallotta”). A görög szövegben erkölcsi ítélet váltja fel a passzív viszonyulást: καὶ ἤκουσεν Ισραηλ, καὶ πονηρὸν ἐφάνη ἐναντίον αὐτοῦ („Iszráél meghallotta, és gonosznak látszott előtte” 35:22). József sokatmondó névmagyarázata így hangzik Manasszé születésekor: כי־נשני אלהים את־כל־עמלי ואת כל־בית אבי („mert Isten elfeledtette velem minden nyomorúságomat és apám egész házát”). A görög azonban enyhíti a héber szövegben a család irányában fölfedezhető élt: ὅτι ἐπιλαθέσθαι με ἐποίησεν ὁ θεὸς πάντων τῶν πόνων μου καὶ πάντων τῶν τοῦ πατρός μου, vagyis: „mert az Isten elfeledtette velem minden szenvedésemet, és apám összes [szenvedését] is” (41:51).

Összefoglalva a fentieket megállapíthatjuk, hogy a LXX fokozottan érvényes a „Minden fordítás egyben interpretáció” közhelyszerű megállapítás. Ha az egyes értelmező változtatásokat vizsgáljuk, látható, hogy – ritka kivételektől eltekintve – sem a szavak, sem pedig a szöveg szintjén nem beszélhetünk következetesen végigvitt tendenciákból. A fordítói intenció valószínűleg nem egyéni döntéseken alapult, hanem jól beleilleszkedett a korabeli zsidó felfogásba úgy a szóhasználatot, mind a stílust, mind a teológiát illetően. Ugyanakkor a szöveghez való ragaszkodás szándéka is érvényesült, így egy meglehetősen ambivalens benyomást keltő – hol a szószerintiség felé hajló, hol az attól eltávolodó – szöveget tartunk a kezünkben: mindez remek táptalaja az egymástól gyökeresen eltérő megítélések megfogalmazásának, akár az ókorban, akár napjainkban.[178]

[178] A szószerinti és szabad fordítás kritériumairól kitűnő monográfia Theo van der Louwé: Louw 2006. A témát tömören Cameron Boyd-Taylor taglalja: Boyd-Taylor 2021. Magyarul rövid összefoglalás olvasható a témáról itt: Meiser 2017, 119–127.

6. A Pentateukhosz könyveinek egymáshoz, illetve a későbbi könyvekhez való viszonya

Hayeon Kim koreai kutató a Pentateukhosz könyveinek szerteágazó egybevetése során arra a következtetésre jutott, hogy minden egyes könyv más fordító (vagy fordítócsoport) keze nyomát viseli magán.[179] Kim a szókincset és a nyelvtani elemeket egyaránt vizsgálta. A több területre kiterjedő vizsgálat úgy tűnik, megdönti azokat a feltevéseket, miszerint az egyes könyveken belül több fordítási egység különíthető el.[180] Ami az egyes könyvek egymáshoz való viszonyát illeti, elemzése alapján a Genezis (másodsorban pedig a Genezis-Exodus) markánsabban különül el a többi könyvtől, és ezt más kutatók vizsgálata is megerősíti.[181] Alapvetően a másik három könyv erőteljesebben magán viseli a szószerinti fordítás jegyeit, ennek köszönhető a relatíve nagyobb számú egyezés – ugyanakkor mindegyikben találhatóak olyan jellegzetességek, amelyek alapján külön fordítási egységként kezelendőek. Az alábbiakban csak néhány példát emelek ki az elemések hosszú sorából, melyet Kim végzett el a szövegeken.

A 'meghal' jelentésű מות gyök hifil alakjának két alapvető görög megfeleltetését találjuk a Pentateukhoszban: ἀποθνήσκω és τελευτάω. Az Exodusban nagyjából egyenlő számban oszlik meg a két szó (12 : 13), a többi könyvben ezzel szemben túlnyomó részben ἀποθνήσκω-t találunk (Gen: 51-ből 48; Lev: 11-ből 10; Num: 39-ből 36; Deut: 22-ből 18).[182] Egy kötőszó, az על־כן ('ezért') vizsgálata alapján pedig a Genezis különül el a többi könyvtől: míg az előbbi váltakozva használja a ἕνεκεν τούτου és a διὰ τοῦτο kifejezéseket, a többi négy könyvben kizárólag az utóbbit találjuk.[183]

A szószerintibb fordítási technikát alkalmazó Leviticus és Numeri sem feltétlenül egymás megoldásait másolják le. Így például a מקרא (kb. 'összehívás'), amely elsősorban e két könyvben fordul elő, az előbbiben κλητός, az utóbbiban ἐπίκλητος formában lett átültetve.[184]

---

[179] KIM 2019.

[180] Otto BAAB (BAAB 1933) a Genezist, NIGEL TURNER (Turner 1976) pedig az Exodust vágta el nagyjából a könyv felénél, két-két fordítót feltételezve. Az előbbi alapjául az ουδεις illetve ουθεις, utóbbi esetében pedig a δε és και használata szolgált. Meggyőző érv az ilyen típusú felosztással szemben, hogy az efféle jellegzetességek (későbbi) írnoki tevékenységhez ugyanúgy köthetőek, mint az eredeti fordítói kézjegyhez. Ami az Exodus valóban markánsan elkülönülő zárófejezeteit, illetve a Bálám-történetet illeti, az egyes könyvek előszavában térek vissza rájuk.

[181] A korábbi kutatók (Thackeray, Soisalon-Soininen, Aejmelaeus, Sollamo) általában egy-egy elemet vizsgáltak az egyes könyvek összevetése során. A részletes szakirodalmat ld. Kim 2019, 166. – Újabban Theo van der Louw vetette össze a Genezis és Exodus szövegét, és olyan elemeket vélt fölfedezni, amelyek az előbbi végét az utóbbihoz kapcsolják: LOUW 2019.

[182] KIM 2019, 98.

[183] KIM 2019, 114. – Megjegyzendő, hogy a kötőszó leggyakrabban (18-szor) a Genezisben fordul elő, a többi könyvben jóval ritkább.

[184] KIM 2019, 102. A Leuitikonban mind a 11 esetben κλητός-t, az *Arithmoi*ban pedig 2 kivételével mindig ἐπίκλητος-t találunk.

Az efféle vizsgálatokat körültekintéssel kell végezni, hiszen – mint az ’oltár’ szó esetében látni fogjuk – egyéb, pl. értelmezései szempontok is közrejátszhattak a szóválasztásban, nem csupán a következetes (vagy ellenkezőleg: a változatos) megfeleltetés vágya, illetve egyfajta mintakövetés a korábban elkészült könyveket illetően.

Egy elterjedt elképzelés szerint a Pentateukhosz könyvei közül a Genezis született meg legelőször[185], és annak fordítási megoldásait a későbbi fordítók is felhasználták – vagy pedig jobb megoldásokra cserélték. Ugyanakkor bizonyos megoldások további kapcsolatokat sejtetnek – nem kizárt, hogy a Genezis illetve az Exodus fordítója már a Deuteronomiumot is használta. Ennek alátámasztása egyelőre gyenge lábakon áll: néhány olyan *locus*ról van szó, ahol a görög szövegben található többlet a Deuteronomium hasonló tartalmú helyével harmonizál. Így például a Gen 15:13-at érdemes összevetni a Deut 26:6-tal:

Gen 15:13:

ידע תדע כי־גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה׃	Γινώσκων γνώσῃ ὅτι πάροικον ἔσται τὸ σπέρμα σου ἐν γῇ οὐκ ἰδίᾳ, καὶ δουλώσουσιν αὐτοὺς καὶ κακώσουσιν αὐτοὺς καὶ ταπεινώσουσιν αὐτοὺς τετρακόσια ἔτη.
Tudván tudd meg, hogy a te magod jövevény lesz a földön, mely nem övé, és szolgálatra szorítják, és nyomorgatják őket négyszáz éven át.	Tudván tudd meg, hogy a magod jövevény lesz olyan földön, amely nem a sajátja, és szolgasorba fogják őket taszítani és sanyargatni fogják és megalázzák őket négyszáz éven át.

Deut 26:6:

וירעוּ אתנו המצרים ויענונו ויתנו עלינו עבדה קשה׃	καὶ ἐκάκωσαν ἡμᾶς οἱ Αἰγύπτιοι καὶ ἐταπείνωσαν ἡμᾶς καὶ ἐπέθηκαν ἡμῖν ἔργα σκληρά.
És bosszúsággal illettek minket az egyiptomiak és megaláztak minket, és kemény szolgálatot vetettek ránk.	És sanyargattak minket az egyiptomiak, megaláztak minket és kegyetlen dolgokat vetettek ránk.

[185] Emanuel Tov kifejezésével élve ez a *communis opinio* (Tov 2014c, 47). Máshol így fogalmaz: „nem axiomatikus, de valószínű” (not axiomatic, but likely), TOV 2016a, 490–491. BARR – mint oly sok közkeletű nézetet – ezt is megkérdőjelezi: BARR 2014b, 102.

Még egyértelműbb példa található az Ex 10:22-ben, amely a Deut 4:11-hez kapcsolódik:

ויהי חשך־אפלה בכל־ארץ מצרים שלשת ימים:	καὶ ἐγένετο σκότος γνόφος θύελλα ἐπὶ πᾶσαν γῆν Αἰγύπτου τρεῖς ἡμέρας,
És sűrű sötétség lett Egyiptom egész földjén három napon át. (Ex 10:22)	és sűrű sötétség, vihar keletkezett Egyiptom egész földjén három napon át.

וההר בער באש עד־לב השמים חשך ענן וערפל:	καὶ τὸ ὄρος ἐκαίετο πυρὶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ, σκότος, γνόφος, θύελλα, φωνὴ μεγάλη.
És a hegy tűzben égett az ég közepéig; sötétség, köd és homályosság. (Deut 4:11)	És a hegy tűzben égett az égig; sötétség, homály és vihar, erős hang.

Utóbbi esetben az átvétel iránya teljesen egyértelmű. Ha további vizsgálatok megerősítik, hogy a Deuteronomium görög szövegezése hatással volt Mózes első és második könyvének a fordítására, akkor két megoldás lehetséges: mindez vagy az Ariszteasz-levélben bemutatott fordítási eljárást támasztja alá, vagyis az egyes könyveket egyidőben fordították, és a fordításokról a munka végén konzultáltak egymással (de nem a teljes harmonizáció szintjén); vagy pedig utólagos módosításokat érhetünk tetten, amelyek során kis mértékben harmonizálták az egyes szövegeket.

Mint a bevezető elején tisztáztuk, az Ariszteasz-levél csupán a tórafordítás eseményéről számol be, a későbbi könyvekéről nem – bár a keresztény hagyományban felbukkan egy olyan interpretáció is, miszerint a Prolemaiosz által mozgósított fordítók a többi könyv átültetéséről is gondoskodtak.[186] Az egyes könyvek aprólékos vizsgálata azonban mást mutat – a legtöbb könyv esetében meggyőző érveket lehet felsorakoztatni amellett, hogy későbbi keletkezésűek.

Ami a későbbi fordítók módszereit illeti, nem bizonyítható bármiféle regiszter vagy szótár megléte, amely a munkájukat segítette volna.[187] A Pentateukhosz ismerete avagy kéznél-levősége[188] azonban egyfajta lehetőséget biztosított egyfajta mintaként történő alkalmazásra: ez

[186] Pl. Just Mart. Tryph 68:7. Augustinus is úgy számol be a fordításról, mint amely az egész Ószövetségre vonatkozott, *De civ. Dei* 18.43.
[187] Tov 1999d, 191.
[188] A fordítók nem feltétlenül egy kézben tartott művet használtak fel; sok esetben nyilván a memóriájukra támaszkodtak.

szavak megfeleltetésére, kifejezésekre vagy akár nyelvtani megoldásokra is vonatkozik. A témában számos vizsgálat, sőt statisztika is született,[189] itt és most csupán három példát mutatok a továbbélésre.

A héber ’oltár’ (מזבח) szó általános megfeleltetése a Pentateukhoszban a θυσιαστήριον. Azonban az első helyen, ahol a pogány kanaánita népek oltárairól van szó, az Exodus fordítója a βωμός szót használja (Ex 34:13):

כִּי אֶת־מִזְבְּחֹתָם תְּתֹצוּן וְאֶת־מַצֵּבֹתָם תְּשַׁבֵּרוּן וְאֶת־אֲשֵׁרָיו תְּכָרֵתוּן׃	τοὺς βωμοὺς αὐτῶν καθελεῖτε καὶ τὰς στήλας αὐτῶν συντρίψετε καὶ τὰ ἄλση αὐτῶν ἐκκόψετε καὶ τὰ γλυπτὰ τῶν θεῶν αὐτῶν κατακαύσετε ἐν πυρί.
Hanem oltáraikat rontsátok el és törjétek össze bálványaikat, és vágjátok ki ligeteiket.	Oltáraikat romboljátok le és oszlopaikat törjétek össze és ligeteiket vágjátok ki és faragott istenszobraikat égessétek el tűzben.

Ezt a megkülönböztetést a Numeri ill. a Deuteronomium fordítója is megtartja, így például Bálám történetében is (noha Bálám spirituális hovatartozása nem egyértelmű, viszont a történetben a *pogány* Bálák az, aki az oltárokat felállítja Bálám utasítására; Num 23:1):

וַיֹּאמֶר בִּלְעָם אֶל־בָּלָק בְּנֵה־לִי בָזֶה שִׁבְעָה מִזְבְּחֹת וְהָכֵן לִי בָּזֶה שִׁבְעָה פָרִים וְשִׁבְעָה אֵילִים׃	καὶ εἶπεν Βαλααμ τῷ Βαλακ Οἰκοδόμησόν μοι ἐνταῦθα ἑπτὰ βωμοὺς καὶ ἑτοίμασόν μοι ἐνταῦθα ἑπτὰ μόσχους καὶ ἑπτὰ κριούς.
És Bálám mondta Báláknak: Építs itt nekem hét oltárt, és készíts el ide nekem hét tulkot és hét kost.	És Bláám azt mondta Báláknak: Építs nekem itt hét oltárt és készíts el itt számomra hét borjat és hét kost!

Jesája fordítója minden bizonnyal jól ismerte ezt az értelmező megoldást, hiszen az ő munkájában szintén tetten érhető. Az alábbi szakaszban egyértelműen pogány isteneknek állított oltárokról van szó (ld. a *pluralis* formát; 17:8):[190]

וְלֹא יִשְׁעֶה אֶל־הַמִּזְבְּחוֹת מַעֲשֵׂה יָדָיו וְאֲשֶׁר עָשׂוּ אֶצְבְּעֹתָיו לֹא יִרְאֶה וְהָאֲשֵׁרִים וְהַחַמָּנִים׃	καὶ οὐ μὴ πεποιθότες ὦσιν ἐπὶ τοῖς βωμοῖς οὐδὲ ἐπὶ τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν, ἃ ἐποίησαν οἱ δάκτυλοι αὐτῶν, καὶ οὐκ

[189] Lásd pl. TOV 1999d, további szakirodalommal. Az elmélet mechanikus alkalmazásának kritikáját ld. BARR 2014b. Szerinte nincs alapunk feltételezni, hogy a későbbi fordítók kevésbé tudtak héberül, mint a Pentateukhosz fordítói, és ezért rászorultak a Tóra-fordításra mint szótárra. (BARR 2014b, 95) Ez rendjén is van, viszont egyfajta tiszteletből ezt olykor mégis megtehették; illetve az emlékezetük szelektív működése is eredményezhette azt, hogy bizonyos megoldásokat átvettek, másokat nem. A statisztikai jellegű vizsgálatokból gyakran fájóan hiányoznak azok az elemzések, amelyek a *miért*re világítanának rá.

[190] DANIEL 1966, 18.

	ὄψονται τὰ δένδρα αὐτῶν οὐδὲ τὰ βδελύγματα αὐτῶν.
És nem tekint az <u>oltárokra</u>, kezeinek készítményére, és amiket ujjai készítettek, nem nézi azokat; sem a ligeteket és a naposzlopokat.	És ne bízzanak az <u>oltárokban</u>, se a kezük munkájában, melyeket ujjaik készítettek, és ne tekintsenek fáikra, se utálatosságaikra.

A megkülönböztetés más könyvekben is megfigyelhető.[191] Józsué fordítója olyannyira óvatos volt, hogy a Jordánon túl maradt két és fél törzs – Rúben, Gád és Manasszé fél törzse – által épített oltárt is a βωμός névvel illeti, hiszen bármennyire megbékéltek is végül a nép vezetői a külön oltár építésével, mégsem jelentett ideális precedenst a későbbiekre nézve (ld. Jos 22. fejezet).

Pentateukhoszi reminiszcenciákat az egyik legszabadabban fordított könyvben, a *Paroimiai*-ban is találhatunk.[192] Így például a világ teremtésére utaló versek kiegészítéseképpen a Genezisben is alkalmazott συντελέω (’befejez, bevégez’) köszön vissza. Gen 2:1:

ויכלו השמים והארץ	Καὶ <u>συνετελέσθησαν</u> ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ …
és <u>elkészültek</u> az egek és a föld…	És <u>elkészült</u> az ég és a föld…

Péld 8:31:

משחקת בתבל ארצו ושעשעי את־בני אדם:	ὅτε εὐφραίνετο τὴν οἰκουμένην <u>συντελέσας</u> καὶ ἐνευφραίνετο ἐν υἱοῖς ἀνθρώπων.
Játszva földjének kerekségén, és gyönyörűségemet [lelve] az emberek fiaiban.	amikor örvendezett a lakott világot <u>elkészítve</u>, és örvendezett az emberek fiaiban.

Végezetül nézzünk meg egy különleges megoldást is, amely szintén egy Genezisbeli megfeleltetésre megy vissza. A Genezis fordítója a הִתְהַלֵּךְ ’jár-kel’ igét – ha Istennel való együttjárásra vonatkozik – így adja vissza: εὐηρέστησεν, vagyis ’tetszésre talált’ (1Móz 5:21):[193]

ויתהלך חנוך את־האלהים	<u>εὐηρέστησεν</u> δὲ Ενωχ τῷ θεῷ.

[191] Hasonló megkülönböztetés a targumokban is tetten érhető: a zsidók által használt oltár מדבחא, míg a pogány oltár אגרא.
[192] A *Paroimiai* bizonyíthatóan sok elemet átvett a – szintén korábban elkészült – *Pszalmoi*ból is.
[193] A Zsid 11:5-6 fogalmazásmódjának is ez az alapja.

És Énok az Istennel <u>járt</u>.	Enókh pedig <u>tetszésre talált</u> az Istennél.

A Zsoltárok könyvének fordítója azonban automatikusan, a szövegkörnyezettől függetlenül alkalmazta a megfeleltetést (Zsolt 35(34):14):[194]

כרע־כאח לי <u>התהלכתי</u> כַּאֲבֶל־אֵם קֹדֵר שַׁחוֹתִי׃	ὡς πλησίον, ὡς ἀδελφὸν ἡμέτερον, οὕτως <u>εὐηρέστουν</u>· ὡς πενθῶν καὶ σκυθρωπάζων, οὕτως ἐταπεινούμην.
Mintha barátom, mintha testvérem volna, úgy <u>jártam-keltem</u> [érte]; mint anyám siratása, gyászolva görnyedeztem. (KG)	Mintha társunkról, mintha testvérünkről [lenne szó], úgy <u>leltem</u> bennük <u>örömömet</u>; mint gyászoló és szomorkodó, úgy összegörnyedtem.

Az egyező megoldások mellett a Pentateukhosztól független jelenségeket is bőven lehet találni akár a fent idézett könyvekben, akár a többi munkában. A Pentateukhosz nyilvánvalóan nem kötelező, hanem csupán opcionális megoldást nyújtott a fordítók számára.

[194] További példákat a *Pszalmoi*ra vonatkozóan ld. JOOSTEN, 2007.

7. Szeptuaginta és zsidóság

Ami a Szeptuaginta – és ezen belül a Pentatekhosz – zsidó használatát illeti, két elkülöníthető szakaszról beszélhetünk. A vízválasztót a kereszténység elterjedése jelenti. A Krisztus előtti évszázadokban a Szeptuaginta szövege többé-kevésbé elfogadottságot élvezett a zsidó körökben, legalábbis ezt idézték a zsidó történetírók: az i. e. 3. század végén élt Démétriosz, azután Eupolemosz, Artapanosz, illetve a költő Ezékielosz.[195] Mint láttuk, a qumráni közösségnek is birtokában voltak a Szeptuaginta bizonyos könyvei, legalábbis ahhoz közelálló szövegek. Ami Philónt illeti, alapvetően ő is a Szeptuaginta szövegét használta, mégpedig a Codex Vaticanushoz közelálló szöveg ismerhető fel műveiben. Az ettől eltérő utalások betudhatók későbbi redaktoroknak, a Philón részéről alkalmazott stilisztikai átdolgozásoknak, illetve olykor nem kizárt, hogy a héber szöveget is figyelembe vette a LXX mellett.[196] Flavius Josephus esetében nehezebb választ adni a kérdésre, hogy milyen mértékben használta a LXX-t, hiszen az ő esetében „újraírt Bibliáról" beszélhetünk; a szöveg beható vizsgálata alapján úgy tűnik, a héber mellett a görög fordítást is használta, gyakran átstilizált formában.[197]

Mindenesetre ebben az időszakban is tetten érhető a görög fordításhoz való kettős viszonyulás: erről tanúskodnak a korábbi és későbbi szövegvariánsok összevetéséből tetten érhető recenziók. Azok a rabbinikus források, amelyek a fordítás minőségét kérdőjelezik meg (a talán 3. századból eredeztethető[198] *Maszekhet Tora* 1,8–9, amely a 13 fordítói változtatásnak a listáját is tartalmazza, illetve a korábban idézett Masz Szofr. 1:7), későbbiek, és kérdéses, hogy menynyire vetíthetők vissza erre a korszakra.

Ami a zsinagógai használatot illeti: mint már fentebb szó volt róla, a szakirodalomban gyakran találkozunk azzal az állítással, hogy az alexandriai és egyéb görög nyelvű zsidó közösségekben a Kr. előtti századokban görög nyelvű volt az istentisztelet, erre azonban valójában nincsen bizonyítékunk.

A kereszténység elterjedésével párhuzamosan úgy tűnik, a zsidó-keresztény polémiák egyik – ha nem is központi – témájává a vált a Szeptuaginta. Így pl. Iusztinosnál több helyen is találkozunk azzal a nézettel, hogy a zsidók meghamisították (megváltoztatták: ἀναιρέω; átírták: παραγράφω; kitöröltek belőle: ἐκκόπτω) a görög fordítást annak érdekében, hogy ne legyen nyilvánvalóvá Jézus messiási volta. (Iust. *Dial.* 43., 66., 68. stb.) A késői midrási irodalomban egy helyen (*Tanhuma* כי תשא, 34) a konfliktust másik oldalról fogalmazták meg, egy 4. századi amórára hivatkozva:

---

[195] A töredékek fordítását ld. GRÜLL 2007.
[196] RAJAK 2014; HORVÁTH–BUZÁSI 2020, 86.
[197] A különböző nézetek összefoglalását ld: Rajak 2021, 421-423. A kérdésről legújabban magyarul lásd CSALOG–GRÜLL 2021.
[198] WASSERSTEIN–WASSERSTEIN 2006, 70.

א"ר יהודה בר שלום ... בקש משא שתהיא המשנה בכתב ולפי שצפה הקב'ה שאומות העולם עתידין לתרגם את התורה ולהיות קוראין בה יונית והם אומרים אנו ישראל

Rabbi Jehuda bar Sallum ezt mondta: „Mózes szerette volna, ha a Misna le lenne írva, mindazonáltal az Örökkévaló – Áldott legyen – előre látta, hogy a világ népei le fogják fordítani a Tórát, görögül fogják olvasni és azt fogják mondani: Mi vagyunk Izrael!”

Ezen a helyen tehát nincsen szó a két szöveg eltéréseinek problémájáról[199]: inkább azt a meggyőződést fogalmazza meg, hogy a Szeptuaginta révén félreértelmezett Biblia az alapja a keresztény tanoknak, nevezetesen a szupercesszionista (behelyettesítő v. helyettesítési) teológiának, amelynek lényege, hogy az üdvtörténetben a zsidók helyére az Egyház került. Arra semmiféle utalást nem találunk – bár értelemszerűen ez a legkézenfekvőbb magyarázat –, hogy a kereszténység elterjedése lett volna a kiváltója Aquila vállalkozásának, sőt, azt sem tudjuk, milyen körülmények között került sor a fordításra – lehetséges, hogy önálló vállalkozás volt. (Epiphaniosz beállítása szerint a pogányból lett keresztény múltú, rabbi Akibával kapcsolatban álló prozelita Aquila célja a fordításával nem volt más, mint hogy a Szeptuaginta krisztológiai vonatkozású helyeit eltorzítsa, ld. *De mens. et pond.* 17.) Annyi azonban bizonyos, hogy neki köszönhetően megszületett egy, a héber szöveget etimologikusan követő átültetés. Ami a rabbinikus irodalmat illeti, a תרגם עקילס , vagyis „Aquila [így] fordítja” fordulattal találunk néhány utalást Aquila megoldásaira. Etimologizáló megoldásai beleilleszkedtek a korabeli rabbinikus írásmagyarázatba.[200] Ezzel szemben Szümmakhosz nyelvileg igényesebb, szabadabb fordítása nem hagyott nyomot a zsidó vallási irodalomban. Iustinianus 146. rendelete (*novella*) előírta a zsidók részére, hogy görög vagy latin nyelvű Bibliát használjanak. Görög esetén a Szeptuagintát nevezte meg, de másodsorban Aquila fordítását is megengedte: ez mindenesetre jelzi a görög nyelvű zsidó fordítások pluralitását ebben a korban.

Mindez érzékelteti, hogy nem könnyű eligazodni a Szeptuaginta használatát illetően az ellentmondásos rabbinikus források között. ABRAHAM és DAVID WASSERSTEIN véleménye szerint a babilóni rabbik elfogadóbb álláspontja a kevésbé krisztianizálódott környezetnek tudható be, és a *Maszekhet Szofrim* palesztinai szerzője is babiloni forrást használ fel a tórafordítás csodálatos körülményeiről szóló beszámolójában.[201] EMANUEL TOV nézete szerint a *Maszekhet Szofrim*-beli *locus* a zsidóság eredetileg pozitív viszonyulását bizonyítja a Szeptuagintához, amelyet egy erősebb kritika követett (ezt fémjelzik a változtatásokra tett utalások), melyet az 1. századi Júdea szigorúan vallásos légköre határozott meg.[202]

[199] A BT *Meg* 9 a–b-ben illetve más rabbinikus helyeken található lista az eltérésekről nem polemizáló jellegű! Megléte inkább csak az exegetikai jellegű szövegvariánsokról való tudomást jelzi. Ugyanakkor nem kizárt, hogy ezeknek a rabbinikus listáknak az ismeretében alakult ki az a nézet keresztény apologétáknak a körében, amiről fentebb szó esett. (WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006, 69.)

[200] VELTRI 2006, 176–85.

[201] WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006, 66–67.

[202] TOV 2015b, 449–453.

8. Szeptuaginta és Újszövetség

Az Újszövetség kapcsolata a Szeptuagintával többrétű. Az újszülött Egyház szerzőinek szóhasználatát nagyban befolyásolták a Szeptuagintában bevett fordulatok: átvételre került például a διαθήκη (’szövetség’) a klasszikus görög σύμβασις helyett; az ἐκκλησία használata Isten népének közösségére vonatkozóan, vagy a tetragrammaton fordításául szolgáló κύριος. Az ószövetségi idézeteknek több mint a fele egyezik a LXX szövegével.[203] Bizonyos tendenciák megfigyelhetők az egyes szerzőket illetően, pl. Máté idézetei követik leggyakrabban a héber szöveget.[204] Jó példa erre a Hóseás prófétát idéző Mt 2:15:

Ἐξ Αἰγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱόν μου. (Egyiptomból hívtam ki fiamat.) (Mt 2:15, SZPA)
וממצרים קראתי לבני (Egyiptomból hívtam ki fiamat.) (Hos 11:1 MT)
Ἐξ Αἰγύπτου μετεκάλεσα τὰ τέκνα αὐτοῦ. (Egyiptomból hívtam el gyermekeit.) (Hos 11:1 LXX)

A legszorosabb kapcsolat a Zsidókhoz írt levél szerzőjénél figyelhető meg a Szeptuagintával. Az egy-két eltérő hely (a Zsid 1:10-12 a Zsolt 102:27-et ill. a Zsid 3:15 a Zsolt 95,8-at idézi) vagy egy revideált görög szövegre, vagy szabad idézési technikára megy vissza.[205] Utóbbi mellett az szól, hogy úgy tűnik, a levél szerzője *fejből* idézett, ld. a 2:6-ban található „valahol valaki ezt mondta” (πού τις λέγων) bevezetését a 8. zsoltár (egyébként a LXX-t pontosan követő) idézetének bevezetéseképpen. Az idézetek között olyanok is előfordulnak, amikor az újszövetségi szerző a maszorétikus szöveg *ellenében* követi a görög fordítást (összesen 35 eset sorolható ide).[206] Így pl. a Zsid 8:9 azért kirívó példa, mert a maszorétikus szöveg és az Újszövetség éppen az ellenkezőjét állítja:

> ὅτι αὐτοὶ οὐκ ἐνέμειναν ἐν τῇ διαθήκῃ μου, κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν, λέγει κύριος (mert nem maradtak hűek szövetségemhez, és én sem törődtem velük, mondja az Úr; SZPA).

Vö. Jer 31:33 (MT):

> אשר־המה הפרו את־בריתי ואנכי בעלתי בם נאם־יהוה: (ők megszegték szövetségemet, de én uruk maradtam, azt mondja az Úr).

---

[203] Az Ószövetség újszövetségi idézéséről bőséges a szakirodalom. A kérdés mértéktartó összefoglalását szakirodalommal ld. LINCICUM 2021.

[204] Az egyes kutatók meglehetősen változatosan közelítik meg a kérdést. Mátéval kapcsolatban pl. fölvetődik a *testimonia*gyűjtemények vagy egy revideált LXX használata is. (LINCICUM 529)

[205] LINCICUM 531. LINCICUM inkább az előbbire hajlik. Azt a megjegyzését, miszerint a szerző nem tudott héberül, nem tartom meggyőzőnek, hiszen a 11:21-re hivatkozik: καὶ προσεκύνησεν ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου αὐτοῦ, vagyis „a botja végére hajolt rá imádkozni”, ami a LXX olvasatot követi a Gen 47:31-ben (מַטָּה, vagyis ’bot a maszorétikus מִטָּה-val, vagyis ’ágy’-gyal szemben), ez azonban csupán pontozási kérdés.

[206] Ebből összesen 13 esetben találkozunk kirívó, a MT-től jelentősen eltérő idézetekkel. – A számadatok forrása: CHIRICHIGNO – ARCHER 2005, xxv-xxxii.

A LXX-ra visszavezethető ἠμέλησα mögött bizonyára a געל ’utálattal elutasít’ ige áll a בעל helyett.[207]

Közkeletű vélekedés, miszerint az újszövegségi szerzők általában a Szeptuagintát idézik. Ezt azonban így fogalmazva meglehetősen félrevezető, hiszen az esetek jelentős részében (201 idézet) *nincsen* eltérés a MT és a LXX között, hanem pontos fordításról van szó, vagyis nincs jelentősége annak, hogy a szerző a LXX-t követi-e vagy sem (illetve nem is dönthető el teljes bizonyossággal). További 67 esetben minimális eltérés figyelhető meg a MT és az LXX között. Ha ezt figyelembe vesszük, az idézeteknek mintegy 77 %-a alapvetően egyezik a héber szöveggel. Ráadásul vannak olyan esetek is, ahol az idézet közelebb áll a MT-hez, mint az LXX. Így a korábbi példához (Mt 2:15 – Hos 11:1) hasonlóan a Róm 9:17-ben:

> λέγει γὰρ ἡ γραφὴ τῷ Φαραὼ ὅτι εἰς αὐτὸ τοῦτο ἐξήγειρά σε ὅπως ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν δύναμίν μου, καὶ ὅπως διαγγελῇ τὸ ὄνομά μου ἐν πάσῃ τῇ γῇ. (Hiszen az Írás így szól a fáraóhoz: „Éppen erre támasztottalak téged, hogy bemutassam rajtad az én erőmet, és hogy nevemnek híre terjedjen az egész földön.” SZPA)

Itt Pál apostol az Ex 9:15-re utal, ahol a MT így szól:

> ואולם בעבור זאת העמדתיך בעבור הראתך את־כחי ולמען ספר שמי בכל־הארץ: (Hanem azért támasztottalak téged, hogy megmutassam neked az erőmet, és hogy hirdessék az én nevemet az egész földön.)

A LXX pedig így:

> ἕνεκεν τούτου διετηρήθης, ἵνα ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν ἰσχύν μου, καὶ ὅπως διαγγελῇ τὸ ὄνομά μου ἐν πάσῃ τῇ γῇ. (Azért őriztettél meg, hogy megmutassam benned az erőmet, és híre menjen nevemnek az egész földön.)[208]

Végül pedig az ószövetségi utalások bevezetéseképpen nem mindenhol szerepel a „meg van írva” vagy más hasonló formula, amelynek hiánya talán több teret hagy az allúzióknak.[209] Sokak szemében a változatos idézési mód a LXX szövegtörténetének sokszínűségét (sőt, akár egyéb akkor létező fordítások létét) bizonyítja ebben az időszakban.[210]

---

[207] Nem nehéz belátni: az idézések kiértékelése azon múlik, hogy milyen paradigma alapján vizsgáljuk őket. Amennyiben a Szentírás egy és oszthatatlan volta mellett teszi le valaki a voksát, a fenti kijelentés mindkét, egymással ellentétes megfogalmazása beleillik abba a kettősségbe, ahogyan a Mindenható a hűtlen Izraelhez viszonyul (ld. pl. a Jer 3:1-ben megfogalmazott dilemmát az elbocsátott Izrael visszafogadhatóságával kapcsolatban).

[208] A fenti újszövetségi mondat szövegezése a kiemelt eltéréstől eltekintve egyebeesik a LXX-éval. Ilyenkor rendkívül nehezen dönthető el, hogy vajon a rendelkezésünkre álló LXX szövegétől eltérő görög szöveget használt-e az újszövetségi szerző, vagy pedig maga korrigálta a héber szöveg alapján.

[209] Ld. WAGNER 2021, 723–6, példákkal. A deuterokanonikus könyvek „idézése” minden esetben a „meg van írva” és hasonló formulák nélkül történik; ne felejtsük el, hogy az újszövetségi szerzők pogány irodalmat is idéztek, amennyiben azok véleményük szerint valamiféle igazságot tartalmaztak.

[210] WAGNER 2021, 723.

Ha végiggondoljuk az Újszövetség szerzőinek a lehetőségeit, mondhatni természetes fejlemény volt – a fordítás pontosságától függetlenül – a meglévő fordítás(ok) felhasználása a görög nyelvű újszövetségi iratok megalkotásakor a héberül nem tudó hallgatóság / olvasók számára.[211]

Ami a Szeptuagintát mint teológiai forrást illeti, a kérdés meglehetősen összetett. Elterjedt az a nézet, miszerint az Újszövetség teológiája a Szeptuagintából nőtt ki.[212] Elsősorban az ún. páli teológiával kapcsolatban olvashatunk olyan véleményeket, miszerint Pál nem fogalmazhatta volna meg az Izraellel és a nemzetekkel kapcsolatos megállapításait (ld. Rómaiakhoz írt levél) csupán a héber szövegre támaszkodva.[213] Ha azonban a páli teológiát a maga komplexitásában vizsgáljuk, a kérdés máris nem tűnik annyira kiélezettnek.[214] Ami az evangéliumokat illeti, az ókor óta talán legnagyobb figyelmet a már említett, a Jes 7:14-et idéző Mt 1:23 kapta: ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει καὶ τέξεται υἱόν (íme a szűz fogan méhében és szül fiat). Az עלמה (’fiatalasszony’ ill. ’hajadon’) jelentésével kapcsolatos viták köteteket tölthetnének meg.[215] „A héberrel *ellentétes* görög nyelvi sajátosság” – summázza John Barton a mainstream véleményt.[216] (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy maga a παρθένος sem csupán szüzet jelent, hanem tágabb értelemben hajadonra, lányra vonatkozik. Vagyis a Mátébeli értelmezés alapvetően nem a héber vs. görög szó szótári értelmén áll vagy bukik.)

A Szeptuagintában tetten érhető messianisztikus jellegű exegetikai változtatásokról már korábban szó esett. Természetes, hogy a Messiás-központú keresztény illetve a zsidó exegézis közös metszetén találhatóak a görög fordításban explicitté tett messianisztikus utalások, aminek valószínűleg nem az a magyarázata, hogy a keresztény messiáshit a Szeptuagintán alapszik – különösen, ha figyelembe vesszük azt a fentebb tárgyalt tényt, hogy a messianisztikus értelmezés nem feltétlenül érhető tetten a fordításban.

Emellett megfigyelhetőek olyan tendenciák a görög fordításban, amelyek kifejezetten ellentétesnek nevezhetőek az újszövetségi teológiával (így például az Isten és ember közötti távolság növelése, az anti-antropomorfizáció, ld. fentebb). Ezért ezt a teológiai, sőt felekezeti szempontból érzékeny témát nem lehet hamarjában elintézni – egy bevezető keretei semmiképpen sem alkalmasak rá. Mindenesetre leszögezhetjük: azt a közkeletű nézetet, amely szerint az

---

[211] MÜLLER 1996, 98; TOV 2015, 450.

[212] Ld. pl. Timothy Michael Law: „The language and theology of the New Testament writers are indebted far more to the Septuagint than the Hebrew Bible.” (LAW 2013, 1.), továbbá TOV 1988, 163; LAW 2013, 99-116, MÜLLER 2021, 106, 108. – A nézet a 20. század elejére nyúlik vissza, ld. ADOLF DEISSMANN: Paulus (1925); a náci-szimpatizáns GEORG BERTRAM: Vom Wesen der Septuaginta-Frömmigkeit (1954-9); Praeparatio Evangelica (1967). (Bertram nem csupán a héber Ószövetség és az Újszövetség közötti árokásásban ügyködött, hanem a német egyházi élet, sőt az Újszövetség zsidótlanításáért is sokat tett 1943-45 között. 1947-től azután tovább tevékenykedhetett lelkészként és teológusként.) Vallásos zsidó részről HANS-JOACHIM SCHÖPS fogalmazott meg hasonló nézeteket Pál teológiájával kapcsolatban (1959).

[213] LAW 2013, 116. Ellenvéleményt fogalmaz meg WAGNER (WAGNER 2002, 345).

[214] A páli teológia és az Ószövetség kapcsolatáról magyarul lásd RUFF 2009, 241–461.

[215] Ld. MÜLLER 2021, 108, a legújabb szakirodalommal.

[216] BARTON 2021, 733.

újszövetségi teológia – vagy legalábbis annak bizonyos elemei – a Szeptuagintában gyökereznek, további alapos vizsgálatnak szükséges alávetni.

Az egyházatyák többsége a héber nyelv ismeretének hiánya miatt is a Szeptuagintát forgatta Ószövetségként, sőt többen arra a meggyőződésre jutottak, hogy a Szeptuaginta elsőbbséget élvez a Héber Bibliával szemben. Ehelyütt nincs mód kitérni a kérdés részletes vizsgálatára, csupán egyetlen példával illusztrálom. Augustinus a Szeptuaginta prófétikus ihletettségével a Szeptuaginta mellett: „Ha pedig valami a Septuagintában van meg, de a héber kéziratokban nincs, akkor azt ugyanazt a Lélek inkább a fordítók által akarta elmondani, mint a szerzők által, így igazolva, hogy mindannyian próféták voltak." (*De Civ. Dei* XVIII. 43, Dér Katalin ford.).

A római katolikus egyházban a Vulgata számított kanonikus szövegnek, amely – a Vetus Latinával ellentétben – elsősorban a héber szövegen alapult, ám a liturgiára a Szeptuaginta is befolyással volt. 1592-ben a Vulgata Clementina szövegét görög, héber és latin kéziratok alapján revideálták, de valójában nem sok módosítás történt. A modern katolikus fordítások közül a *Jerusalem Bible* (1966), illetve a *New Jerusalem Bible* (1985) a héber kanonikus könyvek esetében a maszorétikus szöveget veszi alapul. Az ortodox egyházban a mai napig a Szeptuaginta számít kanonikus szövegnek. Protestáns felekezetekben a maszorétikus Ószövetség elsőbbséget élvez; az ő részükről inkább a Szeptuaginta újrafelfedezése zajlik.[217]

[217] Ennek ellenére a nemzeti nyelvű bibliafordításokra befolyást gyakorolt a Szeptuaginta is. – A kánon kérdésére, mivel az a Pentateukhoszt nem érinti, nem térünk ki.

9. A fordításról

A fordítás alapjául a Szeptuaginta kritikai kiadása (Göttingen Septuagint) szolgált. A fordításnál figyelembe vettem a legfontosabb európai Szeptuaginta-fordításokat (angol: NETS, francia: La Bible d'Alexandrie, német: Septuaginta Deutsch), valamint William Wevers részletes kommentárjait. A fent említett fordítások más és más intencióval készültek. A angol NETS fordítás alapelve az, hogy a LXX szorosan a héber Bibliához kapcsolódik, annak segítsége nélkül nem értelmezhető. Ennélfogva fordítóik egy létező angol Ószövetség-fordítást (az NRSV-t) használtak fel alapul. Az egyes könyvekhez rövid bevezetőt mellékelnek, amelyben összefoglalják a szóban forgó görög könyv jellegzetességeit, azonban a fordításokhoz fűzött lábjegyzetek száma – noha a kiadás tudományos igénnyel készült – rendkívül csekély. Ami a francia sorozatot illeti, a team fordításfilozófiája jelentősen eltér az angolokétól: ők a görög szöveget önálló, önmagában megálló műnek tekintik, ennélfogva a bőséges apparátus csak kevés utalást tartalmaz a héber maszorétikus szövegre vonatkozóan. Ők elsősorban a görög szöveg továbbélésére, a zsidó (Philón) és keresztény teológiai, filozófiai művekre koncentrálnak – e szempontból értékes gyűjteményt jelent kiadásuk. A német projekt – ami egy ökumenikus, mindenki számára használható (vagyis egyidőben tudományos és vallási szükségleteket kielégítő, ugyanakkor a nagyközönség számára is haszonnal forgatható) mű kíván lenni – egyik értéke, hogy a szövegen *belül* is igyekeznek jelölni az eltéréseket a maszorétikus szöveghez képest. A fordításokhoz fűzött, rövidebb-hosszabb kommentárok külön kötetbe kerültek.

A magyar átültetés a NETS koncepciójától markánsan különbözik atekintetben, hogy a fordítás egyik magyar bibliafordítást sem követi. Emiatt a fogalmazásmód ott is idegennek tűnhet az olvasó számára, ahol erről nem a görög fordító tehet. Sajnálatos módon a magyar nyelvű piacon nincs akkora kínálat héber Biblia / Ószövetség-fordításokból, hogy azok közül kiválaszthassuk azt, amelyik megfelel a célnak – az NRSV bevezetőjét idézve az „annyira szószerinti, amennyire lehet, annyira szabad, amennyire szükséges" kritériumnak.[218] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a fordítást ne befolyásolta volna a magyar (elsősorban protestáns ill. neoprotestáns) bibliafordítási, Biblia-értelmezési hagyomány. A fordítás igyekszik visszaadni a görög szövegre gyakran jellemző monotóniát, sutaságokat, és az ésszerűség határain belül igyekszik konkordatív lenni. A görög szórend meglehetősen gyakran követi a héber szórendet, és sok esetben ez magyarul is visszaadható lenne (ld. állítmánnyal kezdődő mondatok), ám más esetben viszont lehetetlen (ld. jelzői és jelzett szó szórendje, igeneves szerkezetek), ezért a szövegnek ezt az aspektusát nem tükrözi a fordítás. A meglehetősen gyakori participiumokat sem feltétlenül melléknévi igenévvel adja vissza az átültetés (fő kivételt a „mondván" képezi), mert a magyar nyelv alapvetően a mellérendelő szószerkezetet részesíti előnyben.

Az olvasó a fordítás mellett a fordítási alternatívákra, illetve a szövegvariánsokra vonatkozó bőséges lábjegyzet-apparátust, valamint fejezetekenként „Megjegyzések"-et talál; a szövegen

[218] Ami a Károli-fordítást illeti, annak szövegére ráadásul – a közvetítő latinon, németen keresztül – erősen hatott a Szeptuaginta, amit a számtalan revideálás sem küszöbölt ki.

belül pedig jelölésre kerülnek a maszorétikus szöveghez képest jelentkező fontosabb eltérések.

Az eltérések jelölései:

kiskapitális: többlet
dőlt betű: a szó, kifejezés jelentése eltér a MT-től
*: hiányzó szó
**: hiányzó kifejezés, szakasz

A fenti eltérések a BHS és a BHQ alapján lettek megállapítva. Ha azok apparátusából kiviláglik, hogy a héberben is van szöveghagyománya egy-egy szónak, kifejezésnek, nincs jelölve a főszövegben; illetve ha érdekes szövegvariánsról van szó, lábjegyzetben található megjegyzés.

Rövidítések

MT	maszorétikus szöveg
LXX	Szeptuaginta
SP	szamaritán Tóra
fig. etym.	figura etymologica
h.l.	hapax legomenon, egyszer előforduló szó (ha nincs egyéb információ, akkor az egész LXX-ra vonatkozik)
d.l.	dilegomenon, kétszer előforduló szó
t.l.	tris legomenon, háromszor előforduló szó
h.	helyett
neol.	neologizmus, a LXX-ban fordul elő először

Genezis

1. fejezet

1 Kezdetben alkotta az Isten az eget és a földet. 2 A föld pedig *láthatatlan* és kiformálatlan volt, és sötétség [volt] a mélység fölött, és az Isten Szelleme *sodródott*[219] a víz fölött. 3 És az Isten mondta: „Legyen világosság!” És lett világosság. 4 És az Isten látta a világosságot, hogy jó; és az Isten elkülönítette a világosságot és a sötétséget[220]. 5 És az Isten elnevezte a világosságot nappalnak, és a sötétséget elnevezte éjszakának. És este lett és reggel lett: első nap.

6 És az Isten azt mondta: „Legyen boltozat a víz közepén és legyen az elválasztó víz és víz között!” ÉS ÍGY LETT. 7 És az Isten elkészítette a boltozatot, és elválasztást tett a víz között, amely a boltozat alatt volt, és a víz között, amely a boltozat fölött volt. 8 És az Isten elnevezte a boltozatot égboltnak. ÉS AZ ISTEN LÁTTA, HOGY JÓ. És este lett és reggel lett: második nap.

9 És az Isten azt mondta: „Gyűljön össze az égbolt alatti víz egy gyűjtőhelyre, és váljék láthatóvá a szárazföld!” És így lett. ÉS ÖSSZEGYŰLT AZ ÉG ALATTI VÍZ A GYŰJTŐHELYEIKRE, ÉS LÁTHATÓVÁ VÁLT A SZÁRAZFÖLD. 10 És az Isten elnevezte a szárazföldet földnek, a vizek *összességét* pedig elnevezte tengereknek. És az Isten látta, hogy jó. 11 És az Isten azt mondta: „Hajtson a föld réti füvet, amely elhinti magvát FAJ ÉS HASONLÓSÁG SZERINT, és gyümölcsöt termő gyümölcsfát *[221], amelynek benne van a magva faj szerint a földön!” És így lett. 12 És a föld réti füvet sarjasztott, amely elhinti magvát FAJ ÉS HASONLÓSÁG[222] szerint, és gyümölcsöt termő gyümölcsfát, amelynek benne van a magja faj szerint a földön. És az Isten látta, hogy jó. 13 És este lett és reggel lett: harmadik nap.

14 És az Isten azt mondta: „Legyenek fényforrások[223] az ég boltozatán A FÖLD MEGVILÁGÍTÁSÁRA,[224] hogy elválasszák a nappalt és az éjszakát, és legyenek jelül az időpontoknak és a napoknak és az éveknek, 15 és legyenek világításra az ég boltozatán, hogy világítsanak a Földön!” És így lett. 16 És az Isten megalkotta a két nagy fényforrást: a nagy fényforrást a nappal fölötti uralomra, és a kisebbet az éjszaka fölötti uralomra; és a csillagokat. 17 És az Isten elhelyezte őket az ég boltozatán, hogy világítsanak a Földön, 18 és uralkodjanak a nappalon és az éjszakán, és hogy elválasszák a világosságot és a sötétséget. És az Isten látta, hogy jó. 19 És este lett és reggel lett: negyedik nap.

20 És az Isten azt mondta: „*Hozzanak elő* a vizek csúszómászókat élő lélekkel, és szárnyasok*at*, amelyek a föld fölött repülnek, az ég boltozata mentén!” És így lett. 21 És az Isten megalkotta

---

[219] Sodródott: vagy: vitetett; vagy akár aktív jelentés is tulajdonítható az ἐπεφέρετο-nak (mozgott, haladt).
[220] Szó szerint: „különbséget tett a világosság között és a sötétség között (διεχώρισεν ὁ θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ φωτὸς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σκότους), a héber pontos megfeleltetése.
[221] A MT-ben itt szerepel a „faja szerint”.
[222] Hasonlóság (ὁμοιότης): a 11. és 12. v-en kívül csak deuterokanonikus könyvekben (2x).
[223] Fényforrások (φωστῆρες) neol.?
[224] Megvilágítására (φαῦσιν): neol.?

a nagy ceteket és az élő csúszómászók összes lelkét, amelyeket a vizek *előhoztak* fajaik szerint; és az összes tollas szárnyast faja szerint. És az Isten látta, hogy jók. [22] És az Isten megáldotta őket és azt mondta: „Gyarapodjatok, sokasodjatok, töltsétek be a vizeket a tengerekben, a szárnyasok pedig sokasodjanak a földön!” [23] És este lett és reggel lett: ötödik nap.

[24] És az Isten azt mondta: „Hozzon elő a föld élő lelket faja szerint, négylábúakat és csúszómászókat és a föld vadállatait fajok szerint!” És így lett. [25] És az Isten megalkotta a föld vadállatait fajuk szerint és a jószágokat fajuk szerint, és mindenféle földi csúszómászót a fajaik szerint. És az Isten látta, hogy jók. [26] És az Isten azt mondta: „Alkossunk embert képünkre és hasonlóságunkra, és uralkodjanak a tenger halain és az ég szárnyasain és a szárazföldi állatokon és az egész földön és az összes csúszómászón, amelyek a földön csúsznak!” [27] És az Isten megalkotta az embert; Isten képére alkotta őt, hímneműre és nőneműre alkotta őket. [28] És az Isten megáldotta őket és azt mondta: „Gyarapodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet és hajtsátok uralmatok alá;[225] és uralkodjatok a tenger halain és az ég szárnyasain és AZ ÖSSZES JÓSZÁGON ÉS AZ EGÉSZ FÖLDÖN és az összes csúszómászón, amely a földön csúszik!” [29] És az Isten azt mondta: „Lám, nektek adtam az összes magtermő növényt, AMELY MAGOT HINT, ami csak az egész föld színén van; és az összes fát, amelyen elvethető magú gyümölcs van: nektek lesz eledelül, [30] és a föld összes vadállatának és az ég szárnyasainak és minden csúszómászónak, amely a földön csúszik, amelyben élő lélek van; és az összes zöld növényt eledelül.” És így lett. [31] És az Isten látta, hogy mindaz, amit alkotott, íme nagyon jó. És este lett és reggel lett: hatodik nap.

Megjegyzések

2. **Láthatatlan és kiformálatlan**: az ἀόρατος a vers második feléből kikövetkeztethető tulajdonság, iletve esetleg a 1:9-ből is magyarázható, ti. a szárazföld stb. még nem volt látható. (RÖSEL 1994, 32); az ἀκατασκεύαστος pedig a 6–7. versből. (WEVERS 1993, 2) Egyes kutatók azonban platóni párhuzamok alapján értelmezik a kifejezéseket (Timaios 51a); ld. RÖSEL 1994, 73–85.[226] Mindkét görög kifejezés *h.l.* a LXX-ban: a תהו 20 előfordulásnak tízféle megfeleltetését találjuk, és a בהו-t a többi könyv fordítói szintén különböző módokon próbálják megoldani. – A „sodródott a víz fölött” kifejezést (ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος) találjuk a 7:18-ban a bárka mozgására is (a MT-ben az ige – ותלך/מרחפת nem egyezik).
3. **Jó**: a Genezis elsősorban a καλός-t használja (szemben pl. a Deuteronomiummal, ahol inkább ἀγαθός található), amely a morális „jó” mellett az esztétikai szépséget is kifejezi.
3. **Első nap** (ἡμέρα μία): a görög εἷς / μία / ἕν jelentése (a héber אחד / אחת-hoz hasonlóan) alapvetően ’egy’. Olykor a Szeptuagintában abban az esetben is fordítói megoldásként szerepel, amikor a héber אחד / אחת jelentése ’első’, így a jelentésmezője fokozatosan kibővült (és az újszövetségi görögben is használatos ’első’ értelemben, ld. pl. Mt 28,1).
8. **És Isten látta, hogy jó**: éppen ennek a többletnek kapcsán ír Órigenész a módszeréről az Africanushoz írt levelében: „A Genezisben azok a szavak, hogy „Isten látta, hogy jó”, amikor az égbolt készült, nem szerepel a héberben, és nem kis vita zajlik közöttük erről; más példákat is

[225] Hajtsátok uralmatok alá (κατακυριεύσατε): neol.?
[226] A témáról legújabban: COOK 2022.

lehet találni a Genezisben, amelyeket megkülönböztetés végett azzal a jellel jelöltem, amit a görögök obeliszknek neveznek; ugyanakkor aszteriszkkel jelöltem azokat a szakaszokat a kéziratainkban, amelyek nem szerepelnek a héberben." (*Ep. Afr.* 4)

9. **Gyűjtőhelyre**: συναγωγὴν. Egyes feltételezések szerint a *Vorlage* מקום ('hely') helyett מקוה ('vízgyűjtő') lehetett, azonban ez valószínűtlen, miután utóbbit a 10. versben συστήματα-val adja vissza. (WEVERS 1993, 5).

11. **Elhinti magvát… gyümölcsöt termő gyümölcsfát**: a görögben mindkettő fig. etym. (σπεῖρον σπέρμα , κάρπιμον … καρπόν), a hébert követve. A vers némileg eltér a MT-től. Úgy tűnik, a 11-12. vers fordítása során egyfajta„kereszt-harmonizáció" történt – a növények két kategóriába kerültek a MT három helyett.

11–12. **Faj és hasonlóság szerint**: A 11. versben az egész kifejezés többlet, míg a 12. versben csak a második fele, amely vsz. az ember teremtésével történt harmonizáció alapján került ide (26. v. „a mi képünkre és hasonlatosságunkra, LXX κατ᾽ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν).

14. **A Föld megvilágítására**: a többlet vsz. a 15. és a 17. verssel v. harmonizáció révén keletkezett. – **És legyenek jelül az időpontoknak, a napoknak és az éveknek**: a LXX ugyanúgy azonos elöljárót (εἰς, 4x) használ, mint a MT (ל, 3x); ám valószínűleg kétféle funkcióban.

16. **Nagy … kisebb**: A héberben nincs megkülönböztető jele a fokozott melléknévnek (הגדלים stb.), csak a szövegkörnyezetből indulhatunk ki. A fordító ezt részben átveszi (μεγάλους … μέγαν), a harmadikat azonban középfokként értelmezi (ἐλάσσω). A Szeptuagintán belül többféle megoldást is találunk hasonlítás esetén: alapfokú melléknév; alapfokú melléknév + μᾶλλον; középfokú melléknév. Ez a fajta hebraizmus az Újszövetség nyelvezetében is kitapintható, ld. pl. a „legnagyobb parancsolat" értelemben ἐντολὴ μεγάλη, Mt 22:36.[227]

20–21. **Hozzanak elő** (ἐξαγαγέτω) / **előhoztak** (ἐξήγαγεν): nem pontos fordítása a ישרצו-nak, vsz. a 24. versből veszi át (ott a תוצא fordítása). A LXX értelmezése szerint a madarak is a vízből jönnek elő.

26. **A szárazföldi állatokon**: a κτηνός hol az összes szárazföldi állatot jelöli, hol a szelíd állatokat (ahogyan a héber kategória-elnevezések is ingadoznak, a kategóriák aktuális szerepétől függően). A rabbinikus hagyomány szerint a vers egyike volt a helyeknek, ahol a fordítók belenyúltak a szövegbe, és Pl. „alkossunk" helyett Sg. formát használtak, hogy a politeizmus vádját elkerüljék – az állítólagos javításnak nincs nyoma.

28. **Az összes jószágon, az egész földön**: a többlettel az *egy* héber szárazföldi kategória helyett kettő (vagy három) keletkezett.

29. **Magtermő növényt … terem**: A görög a héber kettős figura etymologicából hármast csinál: σπόριμον σπεῖρον σπέρμα.

2. fejezet

[227] Conybeare – Stock 2004 (1905).

1 És elkészült az ég és a föld, és az egész *elrendezésük*. 2 És az Isten a *hatodik*[228] napon fejezte
be a munkáját, amelyeket végzett, és a hetedik napon az összes munkáját beszüntette,[229] amit
csak végzett. 3 Az Isten megáldotta a hetedik napot és megszentelte, mert azon szüntette be
az összes munkáját, amelyet *elkezdett az Isten végezni*.

4 Ez az ég és a föld *keletkezésének* IRATA, amikor keletkezett, amely napon az Isten megalkotta
az eget és a földet[230] 5 és a mező minden zöldjét, mielőtt az a földön lett volna, és a mező
minden füvét, mielőtt kihajtott volna. Mert az Isten még nem hintett esőt a földre, és nem volt
ember, hogy megművelje a földet, 6 hanem *forrás* tört fel a földből és megöntözte a föld egész
színét. 7 És az Isten megformálta az embert, port a földből, és arcába[231] az élet leheletét fújta
bele, és az ember élő lélekké lett.

8 És az Úr Isten parkot ültetett Édenben keletre, és oda helyezte az embert, akit formált. 9 És *
az Isten növesztett még a földből mindenféle fát, látványra szépet és fogyasztásra jót, és az
élet fáját a park közepére, és a fát a jó és a gonosz tudásának MEGISMERÉSÉRE. 10 Folyó jön ki
pedig Édenből, hogy megöntözze a parkot; onnan ágazik el * négy irányba. 11 Az első neve
Fiszón, ez az, ami megkerüli Evilat egész földjét, ahol az arany van. 12 Annak a földnek az aranya
jó; és ott van a rubin és a smaragd. 13 És a második folyó neve Géón; ez az, ami megkerüli
Aitiopia egész földjét. 14 És a harmadik folyó a Tigris, ez Asszíriával átellenben folyik. A negyedik
folyó pedig az Eufratész.

15 És az Úr Isten fogta az embert, AKIT FORMÁLT, és a parkba helyezte őt, hogy művelje és őrizze.
16 És parancsot adott az Úr Isten Ádámnak, mondván: „A parkban álló összes fáról evéssel
ehetsz, 17 de a jó és gonosz megismerésének fájáról ne egy*etek*, mert amelyik napon esztek
arról, halállal hal*tok* meg!”

18 És az Úr Isten azt mondta: „Nem jó, hogy az ember egyedül van; alkoss*unk*[232] neki neki meg-
felelő segítőt!” 19 És az Isten megformálta MÉG[233] a földből a mező összes vadállatát és az ég
összes madarát, és Ádám elé vezette őket, hogy lássa, hogyan nevezi el őket; és amilyen nevet
adott Ádám az élőlényeknek, mindegyiknek az a neve. 20 És Ádám elnevezte a nevét az összes
jószágnak és az ég ÖSSZES[234] madarának és a mező összes vadjának, Ádámnak pedig nem akadt
hozzá *hasonló* segítőtársa. 21 És az Isten elragadtatást küldött Ádámra, és [az] elaludt[235]. És
kivette egyik bordáját és húst töltött a helyére. 22 És az Úr Isten a bordát, amelyet kivett Ádám-

---

228 Hatodik: MT: hetedik (SP = LXX).
229 Az összes munkáját beszüntette: szó szerint: minden munkájától megszűnt.
230 Az eget és a földet: MT: a földet és az egeket (SP = LXX).
231 Arcába (εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ): a héber אף Sg-ban orrot jelent, du-ban arcot is.
232 Alkossunk: MT: Sg. 1. (harmonizáció az 1:26-tal).
233 Még: a többlet a SP-ban is.
234 Összes: a többlet a SP-ban is.
235 Elaludt: vagy: elaltatta (ὕπνωσεν*).*

ból, asszonnyá építette, és Ádám elé vezette. [23] És Ádám így szólt: „Ez most csont a csontjaimból és hús a húsomból; asszony lesz a neve, mert a férjéből lett kivéve!” [24] Ezért el fogja hagyni az ember apját és anyját, és a feleségéhez ragaszkodik, és KETTEN[236] egy test lesznek.

Megjegyzések

1. **Elrendezésük**: a κόσμος itt a צבא-nak felel meg, s az alá- és fölérendeléssel biztosított kozmikus rendet fejezi ki (HARL 98, WEVERS 20). A héber szó jellemző fordítása a későbbiekben a στρατία (’sereg’).
2. **Hatodik**: eltérően a MT-től; a *hetedik* – mint *lectio difficilior* – a valószínű eredeti. Tov „kontextuális teológiai harmonizáció”-nak nevezi.[237] Ez a variáns olvasható a SP-ban és a Pesittában is; az eltérést a rabbinikus irodalom is említi.
3. **Elkezdett az Isten végezni**: a héber kifejezés (ברא אלהים לעשות) nehezen értelmezhető; a fordító az ἤρξατο szóval talán az ἀρχή-re utal vissza, keretet adva a teremtéstörténetnek, kihasználva egy héber szójátékot: בראשית ברא (WEVERS 1993, 21).
4. **Irat** (βίβλος): A תולדות a szó szoros értelmében leszármazást jelent, ennek értelmező kiegészítése lehet a ספר: az az okirat, amely a leszármazást (ez esetben keletkezéstörténetet) tartalmazza. Az 5,1 is ihlethette.
6. **Forrás**: a héber szó (אד, ’pára, felhő’) az egész héber Bibliában *d.l.*; a másik hely – Jób 36:27 – alapján értelmezhető számunkra (’pára, köd, felhő’).
8. **Parkot** (παράδεισον): a perzsa eredetű szó királyi kertet, vadasparkot jelent (szemben a κῆπος-szal, amely csak ’kert’). – Keletre: Aquila, Szümmakhosz és Theodotion időbeli meghatározásként értelmezi („kezdetben”) a héber kifejezést (מקדם).
9. **tudásának megismerésére** (τοῦ εἰδέναι γνωστὸν): tautológia a héberhez képest, amely hármas birtokos szerkezetet használ (עץ הדעת טוב ורע, „jó és rossz tudásának fája”). Vö. még a 17. v. (A héber דַּעַת egyaránt lehet infinitivus és főnév, ez ad egy fordítói szabadságot.) A MT-hez képest dupla fordításról van szó: vagy a דעת-ot fordította kétszer, vagy pedig a רע második olvasata a דע.
16. **Evéssel ehetsz**: a görög verzió (βρώσει φάγῃ, szó szerint „étkezéssel enni fogsz”) nem adja vissza a héber figura etymologicát (אכל תאכל).
17. A mondat első fele egészen pontosan így hangzik: „de a jó és gonosz megismerésének fájáról ne egyetek arról…”, amely a héber kifejezésmód precíz visszaadása (ממנו … ומעץ).
19. **Még**: amennyiben fordítói megoldás, elég merész, hiszen így azt is jelentheti a szöveg, hogy az ember teremtése után került sor az állatok teremtésére (vagy legalább egy részükére).
20. **Hozzá hasonló** (ὅμοιος αὐτῷ): értelmező fordításnak tűnik, a szövegkörnyezethez igazítva (ehelyett: hozzá illő, neki megfelelő, כְּנֶגְדּוֹ; talán a 1:26 hatására).
21. **Elragadtatást**: ἔκστασιν. A תרדמה fordítása a másik Genezis-beli helyen is ἔκστασις lesz (15,12). Maga a gyök – רדם – valóban tágabb értelmű, nem csak alvásra vonatkozik, hanem általában önkívületi állapotra, extázisra is, ld. Dán 8:18, 10:9.

[236] Ketten: A többlet a SP-ban, Targumokban, valamint az ÚSZ-ben is (MT 19:5, Mk 10:8, 1Kor 6:16, Ef 5:31).
[237] Tov 2015c, 88.

23. **Férjéből**: a héber szójátékot (אשה – איש) nem sikerült görögül visszaadni (ezzel szemben Szümmakhosznak illetve Theodotionnak igen: „Andrisz”-nak (ἀνδρις) neveztessék, mert az „Anér”-ből (ἀπὸ ἀνδρός) vétetett. (Szümmakhosz); „Kivevés”-nek (λῆψις) neveztessék, mert a férfiból vétetett (ἐλήφθη) (Theodotion).[238]

3. fejezet

[1] És ők ketten meztelenek voltak, Ádám is és a felesége is, de nem szégyellték.

[1] A kígyó volt pedig a legeszesebb az összes vadállat közül a földön, amelyeket az Úr Isten alkotott. És mondta A KÍGYÓ az asszonynak: „*Hogyhogy*[239] az Isten azt mondta: »Nehogy bármelyik fáról egyetek, amely a parkban van!«?” [2] És az asszony ezt mondta a kígyónak: „A park fáinak gyümölcseiből ehetünk, [3] de annak a fának a gyümölcséből, amely a park közepén van, azt mondta az Isten: »Ne egyetek róla, meg se érintsétek azt, nehogy meghaljatok!«” [4] És a kígyó ezt mondta az asszonynak: „Nem haltok meg halállal! [5] Hiszen tudta az Isten, hogy azon a napon, amelyen esztek róla, megnyílnak a szemeitek és olyanok lesztek, mint az istenek[240], ismerői jónak és gonosznak!” [6] És az asszony látta, hogy a fa jó az evésre, és hogy a szemnek látványra tetszetős és *érdemes* a megfigyelésre[241], és vett a gyümölcséből [és] evett; és adott a vele lévő férjének is, és ett*ek*.[242] [7] Megnyíltak kettejük szemei, és fölismerték, hogy meztelenek; és fügefaleveleket varrtak össze és köténytet készítettek maguknak.

[8] És meghallották az Úr Isten hangját, amint a parkban sétált *estefelé*, és elrejtőzött Ádám is és a felesége is az Úr Isten tekintete elől a park fái között. [9] És az Úr Isten hívta Ádámot és azt mondta neki: „ÁDÁM, hol vagy?” [10] És [az] mondta neki: „A hangodat hallottam, AMINT A PARKBAN SÉTÁLTÁL és megijedtem, hogy meztelen vagyok, és elrejtőztem!” [11] Ő így szólt: „Ki mondta el neked, hogy meztelen vagy, hacsak nem arról a fáról, amelyről megparancsoltam, hogy egyedül arról ne egyél, ettél?” [12] És Ádám mondta: „Az asszony, akit te adtál velem, ő adott nekem a fáról, és ettem!” [13] És az Úr Isten ezt mondta az asszonynak: „Miért tetted ezt?” És az asszony mondta: „A kígyó csapott be engem, és ettem!” [14] És az Úr Isten ezt mondta a kígyónak: „Mivel ezt tetted, átkozott [légy] a föld összes jószága és összes vadállata *között*! MELLKASODON ÉS hasadon[243] fogsz járni és földet eszel életed minden napján! [15] És viszályt szítok közötted és az asszony között, a magod és az asszony magva között: *ő ügyel* a fejedre, te pedig *ügyelsz* a sarkára.” [16] És az asszonynak ezt mondta: „Megsokasítván megsokasítom fájdalmaidat és *sóhajodat*, fájdalmak között fogsz gyermekeket szülni; *visszafordulsz* férjedhez, ő pedig uralkodik rajtad!” [17] Ádámnak pedig ezt mondta: „Mivel hallgattál feleséged hangjára és ettél a fáról,

[238] A témáról ld. CSALOG 2022, 24–25.
[239] Hogyhogy (τί ὅτι): אף כי h. esetleg אך כי.
[240] Istenek: a többeszámú אלהים lehetséges értelmezése.
[241] Látványra … megfigyelésre (ἰδεῖν, κατανοῆσαι): a második és harmadik kritériumot („kedves a szemnek, és kívánatos, mert bölccsé tesz”) kissé összemossa.
[242] Ettek: Pl. a PS-ban is.
[243] Mellkasodon és hasadon: duplex fordítás (MT: על־גחנך, „hasadon”).

amelyről megparancsoltam neked, hogy EGYEDÜL arról ne egyél, átkozott legyen a föld a *munkád során*[244]! Fájdalmak között eszed azt életed minden napján; [18] töviseket és tüskéket fog neked teremni, és a mező füvét eszed. [19] Arcod verítékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem kerülsz a földbe, amelyből vétettél, mert *föld* vagy és a *földbe* térsz vissza!"

[20] És Ádám a felesége nevét *Életnek* nevezte, mert ő minden élő anyja.

[21] És az Úr Isten Ádámnak és a feleségének bőrruhákat készített és felöltöztette őket. [22] És azt mondta az * Isten: „Íme Ádám olyan lett, mint közülünk egy, hogy megismerje a jót és gonoszt; és most nehogy kinyújtsa a kezét és vegyen az élet fájáról és egyen és örökké éljen!" [23] És az Úr Isten kiküldte őt a fényűző parkból, hogy művelje a földet, amelyből vétetett. [24] És kiűzte Ádámot és letelepítette őt a fényűző parkkal átellenben, és odaállította a Kerubimot és a lángoló, forgó kardot, hogy őrizzék az élet fájához vezető utat.

Megjegyzések

1. **A földön**: a γῆ számos héber szó megfeleltetése , köztük a שָׂדֶה-é is. Talán azért is „tágította" a fordító így a kígyó élőhelyét, mert az 1. fejezetben a vízi שֶׁרֶץ-eket is ἑρπετά-nak fordította (1,20). – **Legeszesebb**: a φρόνιμος a héber עָרוּם-hoz hasonlóan lehet pozitív és pejoratív jelző is.
8. **Estefelé** (τὸ δειλινόν): a MT לרוח היום („a nap szelekor") értelmező fordítása.
15. **Ügyel… ügyelsz** (τηρήσει … τηρήσεις): a héber szó (שוף, 'les vmire, megtámad') az egész Tórában *h.l.*, talán ennek tudható be a pontatlan fordítás. – Az „ő" a MT-gel egyezően hímnemű (holott a 'mag' jelentésű σπέρμα *neutrum*, vagyis egyértelműen egy messianisztikus értelmezés mellett teszi le a fordító a voksát; ugyanakkor a τηρέω jelentősen gyengíti azt. A Vulgata szövegében fontos eltérés, hogy az a személy, aki a kígyóra tapos, nő (ipsa).[245]
16. **Visszafordulsz** (ἡ ἀποστροφή σου): a MT תשוקתך („vágyódásod") h. vsz. תשובתך („visszafordulásod") megfeleltetése. A LXX verziójával van összhangban a Targum Neofiti is: ולוות בעליך יהוי מתביך („vissza fogsz térni férjedhez"). – **Fájdalmaidat és sóhajaidat** (τὰς λύπας σου καὶ τὸν στεναγμόν σου): MT: terhességed fájdalmait (עצבונך והרנך). A הריון *t.l.* (a Tórában máshol nem fordul elő), talán nem értette a fordító és ezért alkalmazott szinonimát.
20. **Élet**: itt a névmagyarázat kerül előtérbe a név pontos átírása rovására (CSALOG 2022, 25–26). (De vö. 4:1.) Az „ádám" köznevet (a héberben mindvégig névelővel szerepel) viszont tulajdonnévként értelmezi, nem használ névelőt.
23. **Fényűző parkból** (ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς): a 22-23. versben az עדן -t nem tulajdonnévként értelmezi (ahogy a 2,8-ban), hanem lefordítja – talán hogy nyomatékosítsa az első emberpár veszteségét (Wevers 49).
24. **Átellenben** (ἀπέναντι): a MT מקדם nem szokványos megfeleltetése, ám a קדם jelentése nem csak 'kelet', hanem 'előtt' is. – **Kerubim**: a fordítás megtartja a héberes többesszámú formát.

[244] Munkád során (ἐν τοῖς ἔργοις σου): vsz. a MT בעבורך („miattad") h. בעבודתך („munkádban").
[245] A hely messianisztikus értelmezéséről ld. Lust 2004, 143–144.

4. fejezet

[1] Ádám pedig megismerte a feleségét, Heuát, aki fogant és megszülte Káint, és azt mondta: „Embert nyertem az Isten *révén*!” [2] És ismét szült; annak fivérét, Hábelt. És Hábel juhpásztor lett, Káin pedig a földet művelte. [3] És történt napok elteltével, hogy Káin a föld terméséből vitt áldozatot az Úrnak, [4] és Hábel maga is vitt juhainak elsőszülöttjeiből és a zsírjukból. És az Isten rátekintett Hábelre és ajándékaira, [5] de Káinnal és áldozataival nem *törődött*. És [ez] Káint nagyon *elszomorította*, és arcát lecsüggesztette. [6] És az Úr ISTEN azt mondta Káinnak: „Miért lettél annyira *szomorú*, és miért csüggedt le az arcod? [7] *Nemde, ha helyesen mutattad be, de nem helyesen osztottad el, vétkeztél? Nyugodj meg! Visszafordul feléd*[246], de te uralkodni fogsz fölötte!”

[8] És Káin mondta testvérének, Hábelnek: „MENJÜNK KI A MEZŐRE!”[247] És történt, hogy amikor a mezőn[248] voltak, Káin a testvérére, Hábelre támadt, és megölte őt. [9] És az *Isten* mondta Káinnak: „Hol van Hábel, az öcséd?” Ő pedig mondta: „Nem tudom! Talán testvérem őre vagyok én?” [10] És AZ ISTEN azt mondta: „Mit tettél? A testvéred vérének hangja kiált hozzám a földből! [11] Most pedig átkozott [légy] a föld miatt, amely kitátotta száját, hogy befogadja testvéred vérét a kezedből! [12] Mert[249] megműveled a földet, de nem adja többé neked az erejét. *Nyögni és reszketni fogsz* a földön!” [13] És Káin így szólt az Úrhoz: „Súlyosabb a vád[250] ellenem, mint amit meg lehetne bocsátani nekem![251] [14] Ha ma elűzöl engem a föld színéről, rejtőzködni fogok a te tekinteted elől, nyögni és reszketni fogok a földön, és lesz, [hogy] bárki, aki rám talál, megölhet engem!” [15] És az Úr Isten ezt mondta neki: „Nem úgy [lesz][252]; bárkit, aki megöli Káint, hétszeres bosszú fog sújtani!” És az Úr Isten jelet tett Káinra, hogy senki ne végezzen vele, aki rátalál. [16] Káin pedig kiment az Úr tekintete elől és Naid földjén lakott Edemmel szemben.

[17] És Káin megismerte a feleségét, aki fogant és megszülte Henókhot; és várost épített és a fiának nevéről Henókhnak nevezte el. [18] Henókhnak pedig született Gaidád, és Gaidád nemzette Maiélt, és Maiél nemzette Mathuszalát, Mathuszala nemzette Lámekhet. [19] És Lámekh két feleséget vett magának, az egyik neve Ada, a második neve Szella. [20] És Ada szülte Jóbelt, ő volt a sátrakban lakó állattenyésztők atyja. [21] És testvérének neve Jubál, ő volt az, aki *megismertette*[253] a hárfát és a lantot. [22] Szella pedig maga is szült, mégpedig Thobelt – ő rezet és vasat megművelő kovács volt –; Thobel lánytestvére pedig Noema.
[23] Lámekh így szólt feleségeihez:

---

[246] Visszafordul feléd (szó sz.: feléd van fordulása): a 3,16-hoz hasonlóan: תשוקתך h. תשובתך. (A משל-t – ’uralkodik’ – viszont eltérően adja vissza: ott κυριεύω, itt ἄρχομαι).
[247] Menjünk ki a mezőre: a többlet még: SP, Pesitta, Targumok, Vulgata.
[248] Mezőre: a πεδίον a שדה (viszonylag) konkordatív megfeleltetése (bár vö. a 3,1-hez fűzött lj-et).
[249] Mert (ὅτι): szövegvar.: ὅτε (’amikor’). Mindkettő a כי korrekt megfeleltetése.
[250] Vád (αἰτία): szövegvar.: ἁμαρτία (’bűn’).
[251] Súlyosabb … nekem: a görög tömörségét lehetetlen visszaadni magyarul (Μείζων ἡ αἰτία μου τοῦ ἀφεθῆναί με).
[252] Nem úgy lesz (οὐχ οὕτως): MT לבן h. לא כן. (LXX = Theodotion, Szümmakhosz, Vulgata).
[253] Megismertette (καταδείξας): MT: atyja (אבי).

„Ada és Szella, halljátok hangomat!
Lámekh feleségei, hallgassátok meg szavaimat!
Mert embert öltem az engem ért ütésért,
és ifjat az engem ért csapásért.
[24] Mivel hétszeres a bosszú Káinért,
Lámekhért hetvenszer hét!”

[25] Ádám pedig megismerte feleségét, Heuát, aki megfogant, fiút szült és Széthnek nevezte el a nevét, mert ezt mondta: „Az Isten másik magot támasztott nekem Ábel helyett, akit Káin megölt!”. [26] És Széthnek is fia született, [akinek] a nevét pedig Enósznak nevezte el. Ő azt *remélte*, hogy segítségül hívhatja az Úr Isten nevét.

Megjegyzések

1. **Az Isten révén** (διὰ τοῦ θεοῦ): ti. קניתי איש את־יהוה, „férfit nyertem, az Urat” Vsz. את h. מאת. A Pszeudo-Jonatán Targum rövidebb verziójában a messianisztikus értelmezés domborodik ki: „Férfi gyanánt nyertem az Úr angyalát”.
4–5. **Tekintett … törődött** (ἐπεῖδεν… προσέσχεν): a MT-ben mindkét helyen a שעה (’tekint’) szerepel. – **Ajándékaira … áldozataival** (δώροις, θυσίαις): a MT-ben mindkét fivér esetén מנחה (’áldozat’), a LXX megkülönböztetést tesz: Ábel *ajándékot* vitt (a δώρον standard megfeleltetése a מנחה-nak a Genezisben), Kain csupán *áldozatot*. – **Elszomorodott**: MT: megharagudott (חרה). Az ókori hagyományban (Bölcs 10:3, Jospehus *AJ* I. 55; Aquila, Szümmakhosz) egyébként mindenhol haragról olvasunk. A Genezis más helyeken pontosan felelteti meg a חרה-t (ἐθυμώθη stb.).
7. **Nemde… nyugodj meg**: A MT-től rendkívül eltérő megoldás részben tagolási és pontozási kérdés, részben a נשא < שאת rendkívül szerteágazó jelentéseinek tudható be. Az európai fordítói hagyományban általában a fej felemelésére vonatkoztatják, míg a LXX fordítója az áldozat bemutatására értette. A „helyesen osztottad el” az áldozat előírásnak megfelelő feldarabolására (talán לפתח h. לפתח) vonatkozhatna (vö. 3Móz 1,12), csakhogy itt termésekről van szó… (A διαιρέω előfordul a 15:10-ben is, ahol Ábrahám kettévágja az áldozati állatokat. Mindenesetre vö. Philón *De Agric.* 127.) Érdekes párhuzamképp Hésziodosz Theogóniájában arról olvashatunk, hogy Prométheusz bűne abban nyilvánult meg, hogy nem igazságosan osztotta el a levágott ökröt. (*Theog* 535–560) Az ajtó előtt heverő bűnre vonatkozó igéből lett a „Nyugodj meg!” felszólítás (ἡσύχασον). Eissfeldt javaslata a héber Vorlagét illetően (BHS): לנתח חטאת רבץ . Cook szerint alapvetően teológiai értelmezésről van szó: a fordító Káint teszi felelőssé (szemben a Pesittával, amely a sátáni befolyásra teszi a hangsúlyt). (Cook 1986, 114) Teológiai értelmezésre mutat az a tény is, hogy noha a ’bűn’ (amely itt csak igei formában szerepel) nőnemű szó, a folytatás (πρὸς σὲ ἡ ἀποστροφὴ αὐτοῦ, καὶ σὺ ἄρξεις αὐτοῦ, vagyis „Visszafordul feléd, de te uralkodni fogsz fölötte) viszont hímnemű névmásokat használ, tehát a bűnt úgymond megszemélyesíti.
12. **Nyögni és reszketni fogsz** (στένων καὶ τρέμων ἔσῃ): viszonylag ritkán előforduló szavakról van szó (a נוע még három helyen, a נוד csak itt és a 14. versben fordul elő a Tórában).

26. **Azt remélte, hogy segítségül hívhatja**: szó szerint: reménykedett segítségül hívni (οὗτος ἤλπισεν ἐπικαλεῖσθαι). A fordítási mód a הוחל értelmezésén alapszik: a LXX fordítója a חלל helyett (’elkezd’), a יחל -ból (’vár, remél’) vezeti le. (Ld. Weissert 1973.) Aquila az ἄρχομαι igét használja.

5. fejezet

1 Ez az emberek[254] leszármazási irata. Amely napon az Isten megalkotta az Ádámot, Isten képmására alkotta őt; 2 hímneműre és nőneműre alkotta őket és megáldotta őket, és elnevezte a nevüket Ádámnak, amely napon megalkotta őket. 3 Ádám pedig *kétszázharminc* évet élt és a saját külseje szerint és saját képe szerint nemzett; Széthnek nevezte el a nevét. 4 Ádám napjai pedig, miután Széthet nemzette, *hétszáz*[255] év volt, és fiakat és lányokat nemzett. 5 És Ádám összes napja, ameddig élt, kilencszázharminc év volt, és meghalt.

6 Széth pedig *kétszázöt* évet élt és Enószt nemzette. 7 És Széth, miután Enószt nemzette, *hétszázhét*[256] évet élt, és fiakat és lányokat nemzett. 8 Széth összes napja kilencszáztizenkét év volt, és meghalt.

9 És Enósz *százkilencven* évet élt és Kainánt nemzette. 10 És Enósz, miután Kainánt nemzette, *hétszáztizenöt*[257] évet élt, és fiakat és lányokat nemzett. 11 Enósz összes napja kilencszázöt év volt, és meghalt. 12 És Kainán *százhetven* évet élt és Maleleélt nemzette. 13 És Kainán, miután Maleleélt nemzette, *hétszáznegyven*[258] évet élt, és fiakat és lányokat nemzett. 14 És Kainán összes napja kilencszáztíz év volt, és meghalt.

15 És Maleleél *százhatvanöt* évet élt és Jaredet nemzette. 16 És Maleleél, miután Jaredet nemzette, *hétszázharminc*[259] évet élt, és fiakat és lányokat nemzett. 17 És Maleleél összes napja nyolcszázkilencvenöt év volt, és meghalt.

18 És Jared százhatvankét évet élt és Enókhot nemzette. 19 És Jared, miután Enókhot nemzette, nyolcszáz évet élt, és fiakat és lányokat nemzett. 20 És Jared összes napja kilenchatvankettő év volt, és meghalt.

21 És Enókh *százhatvanöt* évet élt és Mathuszalát[260] nemzette. 22 Enókh pedig *tetszésre talált* az Istennél, miután Matuszalát nemzette, *kétszáz*[261] éven át, és fiakat és lányokat nemzett. 23 És Enókh összes napja háromszázhatvanöt év volt. 24 És Enókh *tetszésre talált* az Istennél és nem találták meg, mert az Isten *áthelyezte* őt.

---

[254] Az emberek: MT: אָדָם, egyes szám, névelő nélkül, ezért itt általában tulajdonnévként értelmezik.
[255] MT: a két szám 130 és 800. (HARL 2010, 120-121)
[256] MT: a két szám 105 és 807.
[257] MT: 90 ill. 815.
[258] MT: 70 ill. 840.
[259] MT: 65 ill. 830.
[260] Matuszalát (Μαθουσαλα): ua, mint a 4:18-ban (MT: מתושלח ill. מתושאל)
[261] MT: 65 ill. 300.

[25] És Mathuszala *százhatvanhét* évet élt és Lámeket nemzette. [26] És Mathuszala, miután Lámekhet nemzette, *nyolcszázkét*[262] évet élt, és fiakat és lányokat nemzett. [27] És Mathuszala összes napja, ameddig élt, kilencszázhatvankilenc év volt, és meghalt.

[28] És Lámekh *száznyolcvannyolc* évet élt és fiat nemzett, [29] és Nóénak nevezte el a nevét mondván: „ő ad majd nekünk IDEIGLENES *megpihenést* a munkánkból, a kezünk szenvedéseiből és a földtől, amelyet az Úr Isten megátkozott!” [30] És Lámekh, miután Nóét nemzette, *ötszázhatvanöt* évet élt, és fiakat és lányokat nemzett. [31] És Lámekh összes napja *hétszázötvenhárom*[263] év volt, és meghalt.

Megjegyzések

1. **Az emberek**: MT: אדם (Sg, névelő nélkül), ezért ott tulajdonnévként értelmezhető. (A 2:16 és 3:24 közötti versekben fordítva: a MT-ben névelővel, a LXX-ban a legtöbb helyen névelő nélkül.

1–2. **Alkotta, megalkotta** (4x ἐποίησεν): MT: בָּרָא, a 2. helyen עשה.

2. **Saját külseje szerint és saját képe szerint**: a MT-ben viszonylag pontosan utal az 1:26-ra (בדמותו כצלמו), a LXX kevésbé (5:2: κατὰ τὴν ἰδέαν … καὶ κατὰ τὴν εἰκόνα, 1:26: κατ᾽ εἰκόνα … καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν). Az ἰδέα ezen kívül csak deuterokanonikus könyvekben fordul elő 3 helyen.

22–24. **Tetszésre talált** (εὐηρέστησεν): MT: együtt járt vele. A héber התהלך helyén (ha Istennel való együttjárást jelent) a Genezisben rendszerint ezt az igét találjuk (a 24. versben szintén; vö. 6:9, 17:1, 48:15, továbbá a Zsoltárok könyvében is), és ez az alapja a Zsid 11:5-6 fogalmazásmódjának is. A 24. versben pedig az „eltávolította” (μετέθηκεν) megoldást találjuk a MT „magához vette” (לקח) helyett. Ez a megoldás az εὐαρεστέω-val együtt az Istennek való személyes közösség kifejezését tompítja.

29. **Ő ad ideiglenes megpihenést**: διαναπαύσει. A MT magyarázata: „ez vigasztal meg minket” (זה ינחמנו). Vsz. ינחנו a ינחמנו helyett. (A נח név etimológiailag közelebb áll az előbbi gyökhöz.) A LXX explicite a szombatnapra utal, hiszen a διαναπαύω kifejezetten az ideiglenes, időről időre történő fellélegzésre utal (*h.l.* a LXX-ban).

Kronológia: a LXX-ban szereplő életkorok olyan módon térnek el a MT-től, hogy az elsőszülöttjük nemzésére majd’ minden pátriárka esetében *később* került sor, jellemzően száz évvel idősebb korban. Ellenkező tendencia figyelhető meg a SP-ban: ott az elsőgyermekes atyák – a maszorétikus szöveghez képest – megfiatalodáson mennek keresztül. A fordító talán ilyen módon adott nagyobb tekintélyt az ősatyáknak, akik így majdhogynem matuzsálemi korban nemzették fiaikat. A hosszabb kronológia talán azt a célt szolgálta, hogy versenybe szállhassanak az egyiptomi kronológiákkal.[264]

---

[262] MT: 187 ill. 782.

[263] MT: a három szám 182, 595, 777.

[264] WEVERS 1993, 73; HARL 2010, 120–121. Ellenkező véleményen van Eugene Ulrich, aki a háromféle tradíció mögött egy – számunkra elérhetetlen – közös forrást feltételez, amelynek kronológiai problémáit háromféleképpen próbálták megoldani. (Ulrich 2015, 226–227). A LXX és a SP kronológiája azonban nem oldott meg semmiféle problémát, hanem inkább kérdéseket vet föl, hiszen a SP alapján Járed, Metuselah és Lámekh még éltek az özönvíz idején; Lámekh pedig a LXX alapján is életben volt még akkor.

6. fejezet

[1] És Nóe ötszáz éves volt, amikor három fiat nemzett: Szémet, Khámot, Jáfethet.

És történt, amikor az emberek elkezdtek sokan lenni a földön, lányaik születtek. [2] Amikor pedig az Isten fiai látták az emberek lányait, hogy szépek, feleségeket vettek maguknak az összes közül, akiket kiválasztottak. [3] És az Úr Isten mondta: „Ne *maradjon* a szellemem ezekben az emberekben örökké, mivel ők test, hanem legyen a napjaik száma százhúsz év!” [4] Az *óriások* voltak pedig a földön azokban a napokban és azután, hogy az Isten fiai bementek az emberek lányaihoz és [azok] szültek nekik. Ők voltak az ősi *óriások*, a hírneves emberek.

[5] Amikor pedig az Úr Isten látta, hogy az emberek gonoszságai megsokasodtak a földön, és a szívében mindenki *megátalkodottan* csak a gonosz dolgokon gondolkodik minden nap, [6] *meggondolta* az Isten, hogy az embert megalkotta a földön, és *elgondolkodott* rajta *. [7] És az Isten azt mondta: „Kitörlöm a föld színéről az embert, akit alkottam; embertől a jószágig, csúszómászók*tól* az ég madaraiig, mert *megharagudtam*, hogy megalkottam őket.” [8] Nóe pedig kegyelmet talált az Úr Isten előtt.

[9] Ezek pedig Nóe nemzedékei: Nóe igazságos, tökéletes ember volt a maga nemzedékében. Istennél *tetszésre talált* Nóe. [10] Nóe pedig három fiat nemzett: Szémet, Khámot, Jáfethet. [11] A föld pedig megromlott az Isten előtt, és megtelt a föld *jogtalansággal*. [12] Látta az Úr Isten a földet, és teljesen megromlott, mert minden test megrontotta az útját a földön. [13] És mondta az Isten Nóénak: „Minden ember ideje elérkezett előttem, mert a föld *jogtalansággal* telt meg miattuk, és íme, én elpusztítom őket és a földet. [14] Készíts HÁT magadnak egy ládát *négyszögletű* fából! Rekeszesre készítsd a ládát és kátrányozd be belülről és kívülről kátránnyal. [15] És így készítsd a ládát: háromszáz könyök a láda hossza, és ötven könyök szélessége, és harminc könyök a magassága. [16] Elkeskenyítve[265] készítsd a ládát és könyöknyire fejezd be felülről; a láda ajtaját oldalról készítsd; földszintesre, első emeletesre és második emeletesre készítsd azt. [17] Én pedig íme, az özönvizet, vizet bocsátom a földre, hogy elpusztítsak minden testet az ég alatt, amiben élet szelleme van: és ami csak a földön van, meg fog halni. [18] És létrehozom veled szövetségemet: bemégy a ládába te, fiaid, feleséged és fiaid feleségei veled. [19] És AZ ÖSSZES JÓSZÁGBÓL, AZ ÖSSZES CSÚSZÓMÁSZÓBÓL, az összes *vadállatból* és minden testből, kettőt-kettőt mindegyikből vigyél be a ládába, hogy magaddal együtt *tápláljad* őket; hímek és nőstények legyenek. [20] Az összes szárnyas madárból faja szerint, az összes jószágból faja szerint, az összes földön csúszó csúszómászóból a fajuk szerint, mindegyikből kettő-kettő menjen be hozzád, hogy veled együtt *táplálékból részesüljenek*; HÍM ÉS NŐSTÉNY. [21] Te pedig vigyél magaddal minden ennivalóból, amit enni fogtok, és gyűjtsd össze magadnál, és az lesz neked és nekik enni.

[22] És Nóe mindent megtett, ahogy az Úr Isten megparancsolta neki; úgy cselekedett.

---

[265] Elkeskenyítve: ἐπισυνάγων („összegyűjtőleg”): talán צהר (jelentése itt bizonytalan) h. צבר (’felhalmoz’).

Megjegyzések

2. **Isten fiai**: létezik olyan szövegvariáns is, hogy „Isten angyalai” (A, stb.). Az ókori forrásokban jelen van az „Isten angyalai” (Philón) „hatalmasok fiai” (Szümmakhosz), ill. „istenek fiai” (Aquila) értelmezés is. (WEVERS 1993, 75–76; HARL 2010, 86; 125).

3. **Ne maradjon** (οὐ μὴ καταμείνῃ): a héber ידון *h.l.*, különféle értelmezéseivel találkozunk: Targumok: „ne ítéljen”; Rási: „ne könyörögjön”.

4. **Óriások**: MT: גברים, ill. נפלים. Mindkettőt a γίγαντες adja vissza, ezzel explicitté teszi azt az értelmezést, hogy a kevert nászból születtek az óriások.

5. **Megátalkodottan** (ἐπιμελῶς): a MT a „szíve gondolatának alkotásá”-ról szól (יצר מחשבת לבו); a LXX itt is, és az erre visszautaló 8:21-ben is a gonosz gondolatok *gondos* formálására teszi a hangsúlyt (az ἐπιμελῶς csak ezen a két helyen fordul elő a Pentateukhoszban).

6. **Meggondolta, elgondolkodott rajta** (vagy mérlegelte: διενοήθη): enyhébb, mint a MT (וינחם, ויתעצב אל־לבו, vagyis megbánta ill. bánkódott, fájt a szíve miatta), egyfajta dezantropomorfizálás történt itt, továbbá elkerüli azt a benyomást, miszerint Isten megbánhatta az ember teremtését (utóbbit erősíti meg, hogy a 7. versben is „megharagudtam” szerepel, nem pedig „megbántam”). Aquila mindenesetre a μεταμελέομαι-t használja (’megbán’).

8. **Kegyelmet**: a χάρις viszonylag következetes megfeleltetése a חן-nek.

9. **Tetszésre talált**: lásd az 5:22-höz fűzött megj-t.

14. **Ládát** (κιβωτόν): a LXX-ban ugyanaz a szó, mint a szövetség ládájára; ill. ugyanaz az ige a 7:18-ban (ἐπεφέρετο, ’vitetett’), amely a teremtés leírásában (1:2) szerepel Isten Szellemével kapcsolatban; egyfajta szakrális jelentést tulajdonít a bárkának. – **Négyszögletű**: a גפר *h.l.* a Bibliában. A nehezen azonosítható fafajtát inkább egy más odaillő kifejezéssel helyettesítette.

16. **Elkeskenyítve**: a lehetséges eltérő *Vorlagé*ról ld. a lj-et. Valószínű azonban, hogy a szövegkörnyezetből kikövetkeztetett jelentésről van szó (a צהר *h.l.*).

17. **Özönvizet, vizet**: itt, valamint a 7:6-ban, a 7:7-ben és a 7:10-ben a héberben nem csupán מבול, hanem מבול מים / מי המבול olvasható, és ezt követve a LXX is szerepelteti a ’víz’ szót, noha a κατακλυσμός önmagában özönvizet, vízáradást jelent. Ebben a versben ráadásul a ὕδωρ accusativusban van (a másik három helyen genitivusos szerkezet található).

18. **Létrehozom szövetségemet**: a διαθήκη szó választása némileg meglepő lehet, azonban értelmezhető nagyon tudatos, jó döntésnek is: a συνθήκη ti. inkább egyenrangú felekre utal, míg a διαθήκη (ld. a ’végrendelet’ jelentést) implicite kifejezi, hogy a szövetséget kezdeményező fél egymaga szabja meg a feltételeket. (Wevers 1993, 86; Harl 1986, 55) A διαθήκη egyébként azután minden típusú szövetségkötés majdnem teljesen konzekvens megfeleltetése a Szeptuagintában. Ami a „megkötöm” szót illeti, amikor a héber verzióban a הקים szerepel, a ἵστημι / ἀνίστημι ’(fel)áll(ít), létrehoz’ megfelelő alakját találjuk (ld. pl. 9:9.11). Amikor a héber a כרת (’vág’) igét használja, a görögben (δια)τίθημι szerepel, amely a klasszikus görögben is létező megfeleltetés (pl. 15:18). Előfordul továbbá a נתן ’ad’ ige is; ezt pedig a LXX verzió a δίδωμι igével adja vissza (ld. 9:12).

19–21. A verseken belül jelentős harmonizáció történt (állatkategóriák átvétele a 20-ikból a 19-ikbe, a 19. és 20. versben életben maradás helyett táplálás a 21. alapján stb.).

7. fejezet

[1] És az Úr ISTEN mondta Nóénak: „Menj be te és egész házad népe a ládába, mert téged láttalak igazságosnak magam előtt ebben a nemzedékben! [2] A tiszta jószágokból pedig vigyél be magadhoz hetet-hetet, hímet és nőstényt, a nem tiszta jószágokból pedig kettőt-kettőt, hímet és nőstényt; [3] az ég tiszta madaraiból hetet-hetet, hímet és nőstényt, A NEM TISZTA MADARAKBÓL PEDIG KETTŐT-KETTŐT, HÍMET ÉS NŐSTÉNYT,[266] hogy fennmaradjon magvuk az egész földön. [4] Mert még hét nap, és esőt hozok a földre negyven napon és negyven éjszakán keresztül, és eltörlök a föld színéről minden létezőt, amit csak alkottam.” [5] És Nóe úgy tett mindent, ahogy az Úr ISTEN parancsolta neki.

[6] Nóe pedig hatszáz éves volt, és özönvíz lett a földön. [7] Bement pedig Nóe és a fiai és a felesége és a fiainak feleségei vele a ládába az özönvíz miatt. [8] És a madarakból és a tiszta jószágokból és a nem tiszta jószágokból és az összes földi csúszómászóból [9] kettő-kettő bement Nóéhoz a ládába: hím és nőstény, ahogyan az Isten parancsolta neki. [10] És történt a hét nap elteltével, hogy az özönvíz megtörtént a földön. [11] A hatszázadik évben Nóe életében a második hónapban, a hónap *huszonhetedik*[267] napján: ezen a napon a * mélység összes forrása feltört és az ég zsilipjei megnyíltak. [12] Az eső negyven napon és negyven éjszakán át tartott a földön. [13] Ezen a napon Nóe, Nóe fiai: Szém, Khám, Jáfeth és Nóe felesége és fiainak három felesége bement vel*e* a ládába. [14] És az összes vadállat faja szerint, az összes jószág faja szerint, az összes földön mozgó csúszómászó faja szerint és az összes madár * FAJA SZERINT [15] bement Nóéhoz a ládába, kettő-kettő minden testből, amiben csak élet szelleme van. [16] [Ami] a bemenők[et illeti], minden testből hím és nőstény ment be, ahogyan az Isten parancsolta Nóénak. És az Úr ISTEN kívülről bezárta A LÁDÁJÁT.

[17] Az özönvíz negyven napon ÉS NEGYVEN ÉJEN át tartott a földön. És megáradt a víz és megemelte a ládát, és [az] fölemelkedett a földről. [18] És a víz erőre kapott és nagyon megáradt, és a láda sodródott a víz színén. [19] A víz pedig nagyon-nagyon erőre kapott a földön és elborította az összes magas hegyet, amely az ég alatt volt: [20] tizenöt könyöknyire emelkedett fölfelé a víz és elfedte az összes magas hegyet. [21] Az összes földön mozgó test elpusztult: a madaraké és a jószágoké és a vadállatoké, és minden földön mozgó csúszómászó, és minden ember. [22] Minden, amiben * élet lehelete volt, és mindaz, aki a szárazföldön volt, elpusztult. [23] Minden élőlényt, ami a föld színén volt, eltörölt, embertől a jószágig és csúszómászókig és az ég madaraiig, és eltöröltettek a földről; és csak Nóé, és a ládában vele lévők hagyattak meg. [24] A víz pedig százötven napig emelkedett a földön.

Megjegyzések

[266] A nem tiszta … nőstényt: a többlet a SP-ban is.
[267] Huszonhetedik: MT: 17. (vö. 8:4 és 8:14)

4. **Létezőt**: szó szerint „felállítást”, „berendezést”, létesítményt”. Az ἐξανάστασις – amennyiben a *Vorlage* egyezik a MT-gel – etimologizáló fordítása a היקום-nak. a 23. versben ugyanezt a szót az (azonos gyökből származó) ἀνάστημα-val próbálta megoldani. (Egyes kéziratokban a fenti helyen is az ἀνάστημα szerepel.) Talán a harmadik előfordulási helyen olvasható ὑπόστασις (’lényeg’, Deut 11:6) a legsikerültebb.
10. **Történt … hogy**: valójában az ilyen bevezetéssel ellátott mondatokban a hébert követve (ויהי ו) a LXX-ben is legtöbbször „történt … és” szerepel (καὶ ἐγένετο … καί: vagyis mellérendelő mondat következik utána), ám ez kevéssé magyaros.
11. **Huszonhetedik**: MT: tizenhetedik. Így az özönvíz a LXX szerint pontosan 1 évig tartott (vö. 8:4). Hasonlóan pontosan egy évet találunk az 1Énok 106:15-ben, a Jub 5:23–31-ben és a 4Q252-ben is – csak annyi bizonyos, hogy ugyanarról az exegetikai tradícióról van szó.[268]

8. fejezet

[1] És az Isten megemlékezett Nóéról és az összes vadállatról és az összes jószágról és AZ ÖSSZES SZÁRNYASRÓL ÉS AZ ÖSSZES CSÚSZÓMÁSZÓRÓL, amelyek vele voltak a ládában, és az Isten szelet vitt a földre, és elapadt a víz, [2] és befedettek a mélység forrásai és az ég zsilipei, és el lett zárva az eső az égből. [3] És a víz folyamatosan visszahúzódott a földről, VISSZAHÚZÓDOTT ÉS elapadt a víz százötven nap elteltével. [4] És a láda a hetedik hónapban, a hónap *huszonhetedik*[269] napján megfeneklett az Ararát hegyein. [5] A víz pedig folyamatosan apadt a tizedik hónapig; a *tizenegyedik*[270] hónapban pedig, a hónap első napján láthatóvá váltak a hegyek csúcsai. [6] Negyven nap elteltével Nóe kinyitotta a láda ablakát, amelyet készített, [7] és kiküldte a hollót, HOGY LÁSSA, VAJON ELAPADT-E A VÍZ; *[271] és az kiment, [de] NEM tért vissza, amíg föl nem száradt a víz a földről. [8] És utána kiküldte a galambot, hogy lássa, vajon elapadt-e a víz a föld színéről; [9] és a galamb nem lelt pihenőhelyet a lábának, [ezért] visszatért hozzá a ládába, mert víz volt az egész föld egész felszínén. [Noe] kinyújtotta a kezét, megfogta, és bevette magához a ládába. [10] És várt még hét újabb napig, majd ismét kiküldte a galambot a ládából. [11] És a galamb visszatért hozzá estefelé, és egy *leveles* olajfaágat tartott a csőrében: Nóe megtudta, hogy a víz elapadt a földről. [12] És újabb hét napot várt és ismét kiküldte a galambot, de az többé nem tért vissza hozzá. [13] És történt Nóe ÉLETÉNEK hatszázegyedik évében, hogy az első hónapban, a hónap első napján eltűnt a víz a földről. És Nóe eltávolította a láda zárófedelét, AMELYET KÉSZÍTETT, és látta, hogy a víz *eltűnt* a föld színéről. [14] A második hónapban a hónap huszonhetedik napján felszáradt a föld.

[268] A kérdésről ld. bővebben Rösel 1998, 68.
[269] Huszonhetedik: MT: 17. (Vö. 7:11 és 8:4).
[270] Tizenegyedik: MT: tizedik.
[271] MT: + el-elment (ויצא יצוא).

15 Az ÚR Isten szólt Nóéhoz, mondván: „Jöjj ki a ládából te és a feleséged és a fiaid és fiaid feleségei veled együtt, 16 és az összes vadállat, amely veled van, és minden test madaraktól jószágokig; minden földön mozgó csúszómászót hozz ki magaddal; és gyarapodja*tok* és sokasodja*tok* a földön!”

18 És kijött Nóe és a felesége és a fiai és a fiainak feleségei vele együtt, 19 és az összes vadállat ÉS AZ ÖSSZES JÓSZÁG és minden madár és minden földön mozgó csúszómászó *a fajaik szerint* kijöttek a ládából. 20 És Nóe oltárt[272] épített az *Istennek*, és az összes tiszta jószágból és az összes tiszta madárból fogott, és egészen elégő áldozatokat[273] mutatott be az oltáron. 21 És az Úr ISTEN megérezte a jó illatot, és meggondolva mondta az Úr ISTEN: „Többé nem átkozom meg a földet az emberek CSELEKEDETEI miatt, mert az ember gondolata ifjúságától fogva *megátalkodottan*[274] a gonoszra irányul; nem fogok hát többé lesújtani az összes *élő testre*, ahogyan azt tettem! 22 A föld összes napja során, éjjel-nappal nem fog megszűnni vetés és aratás, tél és nyár, ősz és tavasz.”

Megjegyzések

3. **Folyamatosan**: a héber הלך ige infinitivusa a cselekvés folyamatosságát fejezheti ki, ennek tükörfordítását találjuk itt: ἐνεδίδου … πορευόμενον.
4. **Megfeneklett** (ἐκάθισεν): az ige általában személyekre használatos (’leül’); tárgyra ezen kívül egyedül a szövetség ládájára vonatkozik (1Krón 13:14).
7. **Nem tért vissza**: a „nem” mint többlet némileg meglepő, de nem példa nélküli (ld. *Paroimiai* több helyen, ill. Targumok). Valószínűleg értelmező szerepe van („visszatért” h. „nem tért vissza”, míg a föld meg nem száradt).
13. **Amelyet készített**: a többlet a 6. verssel harmonizál.
14. **Huszonhetedik**: ezzel harmonizál a 7:11 és 8:4, ahol a MT „tizenhetedik” helyett olvasunk huszonhetediket.
16. **Gyarapodjatok és sokasodjatok**: a héber kifejezés (פרו ורבו) változatlanul szerepel a következő helyeken: 1:22, 1:28, 9:1, 9:7 (a 8:16-ban a személyt érintő eltérés csak pontozás kérdése). A LXX az elsőt leszámítva szintén ugyanazokat a kifejezéseket használja.
21. **Meggondolva**: (διανοηθείς): MT: a szívében. A לב 17-szer fordul elő Mózes 1. könyvében, a LXX-ban legtöbbször a διάνοια-t vagy a διανοέω-t találjuk a helyén. (8x). A témáról bővebben: Csalog 2023, 76. – Cselekedetei miatt: valószínűleg a בעבור (’miatt’) dupla fordítása, *rés* helyett *dalet*tel. Tov szerint a fordítótól is származhat – az asszociációt a föld megmunkálása adta (hasonló történt a 3,17-ben is).[275]
22. **Éjjel-nappal** (ἡμέραν καὶ νύκτα): a kifejezést nem a felsorolás részeként értelmezi a LXX, hanem határozószóként (Acc-ban), a mondat elejéhez hasonlóan.

[272] Oltárt (θυσιαστήριον): neol.?
[273] Egészen elégő áldozatokat (ὁλοκαρπώσεις): neol.?
[274] Megátalkodottan: többlet (a 6,5-tel harmonizál, ld. a vershez fűzött megj-t).
[275] Tov 2015c, 114–115.

9. fejezet

1 És az Isten megáldotta Nóét és fiait és azt mondta nekik: „Gyarapodjatok és sokasodjatok és
töltsétek be a földet ÉS HAJTSÁTOK URALMATOK ALÁ! 2 És a tőletek való reszketés és félelem legyen
a föld összes vadállatán és az ég összes madarán és mindenen, ami a földön mozog; és a tenger
összes halán. A kezetek alá adtam őket. 3 És minden állat, ami él, nektek lesz eledelül: a zöld
növényekhez hasonlóan nektek adtam az összeset. 4 Azonban a húst ne egyétek meg az élet-
adó vérrel együtt! 5 Mert a ti életetek vérét is számon kérem, minden vadállat kezéből számon
kérem, és minden embertárs[276] kezéből számon kérem az ember életét. 6 Aki embervért ont,
annak véréért ő fog kiontatni, mert Isten képmására teremtette*m* az embert. 7 Ti pedig gyara-
podjatok, sokasodjatok, töltsétek be a földet és sokasodjatok rajta!”

8 És az Isten mondta Nóénak és a vele lévő fiainak, mondván: 9 „Én íme, létrehozom szövetsé-
gemet veletek és az utánatok következő magotokkal; 10 és minden veletek lévő élőlénnyel, a
madaraktól, a jószágoktól [kezdve] és a föld összes vadállatával, amely csak veletek van, mind-
azokkal, amelyek kijöttek a ládából. 11 Létrehozom veletek szövetségemet, és nem fog meg-
halni egy test sem a vízözön miatt, és nem lesz többé vízözön, hogy elpusztítsa az EGÉSZ földet!”
12 És az Úr Isten azt mondta Nóénak: „Ez a jele a szövetségnek, amelyet köztem és köztetek,
illetve az összes veletek lévő élő lélek között szerzek örök nemzedékeken át: 13 ívemet helye-
zem a felhőbe, és szövetség jele lesz köztem és a föld között. 14 És lesz, amikor felhőket vo-
nok[277] a föld fölé, elő fog tűnni az ívem a felhőben, 15 és eszembe fog jutni a szövetségem,
amely köztem van és köztetek és az összes élő lélek között minden testben, és nem lesz többé
a víz özönvízzé, hogy eltöröljön minden testet. 16 Ott lesz az ívem a felhőben, és látni fogom,
hogy eszembe jusson az örök szövetség, amely *köztem* van és az összes élő lélek között minden
testben, amely csak a földön van.” 17 És az Isten azt mondta Nóénak: „Ez a szövetség jele, ame-
lyet megkötöttem köztem és az összes test között, amely csak a földön van.”

18 Nóe fiai, akik kijöttek a ládából, Szém, Khám, Jáfeth voltak; Khám volt Kanaán apja. 19 Ezek
hárman Nóe fiai. A tőlük [származók] terjedtek el az egész földön.

20 És Nóe volt az első földműves, és szőlőt ültetett. 21 És ivott a borból és lerészegedett és a
házában meztelenre vetkőzött. 22 És Khám, Khánáán apja meglátta apjának meztelenségét; KI-
MENT ÉS odakint elújságolta két testvérének is. 23 És Szém és Jáfeth fogták a ruhát, két *hátukra*
tették és háttal bementek és betakarták apjuk meztelenségét: és arcuk hátrafelé[278] volt, és az
apjuk meztelenségét nem láthatták. 24 Nóe pedig kijózanodott a borból és tudomására jutott,
mit tett vele a legfiatalabb fia. 25 Ezt mondta: „Átkozott Khánáán! *Házicselédje* legyen testvé-
reinek!” 26 És ezt mondta: „Áldott[279] az Úr, Szém Istene; Khánáán a szolgája legyen. Szélesítse
ki az Isten Jáfethet, és lakozzék Szém *hajlékaiban*, és Khánáán legyen a szolgájuk!”

---

[276] Embertárs (ἀνθρώπου ἀδελφοῦ): MT: „az ember kezéből, mindenki testvérének kezéből” (ומיד האדם מיד איש
אחיו).
[277] Felhőket vonok (συννεφεῖν): *h.l.* a LXX-ban.
[278] Háttal; hátrafelé (ὀπισθοφανῶς, ὀπισθοφανές): *h.l.*; neol.?
[279] Áldott (εὐλογητός): neol.?

[28] Nóe pedig az özönvizet követően háromszázötven évet élt. És Nóe összes napja kilencszázötven év volt; és meghalt.

Megjegyzések

1. **Hajtsátok uralmatok alá**: dupla fordításnak is felfogható (מלאו h. מלכו), ugyanakkor az 1,28-cal harmonizál.
4. Életadó vérrel: szó szerint „az élet / lélek vérével" (ἐν αἵματι ψυχῆς). Míg a MT lényegében azonosítja a vért a lélekkel (szó szerint: „a lelkével, a véré[vel]), a LXX óvatosabban fogalmaz.
6. **Aki… kiontatni**: MT: „Aki embervért ont, annak vére ember által fog kiontatni." A meglepő fordítás egy szövegvariánsra / félreolvasott szóra vezethető valószínűleg vissza: a באדם („ember által") helyett בעד-ot ('-ért') adhatta vissza a fordító.
9., 11. **Megkötöm szövetségemet**: ld. a 6:18-hoz fűzött Megjegyzést.
11. **Egész** (πᾶσαν): a többlet értelmező betoldás lehet, hiszen lokális kataklizmák, szökőárak és áradások megtapasztalhatóak voltak.
13. **Ívemet**: a fordító itt a τόξον szót használja, amely a קשת elsődleges jelentésének (íj) megfelelője.
16. **Amely köztem van**: a 6. versben is (teremtette*m*) és itt is Sg. 1-gyel fejezi ki a LXX, amit Isten magáról mond.
20. **Nóe volt az első földműves**: Szó szerint: „És elkezdett Nóe, a föld fölműves embere." (a hébert szóról szóra követve).
21. **Házában**: ehelyett: sátrában. Hasonló változtatás figyelhető meg a 26. v-ben; a 24:67-ben és a 25:27-ben is.
25. **Házicselédje**: παῖς οἰκέτης. A héber עבד עבדים „felsőfok"-ot halmozással adja vissza (máshol előfordul szószerinti megoldás a LXX-ban, pl. szombatok szombatja" (Lev 16:31).

10. fejezet

[1] Ez Nóe fiainak: Szémnek, Khámnak, Jáfethnek leszármazása. És nekik az özönvíz után fiaik születtek.

[2] Jáfeth fiai: Gámer és Mágóg és Mádai és Jóuan és Elisza[280] és Tobel és Moszokh és Tirász. [3] És Gámer fiai: Ászkhánáz és Rifát és Torgáma. [4] És Jóuan fiai: Elisza és Thárszisz, Kitioi, Rodioi[281]. [5] Tőlük váltak ki a nemzetek szigetei a maguk földjein, mindegyik a maga nyelve szerint törzsenként és nemzetenként.

[6] Khám fiai pedig Khusz és Meszraim, Fud és Khánáán. [7] Khusz fiai pedig Szába és Euila és Szabatha és Regma és Szábákátha. Regma fiai pedig Szába és Dádán. [8] Kusz pedig Nebródot nemzette. Ő volt az első óriás a földön. [9] Ő óriás vadász volt az Úr előtt. Ezért mondják: „ahogyan

[280] Elisza csak a 4. versben szerepel a MT-ben (vagyis ott csak hét fia van Jáfetnek).
[281] Rodioi: a MT többségi szövegben דדנים, ám van רדנים variánsa is.

Nebród óriás vadász az Úr előtt”. [10] És királyságának kezdete Babilón, Orekh és Árkhád[282] és Khalanné volt Szennáár földjén. [11] Arról a földről ment ki Asszur és építette föl Nineuét, Roóbóth városát és Khálákhot, [12] és Dászemet[283] Nineué és Khálákh között: ez a legnagyobb város. [13] És Meszraim nemzette Ludiimet és Enemetiimet és Labiimet és Nefthalimet [14] és Patroszóniimet és Khaszlóniimet, akiktől a Filisztiim származnak, és a Kafthoriimet. [15] Khánáán nemzette pedig elsőszülöttjét, Szidónt és Khettaioszt [16] és Jebuszaioszt és Amorraioszt és Gergeszaioszt [17] és Euaioszt és Árukaioszt és Aszennaioszt [18] és Aradioszt és Szamaraioszt és Hámáthit. És ezután szétszéledtek a khánáániak törzsei, [19] és a khánáániak határai lettek Szidóntól addig, amerre Gerára[284] és Gáza felé megyünk, ameddig Szodoma és Gomorra, Adáma és Szebóim felé megyünk, Laszáig. [20] Ezek Khám fiai törzsenként és nyelveik szerint, területenként és nemzetenként.

[21] És magának Szémnek, Eber összes fia apjának, Jáfeth idősebb testvérének is született [gyermeke]. [22] Szém fiai: Ailám és Asszur és Arfakszad és Lud és Arám és KAINÁN. [23] És Arám fiai: Hósz és Ul és Gáter és Moszok.[285] [24] És Arfakszád NEMZETTE KAINÁNT, KAINÁN nemzette Szalát, Szala nemzette Ebert. [25] Ebernek két fia született: egyiknek a neve Falek, mert az ő napjaiban osztatott fel a föld, és testvérének neve Jektán. [26] Jektán nemzette pedig Elmódádot és Szálefet és Aszarmóthot és Iarakhot [27] és Odorrát és Aizélt és Deklát [28] *[286] és Abimeélt és Szabeut [29] és Ufilt[287] és Euilát és Jóbábot. Ezek mind Jektán fiai. [30] És lakóterületük volt Masszétól addig, amerre Szóférába megyünk, a keleti hegyig. [31] Ezek Szém fiai törzsenként, nyelveik szerint, területenként és nemzetenként.

[32] Ezek Nóe fiainak törzsei leszármazásuk és nemzeteik szerint. Tőlük népesedtek be[288] a nemzetek SZIGETEI[289] a földön az özönvíz után.

Megjegyzések

4. **Kitioi, Rodioi**: vagyis kitioniak (Ciprus) és rhodosziak. A leszármazási tábla személyeket és népneveket egyaránt tartalmaz, sokszor egyszerre mindkettőt jelenti a név (ezért magyarul a nagybetűt megtartottuk). A görög verzióban a többesszámú hímnemű végződés, még gyakrabban a névelő alapján kiderül, hogy mely neveket tekint népnévnek.
6. Meszraim: Micrajim, vagyis Egyiptom transzliterált formája. Itt – és majd a 13. verstől kezdve számos esetben – a görög verzió megtartja a héberes többesszámú végződést (*-im*). Így ezek a fordításban is megmaradtak.
8. **Ő volt az első óriás**: szó szerint: „ő óriás kezdett lenni”, a hébert követve (uígy a 9:20-ban; a 4:26-ban viszont nem követi, ld. ott).

[282] Arkád: MT: Akkád.
[283] Daszem: MT: Reszem.
[284] Gerára: az irányjelző *hé*vel transzliterálva; ld. még 26:1.
[285] Moszok: MT: Más.
[286] MT: + Óbált.
[287] Ufil: MT: Ófir.
[288] Népesedtek be: szó szerint: szóródtak szét (διεσπάρησαν).
[289] Szigetei: a többlet a SP-ban is.

12. **Legnagyobb város**: szó szerint: nagy város (ld. az 1:16-hoz fűzött *Megjegyzés*t).
14. **Filisztiim**: a Genezis (és az Exodus) fordítója következetesen megtartja a héberes formát, nem látja el görögös végződéssel. Az összes többi könyvben, vagyis Józsuétól kezdve viszont az ἀλλόφυλος (’más törzsbeli’) kifejezést találjuk. - Akiktől a Filisztiim származnak: szó szerint: „ahonnan a Filisztiim kijött” (ὅθεν ἐξῆλθεν ἐκεῖθεν Φυλιστιιμ). Vagyis hiába a többesszámú forma és a közismert népnév, mégis egyesszámú alanyt használ a görög (a hébertől eltérően).
24. A MT-ben Arpaksád fia Selah. A Luk 3:36 is a LXX-verziót követi.

11. fejezet

[1]És az egész föld egy ajkú volt, és egy beszéde volt mindenkinek. [2] Történt, hogy amikor útnak indultak keletről, találtak egy síkságot Szennaar földjén, és ott letelepedtek. [3] És mondta ki-ki a társának: „Gyertek, vessünk téglákat és égessük ki tűzben!” És a tégla kő gyanánt lett nekik, és szurok volt nekik a habarcs. [4] És azt mondták: „Gyertek, építsünk magunknak várost és tornyot, amelynek a csúcsa az égig ér, és szerezzünk magunknak nevet, mielőtt[290] szétszóródnánk az egész föld színén!” [5] És az Úr lejött, hogy megnézze a várost és a tornyot, melyet az emberek fiai építettek. [6] És az Úr azt mondta: „Íme, egy nemzet, és mindenkinek egy ajka [van], és elkezdék ezt készíteni, és most nem lesz híja részükről semminek, amihez hozzáfognak, hogy megcsinálják!” [7] Rajta, menjünk le és zavarjuk össze ott a nyelvüket, hogy senki ne értse az embertársa beszédét!” [8] És az Úr szanaszét szórta őket onnan az egész föld színén, és beszüntették a város ÉS A TORONY[291] építését. [9] Ezért nevezték el a nevét Összekeverésnek, mert ott keverte össze az Úr az egész föld beszédét,[292] és onnan szórta őket szét az Úr Isten az egész föld színén.

[10] Ezek Szém leszármazásai: Szém százéves volt[293], amikor Arfakszádot nemzette az özönvíz után két évvel. [11] És Szém ötszáz évet élt, miután Arfakszádot nemzette; és fiakat és lányokat nemzett, ÉS MEGHALT.

[12] És Arfakszád *százharmincöt*[294] évet élt, és KAINÁNT NEMZETTE. [13] ÉS ARFAKSZÁD *NÉGYSZÁZHARMINC* ÉVET ÉLT, MIUTÁN KAINÁNT NEMZETTE; ÉS FIAKAT ÉS LÁNYOKAT NEMZETT, ÉS MEGHALT.

ÉS KAINÁN SZÁZHARMINC ÉVET ÉLT, ÉS Szálát nemzette. És *Kainán* háromszázharminc[295] évet élt, miután Szálát nemzette, és fiakat és lányokat nemzett, ÉS MEGHALT.

---

[290] Mielőtt: esetleg פן h. מן.
[291] A torony: többlet (11,5 alapján).
[292] Beszédét: szó szerint: ajkait (τὰ χείλη).
[293] Százéves volt: (csak itt használt) hebraizmussal: υἱὸς ἑκατὸν ἐτῶν, vagyis „száz év fia”.
[294] MT: 35.
[295] MT: 403.

[14] És Szála *százharminc* évet élt, és Ebert nemzette. [15] És Szála *háromszázharminc*[296] évet élt, miután Ebert nemzette; és fiakat és lányokat nemzett, ÉS MEGHALT.

[16] És Eber százharmincnégy évet élt, és Fáleket nemzette. [17] És Eber háromszázhetven[297] évet élt, miután Fáleket nemzette; és fiakat és lányokat nemzett, ÉS MEGHALT.

[18] És Fálek százharminc[298] évet élt, és Ragaut nemzette. [19] És Fálek kétszázkilenc évet élt, miután Ragaut nemzette; és fiakat és lányokat nemzett, ÉS MEGHALT.

[20] És Ragau százharminckét[299] évet élt, és Szerukot nemzette. [21] És Ragau kétszázhét évet élt, miután Szerukhot nemzette; és fiakat és lányokat nemzett, ÉS MEGHALT.

[22] És Szerukh százharminc[300] évet élt, és Nákhórt nemzette. [23] És Szerukh kétszáz évet élt, miután Nákhórt nemzette; és fiakat és lányokat nemzett, ÉS MEGHALT.

[24] És Nákhór hetvenkilenc évet élt, és Thárát nemzette. [25] És Nákhór százhuszonkilenc[301] évet élt, miután Thárát nemzette; és fiakat és lányokat nemzett, ÉS MEGHALT.

[26] És Thára hetven évet élt, és Ábrámot és Nákhórt és Harránt nemzette. [27] Ezek Thára nemzetségei: Thára nemzette Ábrámot és Nákhórt és Harránt, és Harrán nemzette Lótot. [28] És Harrán meghalt az apja, Thára előtt azon a földön, ahol született, a kháldok *vidékén*. [29] És Ábrám és Nákhór feleséget vettek maguknak: Ábrám feleségének a neve Szára volt, Nákhór feleségének a neve Melka, lánya Harránnak, aki Melka apja és Jeszka apja volt. [30] És Szára meddő volt, és nem szült gyermeket. [31] És Thára fogta a fiát, Ábrámot és Lótot, Harrán fiát – fiának fiát –, és a menyét, Szárát – fiának, Ábrámnak a feleségét –, és kivezette őket[302] a káldok *földjéről*, hogy elmenjenek Khánáán földjére. És elment Kharránig és ott leteleped*ett*. [32] És Thára napjai KHARRÁNBAN kétszázöt év volt, és meghalt Thára Kharránban.

Megjegyzések

1. **Egy ajkú**: szó szerint „egy ajak” (χεῖλος ἕν). A héber שפה jelent az ajak mellett beszédet is, de a görög χεῖλος nem. A χεῖλος-t használja a 6. és 9. versben is.
3. **Ki-ki a társának**: szó szerint „ember a társának” (ἄνθρωπος τῷ πλησίον). A héber איש אל־ רעהו tükörfordítása. Az idióma nem állandósul, így pl. a 7. versben a ἕκαστος ’ki-ki’ névmást használja (de vö. 26:31).
6. **Nem lesz híja** (οὐκ ἐκλείψει ἐξ αὐτῶν): MT: לא־יבצר מהם, kb. „nem lesz tőlük távoltartva”. A בצר (’gátol, megakadályoz’) *h.l.* a Tórában.

[296] MT: 30, 403.
[297] MT: 34, 430.
[298] MT: 30.
[299] MT: 32.
[300] MT: 30.
[301] MT: 29, 119.
[302] Kivezette őket: MT: kimentek. Talán *Qal* helyett *Hifil*. (SP is).

10. **Leszármazottai**: itt ugyanúgy a γένεσις szó szerepel, mint a 2,4-ben vagy az 5,1-ben (MT: תּוֹלֶדוֹת; a megfeleltetés csaknem teljesen következetes a Gen-ben).
11–24. **És meghalt** (καὶ ἀπέθανεν): mindenütt többlet a MT-hez képest (ott csak az 5. fejezetben olvasható nemzetségtáblázatban szerepel a וימת).
12. **Kainán**: (Kénán) többletként szerepel a MT-hez képest (vö. a 10,24-hez fűzött lj-tel). Így a Sém és Ábrahám közötti generációk száma 10 lett, az Ádámtól Noéig tartó generációkhoz hasonlóan. (ld. még 1Krón 1,18, ill. SP) Az MT-ben szereplő számokra (35, 403) viszont a Kainánra vonatkozó számok hasonlítanak inkább.[303]
28. **A kháldok vidékén** (ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Χαλδαίων): MT: Úr-Kaszdimban (talán אור h. ארץ); uígy a 31. v-ben, ill. a 15:7-ben.

12. fejezet

[1] És az Úr mondta Ábrámnak: „Menj ki a földedről és a rokonságod közül és az apád házából arra a földre, amit mutatok neked! [2] És nagy nemzetté teszlek majd téged és megáldalak és naggyá teszem a nevedet és *áldott*[304] leszel. [3] És meg fogom áldani a téged áldókat, és a téged átkozókat meg fogom átkozni. És meg fog áldatni[305] benned a föld összes törzse.” [4] És Ábrám elindult, ahogyan mondta neki az Úr, és Lót vele tartott. Ábrám pedig hetvenöt éves volt, amikor elindult Kharránból. [5] És Ábrám fogta feleségét, Szárát, a testvére fiát, Lótot és az összes javaikat, amire szert tettek, és minden lelket, akiket Kharránban szerzett, és elindultak, hogy Khánáánba menjenek, és meg is érkeztek Khánáánba. [6] És Ábrám áthaladt a földön HOSSZÁBAN a Szükem nevű helyig a *magas* tölgynél; akkoriban pedig a kanaaniták LAKTÁK a földet.

[7] És az Úr megjelent Ábrámnak és azt mondta neki: „A te magodnak fogom adni ezt a földet!” És Ábrám épített ott egy oltárt az Úrnak, aki megjelent neki. [8] És elment a Baitéltől keletre lévő hegyhez, és ott állította fel a sátrát: Baitél a tenger felé, Angai keletre; és oltárt emelt ott az Úrnak és segítségül hívta az Úr nevét. [9] És továbbment Ábrám és továbbhaladva LETÁBOROZOTT a pusztában.

[10] És éhínség támadt a földön és Ábrám lement Egyiptomba, hogy ott lakjon, mert az éhínség elhatalmasodott a földön. [11] Történt pedig, amikor Ábrám közeledett, hogy Egyiptom területére menjen, azt mondta Ábrám a feleségének, Szárának: „* Tudom én, hogy szép arcú nő vagy! Az lesz, hogy ha meglátnak téged az egyiptomiak, azt mondják majd: »A felesége ő!«, és megölnek engem, téged pedig életben hagynak. [13] Mondd hát, hogy »A húga *vagyok*!«, hogy jól járjak miattad; és életben marad a lelkem miattad!” [14] Történt pedig, amikor Ábrám bement Egyiptomba, látták az egyiptomiak az asszonyt, hogy nagyon szép; [15] és Fáraó főemberei is meglátták őt, dicsérték őt Fáraó előtt, és bevezették *őt* Fáraó házába. [16] És Ábrámmal jól bántak miatta, lettek neki juhai, borjai, szamarai, szolgái és szolgálólányai, *öszvérei*[306] és tevéi. [17]

---

[303] A 11. fejezet genealógiájáról ld. Wevers 1993, 153–154.
[304] Áldott: MT: *áldás* (ברכה).
[305] Meg fognak áldatni (ἐνευλογηθήσονται): neol.?
[306] Öszvérei: MT: szamárkancái (אתנת).

És az Isten nagy és SZÖRNYŰ csapásokkal sújtotta Fáraót és házát Ábrám felesége, Szára miatt. [18] Fáraó pedig hívatta Ábrámot és mondta: „Miért tetted ezt velem, *hogy* nem tudattad velem, hogy ő a te feleséged?” [19] Miért mondtad: »Ő a húgom!« És én elvettem magamnak feleségül. Most íme, itt van ELŐTTED a feleséged: fogd, és távozz!” [20] És parancsot adott Fáraó az embereknek Ábrámot illetően, hogy kísérjék el őt és a feleségét és mindenét, amije csak volt, és LÓTOT VELE EGYÜTT.

Megjegyzések

5. **Lelket** (ψυχήν): már a klasszikus görögben is jelenthet személyt ugyanúgy, mint a MT נֶפֶשׁ.
6. **Hosszában**: többlet. (Esetleg az אֶרֶץ / אֹרֶךְ duplex fordítása. Valamint a 13:17-ben van szó az ország *hosszáról*, ott is az אֶרֶץ mellett.) – A magas tölgynél: a *móre* kifejezést nem személynévként vagy „tanító” stb. jelentéssel értelmezi, hanem a mássalhangzók megcserélésével juthatott a ’magas’ jelentéshez (מֹרֶה > רם). Hasonló megoldást találunk még a Deut 11:30-ban, illetve Mórija esetében is (22:2, מֹרִיָּה, γῆ ὑψηλή).
8. **Tenger**: itt a nyugati irányt jelenti (יָם). Ld. GEHMAN 1951a, 88.
17. **Csapásokkal sújtotta**: az ἐτάζω, ἐτασμός jelentése az (ismert) klasszikus görögben enyhébb (’megvizsgál’), azonban a Jób 10,17-ben szintén a נָגַע héber szót fordítja így (ill. a נָגְדִּי-t olvashatta annak), ezért az erős jelentésárnyalatot immár a görög szóhoz társultnak ítéljük. Ráadásul így a figura etymologicát is sikerült megtartania.
20. **Lótot vele együtt**: a többlet a következő vers alapján.

13. fejezet

[1] Ábrám pedig fölment Egyiptomból: ő és a felesége és összes javai, és vele Lót is a pusztába. [2] Ábrám pedig nagyon gazdag volt nyájakban és ezüstben és aranyban. [3] És elment oda, *ahonnan jött*: a puszt*aba* Baitélig, addig a helyig, ahol korábban a sátra állt, Baitél és Angai között, [4] az oltár helyéig, amit kezdetben ott készített; és ott Ábrám segítségül hívta az Úr nevét. [5] És az Ábrámmal együtt vándorló Lótnak is voltak juhai és marhái és sátrai. [6] És a föld nem volt elég ahhoz, hogy együtt lakjanak, mert sok tulajdonuk volt, és nem tudtak együtt lakni. [7] És viszály támadt Ábrám jószágainak pásztorai és Lót jószágainak pásztorai között. Akkoriban pedig a kanaaniták és a ferezaiták lakták a földet. [8] Ábrám pedig mondta Lótnak: „Ne legyen viszály köztem és közted és pásztoraim és pásztoraid között, hiszen testvérek[307] vagyunk! [9] Íme, nincs-e előtted az egész föld? Válj el tőlem: ha te balra [tartasz], én jobbra, ha te jobbra, én balra!” [10] És Lót fölemelte tekintetét és megnézte a Jordán környékét, hogy az egész el van látva vízzel – mielőtt az Isten elpusztította volna Szodomát és Gomorrát –, mint az Isten parkja, és mint Egyiptom földje, ameddig az ember Zogorába nem ér. [11] Lót kiválasztotta magának a

[307] Testvérek: szó szerint „testvér-emberek” (ἄνθρωποι ἀδελφοί), az אנשים אחים mintájára.

Jordán egész vidékét és elment keletről; és elváltak, egyik a másiktól.[308] 12 Ábrám pedig Khánáán földjén lakott, Lót pedig a környék városában lakott, Szodomában *telepedett* le; 13 a Szodomában élő emberek pedig nagyon gonoszok és bűnösök voltak az Isten előtt.

14 Az Isten pedig azt mondta Ábrámnak, miután Lót elvált tőle: „Emeld fel a tekinteted és nézz arról a helyről, ahol most vagy, észak, dél, kelet és a tenger felé, 15 mert az egész földet, amit látsz, neked fogom adni és a magodnak örökké! 16 A magodat [olyanná] teszem, mint a föld homokja: ha valaki képes megszámolni a föld homokját, a te magod is megszámolható lesz. 17 Kelj fel, járd be a földet hosszában is, széltében is, mert neked fogom adni!” 18 És Ábrám fölszedte a sátrát, elment és Mambré tölgyénél lakott, amely Khebronban volt, és oltárt épített ott az Úrnak.

Megjegyzések

11. **Egyik a másiktól**: szó szerint: egyik testvér a másiktól (ἕκαστος ἀπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ): hebraizmus (איש מעל אחיו).
12. **Telepedett le**: a MT (ויאהל) jelentése szó szerint „verte föl sátrát”. De a 18. v-ben pontosan adja vissza a sátorral kapcsolatos kifejezést (ἀποσκηνώσας, „fölszedte sátrát”).
14. **Délre … tenger felé**: A λίψ Libüa nevével összecsengő égtáj-elnevezés, Egyiptomból nézve nyugatot jelent, ebben az összefüggésben (Kanaántól nézve) viszont delet. A „tenger felé” hebraizmus, nyugatot jelent (vö. 12:8).

14. fejezet

1 Történt pedig Szennáár királyának, Amarfálnak *uralkodása idejében*[309], hogy Ariókh, Ellaszár királya és Khodollogomor, Ailám királya és Thárgál, a nemzetek királya 2 háborúba kezdett Bárával, Szodoma királyával és Barszával, Gomorra királyával és Szennáárral, Adáma királyával és Szümoborral, Szebóim királyával és Bála (azaz Szégór) királyával. 3 Mindezek összeszövetkeztek a *sós* szakadéknál[310] (ami a Sós-tenger). 4 Tizenkét évig szolgálták Khodollogomort, a tizenharmadik évben pedig elszakadtak tőle. 5 A tizennegyedik évben pedig eljött Khodollogomor és vele lévő királyok, és leverték az Asztáróth Karnáinban lévő *óriásokat* és a velük lévő[311] *erős nemzeteket* és a Szaué *városban*[312] lévő Ommaioszokat 6 és a Széir-hegyekben [élő] Khorraioszokat a Fárán terebintusáig, amely a pusztában van. 7 És megfordultak és elmentek az Ítélet forrásához (ez Kádész) és leverték Amálék összes *vezérét*[313], és az Aszaszan Thámárban élő amorraioszokat. 8 Szodoma királya és Gomora királya és Adáma királya és Szebóim királya és Bála (azaz Szégór) királya pedig kijött, és felsorakoztak velük az ütközetre a *sós* völgyben 9

[308] Egyik a másiktól: szó szerint: egyik testvér a másiktól (ἕκαστος ἀπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ): hebraizmus (איש מעל אחיו).
[309] Uralkodása idejében (vagy: királyságában; ἐν τῇ βασιλείᾳ): MT: „napjaiban”.
[310] Sós-szakadéknál: MT: Sziddim völgyében.
[311] A velük lévő: a MT בהם (= Hámban) h. בהם.
[312] Szaué városban: MT: Sávé-Kirjatajimban.
[313] Vezérét: MT: mezején (שדה h. שרה).

Khodollogomor, Ailám királya és Thargál, a nemzetek királya és Amárfál, Szennáár királya és Ariókh, Ellaszár királya ellen: a négy király az öt ellen. [10] A sós völgy tele volt aszfaltkutakkal[314]. Szodoma királya és Gomorra királya pedig megfutamodott és beleesett azokba, a magukra maradottak pedig a hegyekbe menekültek. [11] Elvitték pedig Szodoma és Gomorra összes *lovát*[315] és az összes élelmüket, és elmentek. [12] Elvitték pedig Lótot is, Ábrám testvérének a fiát és a javait, és elvonultak; mert ő Szodomában lakott.

[13] A megmenekültek EGYIKE pedig megjelent a *nomád*[316] Ábrámnál és beszámolt neki. Ő pedig az amorisz Mambré tölgyénél lakott, aki Eszkól testvére és Aunan testvére, akik Ábrám szövetségesei[317] voltak. [14] Amikor pedig Ábrám meghallotta, hogy testvére, LÓT fogságba esett, *számba vette* saját házban született szolgáit, háromszáztizennnyolcat, és üldözőbe vette őket Dánig. [15] És éjszaka *ütött rajtuk*, ő és a szolgái, megverte és Khóbáig üldözte őket, amely Damaszkusztól balra van, [16] és visszaszerezte Szodoma összes *lovát*; és testvérét, Lótot is visszahozta, valmint annak vagyonát, az asszonyokat és a népet.

[17] Szodoma királya pedig kijött elé, miután visszatért Kkodollogomor és a vele lévő királyok leveréséből, Szaué völgyébe (ez volt a király *mezeje*). [18] És Melkhiszedek, Szálém királya kenyereket és bort hozott ki; ő pedig a Magasságos Isten papja volt. [19] És megáldotta Ábrámot és ezt mondta: „Ábrám a Magasságos Isten áldottja, aki az eget és a földet alkotta. [20] És áldott a Magasságos Isten, aki az ellenségeidet a kezedre adta!” És mindenből tizedet adott neki. [21] Szodoma királya pedig azt mondta Ábrámnak: „Add nekem az embereket, a lovakat pedig vedd el magadnak!” [22] Ábrám pedig ezt mondta Szodoma királyának: „Kinyújtom kezemet a Magasságos Istenhez, aki az eget és a földet teremtette, [23] hogy a madzagtól a saruszíjig semmit nem veszek el mindabból, ami a tiéd, nehogy azt mondhasd: »Én tettem gazdaggá Ábrámot!« [24] leszámítva azt, amit az ifjak ettek, és a férfiak részét, akik velem tartottak: Eszkól, Aunan, Mambré részét, ők elvehetik a részüket.”

Megjegyzések

5. **Erős nemzeteken**: a זוזים-ot valószínűleg az עזז gyökből (’erősnek lenni’) vezeti le. A „refaim”-ot (γίγαντες, „óriások”) és a „zuzim”-ot tehát nem népnévként értelmezi a fordító.
11. **Lovát**: a szakaszban a רכש-t, ha Szodomával kapcsolatos, mindig lónak fordítja (11, 21. v.; vö. רכש ’csataló’), a többi esetben felszerelés, holmi (12, 16. v.; ἀποσκευή, ὑπάρχοντα); a kettős megfeleltetés egyetlen versen belül is előfordul; a ló a Deut 17:16 ill. a Zsolt 20:8 alapján lehet negatív konnotációjú).
13. **Nomád**: a περάτης *h.l.* a Szeptuagintában, az עברי megfeleltetése József történetétől alapvetően Ἑβραῖος. A szó valószínűleg fordítói lelemény, valószínűleg az עבר (’túloldal’) – עברי (’héber’; ’idegen’) analógiájára a πέρας (’határ’) szóból.

[314] Tele volt aszfaltkutakkal: szó szerint: aszfaltkutak, aszfaltkutak (φρέατα φρέατα ἀσφάλτου), ami a hébert szó szerint követi.
[315] Lovát: az alábbi szakaszban a רֶכֶשׁ-t, ha Szodomával kapcsolatos, mindig lónak fordítja (11, 21. v.; vö. רכש ’csataló’), a többi esetben felszerelés, holmi (12, 16. v.; ἀποσκευή, ὑπάρχοντα).
[316] Nomád (περάτης): neol.?
[317] Szövetségesei: a συνωμότης *h.l.*

14. **Számba vette**: a ריק értelmezése ezen a helyen nem egyszerű; a 42:35-ben már könnyebb dolga volt a fordítónak (ott a jelentése ’kiürít’; megoldása: κατακενόω); itt egy lehetséges, szövegkörnyezetbe illő értelmezést adott (a ’kardot von, felfegyverez’ jelentés a Genezisben nem fordul elő máshol).
21. **Embereket** (ἄνδρας): MT: lelkeket. Egyike a két helynek, ahol a נפש megfelelője nem a ψυχή (a másik: Péld 16:26).
22. **Hogy … nem veszek el**: a görög szöveg hebraizmussal (hiányos esküformulával) fejezi ki az esküt, szó szerint „ha elveszek” (εἰ λήμψομαι = ואם־אקח).

15. fejezet

[1] Ezek után az események után pedig az Úr szava lett Ábrámhoz látomásban, mondván: „Ne félj, Ábrám! *Pajzzsal védelek meg*[318] téged; fizetséged nagyon bőséges lesz!” [2] Mondja pedig Ábrám: „*Uram*, mit fogsz nekem adni? Én pedig gyermektelenül *halok meg*, háziszolgálóm, Mászek fia pedig ez a damaszkuszi Eliezer!” [3] És Ábrám azt mondta: „Mivel nem adtál nekem magot, * háziszolgám lesz pedig az örökösöm!” [4] És *azonnal* az Isten hangja lett hozzá mondván: „Nem ő lesz az örökösöd, hanem aki *tőled* jön ki, az lesz az örökösöd!” [5] Kivezette pedig őt és ezt mondta neki: „Nézz föl az égre és számold meg a csillagokat, ha meg tudod őket számolni!” És azt mondta: „Így lesz a magod!” [6] És Ábrám hitt az Istennek, és igazságosságul számíttatott be neki. [7] Azt mondta pedig neki: „Én vagyok az *Isten*, aki kivezettelek téged a káldok *vidékéről*, hogy örökségül adjam neked ezt a földet!” [8] [Ő] pedig monda neki: „Uram, parancsolóm, honnan tudhatom, hogy örökölni fogom ezt?” [9] Ő pedig mondta neki: „Fogj nekem egy hároméves üszőt és egy hároméves nőstény kecskét és egy hároméves kost és egy gerlét és egy galambot!” [10] Odahozta pedig neki mindezeket és középen kettévágta őket, és egymással szemközt helyezte el őket, a madarakat azonban nem vágta ketté. [11] *Madarak* jöttek pedig a tetemekre, a félbevágott darabjaikra, és Ábrám *leült melléjük*. [12] Naplemente táján pedig elragadtatás szállt Ábrámra, és íme súlyos, sötét rettegés szállt rá. [13] És ez *mondatott* Ábrámnak: „Tudván tudd meg, hogy a magod jövevény lesz olyan földön, amely nem a sajátja, és szolgasorba fogják őket taszítani, és SANYARGATNI FOGJÁK és megalázzák őket négyszáz éven át. [14] Azt a nemzetet viszont, amelyet szolgálnak, én fogom megítélni; utána pedig bőséges vagyonnal jönnek ki ide. [15] Te pedig elmégy az atyáidhoz békességgel, érett aggkorban fognak eltemetni. [16] A negyedik nemzedék tér pedig ide vissza; ezidáig ugyanis még nem tetőződtek az amorraioszok bűnei.” [17] Amikor a nap lenyugodott, láng lett, és íme füstölgő serpenyő és tüzes fáklyák, amelyek keresztülhaladtak eme félbevágott darabok között. [18] Azon a napon az Úr szövetséget kötött Ábrámmal mondván: „A te magodnak adom ezt a földet Egyiptom fo-

[318] Pajzzsal védelek meg (ὑπερασπίζω): neol.?

lyójától a nagy folyóig, az Eufráteszig, [19] a kenaioszokat és a kenazaioszokat és a kedmónaioszokat [20] és a khettaioszokat és a ferezaioszokat és a rafaint [21] és az amorraioszokat és a khananaioszokat és az euaioszokat[319] és a gergeszaioszokat és a jebuszaioszokat!”

Megjegyzések

1. **Pajzzsal védelek meg** (ὑπερασπίζω): MT: „pajzs vagyok neked”. מגן h. ממגן, vagy esetleg kerüli, hogy Istent pajzsnak nevezze.
2. **Uram**: a Pentateukhoszban *h.l.* δεσπότης itt az אדני יהוה kifejezést adja vissza. – Mászek fia: A משק *h.l.* a héberben, hagyományos értelmezése ’tulajdon, javak’.
4. **Tőled származik**: MT: az ágyékodból származik. A változtatásról ld. a Bevezetőt (6. fej.)
7. **A káldok vidékéről**: MT: Ur-Kaszdimból. (Vö. a 11:28-hoz fűzött megjegyzéssel).
8. **Uram, parancsolóm**: a héber אדני יהוה kifejezést – amely megszólításban ritkán szokott szerepelni – a δέσποτα κύριε kifejezéssel adja vissza (a 2. versben csak a δέσποτα-val). A δεσπότης szót a Szeptuaginta egyébként csak ritkán használja Istenre, jellemzően akkor, ha Isten nevét egy összetett kifejezés adja vissza.
10. **Egymással szemközt**: az ἀντιπρόσωπος csak itt fordul elő a Genezisben. Ennek segítségével elkerüli a hebraizmust (איש־בתרו לקראת רעהו).
11. **Leült melléjük**: a MT-től („elűzte őket”) való eltérés pontozási kérdés (וַיֵּשֶׁב h. וַיֵּשֶׁב).
12. **Elragadtatás**: a תרדמה megfeleltetése itt is ἔκστασις, mint a 2,21-ben.
13. **Sanyargatni fogják** (κακώσουσιν): többlet (a Deut 26,6 mintájára: וירעו אתנו המצרים ויענונו > καὶ ἐκάκωσαν ἡμᾶς οἱ Αἰγύπτιοι καὶ ἐταπείνωσαν ἡμᾶς).
17. **Láng lobbant föl** (szó szerint: láng lett, φλὸξ ἐγένετο): MT: sötétség lett. עלטה (vsz. ’sűrű sötétség’) *h.l.* a Tórában, a fordító a szövegkörnyezet alapján értelmezte.
20. **Rafaint**: a görög verzió megtartja a héberes-arámias többesszámú formát (héberül *Refáim*; vö. a 10,6-hoz fűzött *Megjegyzés*t.

16. fejezet

[1] Ábrám felesége, Szára pedig nem szült neki. Volt pedig Szárának egy egyiptomi szolgálója, akinek a neve Hágár. [2] Mondta pedig Szára Ábrámnak: „Íme, bezárt engem az Úr, hogy ne szülhessek; menj be hát a szolgálólányomhoz, *hogy tőle nemzzél*!” Ábrám pedig engedelmeskedett Szára szavának. [3] És Ábrám felesége, Szára fogta az egyiptomi Hágárt, saját szolgálólányát, miután már tíz éve élt Ábrám Khánáán földjén, és odaadta őt a férjének, Ábrámnak feleségül. [4] És ő bement Hágárhoz, és [az] megfogant. És látta, hogy terhes, és az úrnője elveszítette tekintélyét előtte. [5] Szára pedig ezt mondta Ábrámnak: „Sérelmem van miattad: én odaadtam a szolgálólányomat az öledbe, ő pedig látta, hogy terhes, [és] elveszítettem tekintélye-

[319] Euaioszokat: a 10:17-ből.

met előtte! Ítéljen köztem és közted az *Isten*!” [6] Ábrám pedig mondta Szárának: „Íme, szolgálólányod a te kezedben van: bánj vele úgy, ahogy neked tetszik!” És Szára gyötörte őt, úgyhogy az elmenekült tőle.

[7] Az Úr ISTEN angyala pedig rátalált a vízforrásnál a pusztában, a Szúrba vezető út forrásánál. [8] És mondta NEKI AZ ÚR ANGYALA: „Hágár, Szára szolgájója, honnan jössz és hová tartasz?” Az pedig mondta: „Az úrnőm, Szára elől menekülök!” [9] Mondta pedig neki az Úr angyala: „Térj vissza az úrnődhöz és alázkodj meg a keze alatt!” [10] És az Úr angyala azt mondta neki: „Megsokasítván megsokasítom a magodat, nem lesz megszámlálható a sokasága miatt!” [11] És mondta neki az Úr angyala: „Íme, terhes vagy, fiat fogsz szülni és a nevét Iszmaélnek fogod nevezni, mert meghallotta az Úr a megaláztatásodat. [12] Ő *vad* ember lesz: a keze mindenki ellen, és mindenki keze őellene, és az összes testvérével szemben fog lakni!” [13] Hágár így nevezte az Úr nevét, aki beszélt hozzá: „Te vagy az Isten, *aki rám tekintett*”, mert ezt mondta: „Hiszen *szemtől szemben* láttam, aki megjelent nekem”. [14] Ezért elnevezte a kutat: „Kút, ahol *szemtől szemben* láttam” – íme, Kádes és Bárád között van.

[15] És Hágár fiat szült Ábrámnak, és Ábrám elnevezte a fia nevét, akit Hágár szült neki, Iszmáélnek. [16] Ábrám pedig nyolcvanhat éves volt, amikor Hágár megszülte Iszmaélt Ábrámnak.

Megjegyzések

2. **Bezárt engem**: MT: bezárta a méhemet. Hasonlóan „szemérmes” a 15:4 és a 46:26 (ott a מעה – ágyék – fordítása hiányzik).
12. **Vad** (ἄγροικος): a MT-ben szereplő szokatlan „vadszamár” (פרא) kifejezés megfeleltetése.
13. **Az Isten, aki rám tekintett**: a MT-ben szereplő ראי-t főnévként értelmezzük, a fordító azonban vsz. birtokos szuffixummal ellátott igei formaként.
13–14. **Szemtől szemben**: a kút megnevezését (לחי ראי) a לחי ’arc’ szóból vezeti le; ebből próbált egy határozószót létrehozni a fordító. Ez került azután a 13. versbe is.

17. fejezet

[1] Ábrám kilencvenkilenc éves lett, és az Úr megjelent Ábrámnak és mondta neki: „Én vagyok a *te Istened*: *találj előttem tetszésre* és légy makulátlan, [2] és megkötöm szövetségemet köztem és közted, és nagyon * megsokasítalak téged.” [3] És Ábrám az arcára borult, és az Isten szólt hozzá mondván: „Ami engem illet,[320] íme a szövetségem veled; és atyja leszel számos nemzetnek. És a neved többé nem neveztetik Ábrámnak, hanem legyen a neved Ábráám, mert számos nemzet atyjává tettelek téged. [6] Nagyon-nagyon megnövellek téged és nemzetekké teszlek téged és királyok fognak származni tőled. [7] És létrehozom szövetségemet köztem és közted és a magod között teutánad nemzedékeiken át örök szövetségül, hogy Istened legyek neked és a magodnak utánad. [8] És neked és az utánad jövő magodnak adom a földet, ahol tartózkodsz, Khánáán egész földjét örök birtokul, és Istenük leszek.” [9] És az Isten mondta Ábráámnak: „Te

[320] Ami engem illet: szó szerint „és én” (MT אני).

tartsd meg szövetségemet, te és a te magod utánad nemzedékeiken át. [10] És ez a szövetség, amelyet meg fogsz tartani köztem és köztetek, és a magod között utánad NEMZEDÉKEIKEN ÁT: metéltessék körül közületek minden férfi, [11] és metéljétek körül előbőrötök húsát, és legyen szövetség jeléül köztem és köztetek. [12] És a GYERMEK nyolcnapos korában legyen körülmetélve nálatok, minden *fiú*, nemzedékeiteken át, a házadban született is és az összes pénzért vásárolt idegentől[321] született is, aki nincs a te magodból. [13] Körülmetéléssel metéljék körül a házad szülöttjét és a pénzért vásároltat, és a szövetségem a testeteken legyen örök szövetségül. [14] A körülmetéletlen férfi pedig, akinek az előbőrének a húsa nem metéltetik körül A NYOLCADIK NAPON, irtassék ki az a lélek a nemzetségéből, mert a szövetségemet lerombolta."

[15] És az Isten mondta Ábráámnak: „Feleséged, Szára neve ne neveztessék többé Szárának, hanem Szárra legyen a neve. [16] Megáldom őt és adok neked tőle gyermeket: megáldom őt és nemzetekké lesz és nemzetek királyai lesznek tőle!" [17] És Ábráám az arcára borult, elnevette magát és mondta *magában* mondván: „Vajon egy százévesnek születhet-e gyermeke, és vajon Szárra kilencvenéves korában szülhet-e?" [18] Mondta pedig Ábráám az Istennek: „* *Éljen* előtted ez az Iszmaél!" [19] Az Isten pedig azt mondta ÁBRÁÁMNAK: „*Igen*! ÍME Szárra, a feleséged fog neked fiat szülni, és Iszááknak nevezd őt, és én létrehozom vele szövetségemet örök szövetségül, és a magvával utána. [20] Iszmáéllel kapcsolatban pedig íme meghallgattalak: íme, megáldottam őt, nagyon *naggyá teszem* és megsokasítom őt: tizenkét *nemzetet* nemz, és nagy nemzetté teszem őt. [21] De a szövetségemet Iszáákkal hozom létre, akit Szárra fog neked szülni ebben az időben, a másik évben." [22] Befejezte pedig vele a beszédét, és az Isten felment Ábráámtól.

[23] És Ábráám fogta fiát, Iszmaélt és az összes házánál születettet és az összes pénzen vett szolgát és minden férfit, aki csak Ábráám házában volt, és körülmetélte az előbőrüket[322] annak a napnak az idejében, ahogy az Isten megmondta neki. [24] Ábráám kilencvenkilenc éves volt, amikor körülmetélte az előbőrének a húsát. [25] A fia, Iszmáél pedig tizenhárom éves volt, amikor körülmetéltetett az előbőrének a húsa. [26] Annak a napnak alkalmával metéltetett körül Ábráám és a fia, Iszmáél; [27] és házának összes férfitagját – az otthon születetteket is és az idegen nemzetekből[323] pénzért vetteket is – körülmetélte.

Megjegyzések

1. **A te Istened**: MT: אל שדי. Ezt az istennevet mindenütt birtokos névmással (ὁ θεός σου, ὁ θεός μου) adja vissza a könyv fordítója. – Légy nekem tetsző: ld. az 5,22-hez fűzött megj-t.
10. **Nemzedékeken** át: többlet a 9. ill. 12. versből.
11. **Előbőrötök**: ἀκροβυστία. A szó a LXX-ben bukkan föl először a számunkra ismert írásos forrásokban.

[321] Idegentől: szó szerint: idegen fiától születettől.
[322] Előbőrüket (ἀκροβυστίας): neol.?
[323] Idegen nemzetekből (ἐξ ἀλλογενῶν ἐθνῶν): MT: מאת בן־נכר (idegenek fiai közül). Az ἀλλογενής a többi mózesi könyvben tipikusan (bár nem kizárólagosan) a זָר fordítása és mindig önmagában (ἔθνος nélkül).

12. **A gyermek**: a többlet vsz. a hebraizmusból, ti. az életkor-kifejezésből került ide (nyolc napos = „nyolc nap fia”) .
15. **Szárra**: talán az Ábráám dupla *alfá*jához hasonló a dupla *rhó*. Erről a névadásról ld. Philón: De mutatione nominum 61–62. 77.
20. **Nemzetet** (ἔθνη): MT: נְשִׂיאִם. Esetleg a 25,16 hatása, illetve az előző versekben a Sára szülöttjére vonatkozó ígéreteké. (A fejezetben egyébként az ἔθνος három héber szónak is megfeleltetése: גוי, עם, נשיא; ill. ld. a 27. v-hez fűzött megj-t).
27. **Idegen nemzetekből** (ἐξ ἀλλογενῶν ἐθνῶν): MT: מאת בן־נכר (idegenek fiai közül). Az ἀλλογενής a többi mózesi könyvben tipikusan (bár nem kizárólagosan) a זר (’idegen’)) fordítása és mindig önmagában (ἔθνος nélkül).

18. fejezet

[1] Az Isten pedig megjelent neki Mambré tölgyénél, amint a sátrának ajtajában ült délben. [2] Amikor pedig fölemelte a szemét, látta, és íme, három férfi állt meg előtte. És amint meglátta őket, elébük futott a sátor ajtajából és a földre borult. [3] És azt mondta: „Uram, ha kegyelmet találtam előtted, ne kerüld ki szolgádat! [4] Hadd hozzanak * vizet, mossák meg a lábatokat és pihenjetek meg a fa alatt! [5] És majd hozok * kenyeret is és *egyetek* és azután térjetek UTATOKRA[324], minthogy * betértetek szolgátokhoz!” És azt mondták: „Tégy úgy, ahogy mondtad!”

[6] És Ábráám besietett a sátorba Szárrához és mondta neki: „Siess és dagassz három mérő finomlisztet és készíts *hamuban sült lepényeket*!” [7] A marhákhoz is elfutott Ábráám és megfogott egy gyenge és szép borjút, odaadta a szolgának és sürgette, hogy készítse el. [8] Vajat és tejet vett pedig elő, meg a borjút, amit elkészíttetett, és feltálalta nekik, és ettek, ő pedig mellettük állt a fa alatt.

[9] [Ő] pedig mondta neki: „Hol van Szárra, a feleséged?” Ő válaszolt és mondta: „Íme, a sátorban.” [10] [Az] pedig mondta: „Visszatérve eljövök hozzád ez idő tájt EBBEN AZ ÉVSZAKBAN,[325] és feleségednek, Szárrának fia lesz!” Szárra pedig meghallotta a sátor ajtajánál, mivel mögötte volt. [11] Ábráám pedig és Szárra idősek voltak már, korban előrehaladottak, és Szárránál megszűnt már az asszonyi [természet]. [12] Szárra pedig nevetett magában, modván: „Még nem volt nekem eddig, és az uram is vén!” [13] És az Úr azt mondta Ábráámnak: „Hogyhogy Szárra nevetett MAGÁBAN[326] és azt mondta: »Hát valóban szülni fogok? Én pedig megvénültem!«? [14] Talán az Istennél lehetetlen [bármilyen] dolog? Ez idő tájt visszatérek hozzád ebben az évszakban, és Szárrának fia lesz!” [15] Szárra pedig letagadta: „Nem nevettem!”, mert félt. És [ő azt] mondta: „Dehogy, hanem nevettél!”

---

[324] Többlet a 19:2 v-ből.
[325] Többlet a 14. v-ből.
[326] Többlet a 12. v-ből.

16 A férfiak pedig felkeltek onnan, és lenéztek[327] Szodoma ÉS GOMORRA[328] felé. Ábráám pedig elindult velük, hogy útjukra bocsássa őket. 17 Az Úr pedig mondta: „Hát elrejtsem SZOLGÁM, Ábráám elől, amit teszek? 18 Hiszen Ábráám nagy és *sok* nemzetté fog válni, és meg fog áldatni benne a föld összes nemzete! 19 Mert tudtam, hogy parancsot fog adni a fiainak és a házának őutána, és meg fogják őrizni az Úr útját, hogy igazságosságot és ítéletet cselekedjenek, hogy az Úr Ábráámra bocsássa mindazt, amit mondott neki." 20 Az Úr pedig mondta: „Szodoma és Gomorra kiáltása megsokszorozódott, a bűneik pedig igen nagyok! 21 Lemegyek hát és megnézem, vajon az elém kerülő kiáltásaiknak megfelelően viszik-e véghez, vagy nem, hadd tudjam meg!" 22 És a férfiak megfordultak onnan [és] elindultak Szodomába. Ábráám pedig még az Úr előtt állt. 23 És Ábráám közelebb lépett [és] azt mondta: „Csak nem pusztítod el az igazat az istentelennel együtt, ÉS OLYAN LESZ AZ IGAZ, MINT AZ ISTENTELEN?"[329] 24 *Ha* van ötven igaz a városban, elpusztítod őket? Nem kíméled meg az EGÉSZ helyet az ötven igazért, akik abban vannak? 25 Semmiképpen nem teheted meg ezt a dolgot, hogy elpusztítod az igazat az istentelennel, hogy az igaz úgy járjon, mint az istentelen; semmiképpen sem! Aki az egész földet ítél*ed*, nem tesz*el* ítéletet?!" 26 Az Úr pedig mondta: „Ha találok Szodomában ötven igazat a városban, megkímélem az egész helyet miattuk!" 27 És Ábráám felelt [és] mondta: „*Most* elkezdtem szólni az Úrhoz; pedig én föld és hamu vagyok. 28 Ha tehát az ötven igaz öt híjával van,[330] elpusztítod az öt miatt az egész várost?" És mondta, hogy „Semmiképp nem pusztítom el, ha találok ott negyvenöt igazat." 29 Ő tovább beszélt hozzá: „*És* ha negyven található ott?" És mondta: „Semmiképp sem *pusztítom* el a negyvenért!" 30 És mondta: „Ne [haragudj], Uram, ha szólok. *Ha* harminc található ott?" És mondta: „Semmiképp sem *pusztítom el* * a harmincért!" 31 És mondta: „*Minthogy van még mondanivalóm* az Úrhoz: *ha* húsz található ott?" És mondta: „Semmiképp sem pusztítom el a húszért!" 32 És mondta: „Ne [haragudj], Uram, ha még egyszer szólok. *Ha* tíz található ott?" És mondta: „Nem pusztítom el a tízért!" 33 Az Úr pedig elment, amikor befejezte az Ábráámmal való beszélgetést, Ábráám pedig visszatért a helyére.

Megjegyzések

1. **Amint … ült**: *genitivus absolutus*szal megoldva (καθημένου αὐτοῦ). Ez a szerkezet jóval ritkábban fordul elő, mint az *accusativus cum infinitivo*.

4–5. **Hadd hozzanak vizet**: kimaradt a MT-ben szereplő „kevés" (מעט) jelző; a kenyér elől pedig a „falat" (פת). A *mínusz* oka esetleg az lehet, hogy nem akarta a fordító Ábrahámot szűkmarkúnak beállítani. Hasonlót figyelhetünk meg Jákób kapcsán is: a 43:10-ben szintén hiányzik a „kevés" az ajándékozásra szánt balzsam, méz elől.

4. **Egyetek**: vsz. a héber idióma (סעדו לבכם, „erősítsétek meg a szíveteket") értelmezése.

6. **Hamuban sült lepényeket** (ἐγκρυφία): a görög szó az elkészítési módra utal, a héber csak a formáját fejezi ki (עגה).

---

[327] Lenéztek: a καταβλέπω *h.l.*

[328] Többlet a 20. v-ből.

[329] Többlet a 25. v-ből.

[330] Híjával van (ἐλαττονωθῶσιν): neol.?

10. **Visszatérve eljövök**: a héber fig. etym-t (שוב אשוב) két gyökkel adja vissza (ἐπαναστρέφων ἥξω).
11. **Asszonyi [természet**]: a héber eufémisztikus kifejezést (ארח כנשים, kb. „asszonyokra jellemző mód") egy hiányos kifejezés adja vissza; a Pl. n. (τὰ γυναικεῖα) vsz. a καταμήνια-ra utal (’havi tisztulás’). Vö. 31,35.
12. **Eddig** (ἕως τοῦ νῦν): a MT עדנה (’gyönyörűség’) helyett két szó: עד־נה.
16. **Lenéztek** (κατέβλεψαν): a nem szokványos megfeleltetés (שקף egyszerűen ’néz valamerre’) talán annak köszönhető, hogy utána az Úr Szodomába és Gomorrába történő *lemenetelről* beszél (21. v.).
18. **Fog válni**: a figura etymologicát (היו יהיה) két tővel adja vissza: γινόμενος ἔσται. – A „sok" (πολύ) értelmi egyeztetés alapján („erős" helyett), hiszen a leszármazó sok nemzet már korábban (17:6, 20) meg lett ígérve.
21. **Viszik véghez** (συντελοῦνται): az עשו כלה (kb. „csináltak véghezvitelt") elegáns megfeleltetése.
29. **Ő tovább beszélt hozzá**: a LXX hűen visszaaadja a héber idiómát (ויסף עוד לדבר > προσέθηκεν ἔτι λαλῆσαι, szó szerint „folytatott / hozzátett beszélni". Egyébként a párbeszédben a MT-ben szinte kivétel nélkül ויאמר vezeti be az új beszélőt; a LXX-ban ezeken a helyeken mindig az „és mondta" (καὶ εἶπεν) kifejezést találjuk.
29–30. **Nem pusztítom el**: az Úr válasza a 28. ill. a 31. verssel harmonizál (hasonlóan a SP).

19. fejezet

[1] A két angyal pedig este Szodomába ért. Lót pedig Szodoma kapujánál ült. [Amikor] pedig * meglátta [őket], felállt a fogadásukra, és arccal a földre borult, [2] és mondta: „Íme uraim, térjetek be a szolgátok házába és pihenjetek le és mossátok meg a lábatokat, és korán reggel utatokra mehettek!" [Azok] pedig mondták: „Nem, hanem az utcán pihenünk meg!" [3] És unszolta őket *, és betértek hozzá. És bementek a házába és készített nekik lakomát és kovásztalan kenyeret sütött nekik, és ettek. [4] Mielőtt elaludtak volna, a városlakó férfiak, szodomaiak körülvették a házat fiataltól idősig, együtt az egész lakosság, [5] és kihívták Lótot és mondták neki: „Hol vannak a férfiak, akik hozzád jöttek éjszakára? Hozd ki őket, hogy *együtt hálhassunk velük*!" [6] Lót pedig kijött hozzájuk a tornácra, az ajtót pedig *becsukta*[331] maga mögött. [7] Mondta pedig nekik: „Semmiképpen sem, testvéreim! Ne kövessetek el gonoszságot! [8] Van nekem két lányom, akik még nem ismertek férfit. Kihozom őket hozzátok, és bánjatok velük úgy, ahogy nektek tetszik, csak ezekkel a férfiakkal semmi gonoszt ne tegyetek, mivel az én tetőm *oltalma* alá jöttek! [9] Ők pedig mondták: „Tűnés innen! * Ide jött*él* egyedül lakni; még ítéletet is tesz*el*? Most hát még jobban elbánunk veled, mint velük!" És nagyon szorongatták azt az embert, Lótot; és közel voltak hozzá, hogy betörjék az ajtót. [10] A férfiak azonban kinyújtották a kezüket, behúzták[332] Lótot magukhoz a házba, és a ház ajtaját bezárták. [11] A ház ajtaja előtt álló férfiakat

[331] Becsukta: a προσοίγω *h.l.*, neol.?
[332] Behúzták (εἰσεσπάσαντο): neol.?

pedig vaksággal[333] sújtották kicsitől nagyig, és azok belefáradtak az ajtó *keresésébe*. 12 Azt mondták pedig a férfiak Lótnak: „Van itt valakid, vőid vagy fiaid vagy lányaid? Vagy ha van valaki más a városban, vidd el erről a helyről! 13 Mert elpusztítjuk ezt a helyet, mert a kiáltásuk magasra jutott, az Úr elé, és elküldött minket az Úr, hogy romboljuk le." 14 Lót pedig kiment és beszélt a vőivel, akik a lányait vették el, és azt mondta nekik: „Keljetek fel és gyertek ki erről a helyről, mert az Úr elpusztítja a várost!" De a vőinek úgy tűnt, mintha csak tréfálna. 15 Amikor pedig hajnal lett, az angyalok sürgették Lótot mondván: „Kelj fel, fogd a feleségedet és a két lányodat, akik [itt] vannak, ÉS MENJ KI, hogy el ne vessz a város törvénytelenségével együtt!" 16 És [azok] össze volt*ak* zavarodva; és az *angyalok* megragadták a kezét és a felesége kezét és a két lánya kezét, mivel az Úr meg akarta kímélni őket **.[334] 17 És történt, amikor kivezették őket, azt mondt*ák*: „MENTVE mentsd az életed, ne nézz körül hátrafelé, meg se állj az egész környéken! A hegyre menekülj, nehogy téged is *elragadjon*!" 18 Lót azonban azt mondta nekik: „Kérlek, uram! 19 Mivel a szolgád kegyelmet talált előtted és naggyá tetted *igazságosságodat*, amit velem cselekszel, hogy éljen a lelkem: én pedig nem menekülhetek a hegyre, nehogy engem is elérjen a baj és meghaljak! 20 Íme, az a város közel van, hogy oda meneküljek, amelyik kicsi; ott meg fogok menekülni! Hát nem kicsi? És élni fog a lelkem! 21 És mondta neki: „Íme, méltánylom személyedet és azt a dolgot, AMIT MONDTÁL, hogy ne pusztítsam el ezt a várost, amelyről beszéltél! 22 Igyekezz hát oda menekülni, mert nem tudok semmit sem tenni, amíg oda nem érsz!" Ezért hívják azt a várost Szégórnak. 23 A Nap a föld fölé emelkedett, Lót pedig Szégórba ért. 24 És az Úr ként és tüzet hullatott Szodomára és Gomorrára az Úrtól az égből, 25 és elpuszította ezeket a városokat és egész környéküket és a városok összes lakóját és a föld ÖSSZES hajtását. 26 És a felesége hátrapillantott, és sószoborrá vált.

27 Ábráám pedig kora reggel arra a helyre ment,[335] ahol az Úr előtt állt; 28 és Szodoma és Gomorra irányába és a környék földjének irányába nézett és látta, és íme, a földről *láng* jött fel, mint a kemence füstje. 29 És történt, hogy amikor az Isten elpusztította a környék összes városát, megemlékezett az Isten Ábráámról és kiküldte Lótot a pusztulás közepéről, amikor elpusztította az Úr a városokat, amelyekben Lót is lakott.

30 Lót pedig fölment Szégórból és a hegyen lakott, és a két lánya is vele volt, mert félt Szégórban lakni. És a barlangban lakott ő maga és a két lánya vele. 31 Mondta pedig az idősebbik a fiatalabbiknak: „Apánk idős, és senki nincs *, aki bejönne hozzánk, ahogyan az egész földön szokás. 32 Gyere és itassuk meg apánkat borral és háljunk vele és támasszunk apánktól magot!" 33 Megitatták pedig az apjukat borral azon az éjszakán, az idősebbik lány pedig bement és az apjával hált azon az éjszakán. És [az] nem vette észre, amikor elaludt és amikor felkelt. 34 Történt pedig a következő napon, hogy mondta az idősebbik a fiatalabbiknak: „Íme, tegnap én háltam az apánkkal. Itassuk meg borral ezen az éjszakán is; és menj be hozzá, hálj vele, és támasszunk apánktól magot!" 35 Leitatták pedig azon az éjszakán is az apjukat borral, és bement a fiatalabbik, az apjával hált, [az] pedig nem vette észre, amikor elaludt és amikor

[333] Vaksággal: az ἀορασία nem fordul elő korábbi görög irodalomban.
[334] Hiány: „és kivitték őt és ott hagyták a városon kívül".
[335] Kora reggel ment (ὤρθρισεν): neol.?

felkelt. [36] És Lót két lánya teherbe esett az apjuktól. [37] Az idősebbik fiút szült és Moábnak nevezte el a nevét: „AZ APÁMTÓL"; ez a moábiták apja a mai napig." [38] A fiatalabbik pedig szintén fiút szült, és így nevezte el a nevét: „Amman, NEMZETSÉGEM FIA,". Ő az ammoniták apja a mai napig.

Megjegyzések

5. **Hogy együtt hálhassunk velük**: a hebraizmust („hogy megismerjük őket") értelmezve adja vissza (de vö. 4:1, 19:8).
6. **Becsukta**: a héber itt is és a 10. versben is a סגר szót használja, a fordító azonban finom különbséget tesz: az angyalok voltak csak képesek igazán *bezárni* az ajtót, Lót csupán betette maga mögött.
8. **Oltalma** (σκέπη): a MT „árnyék" (צל) idiomatikus fordítása, amely aztán a hasonló értelmű használat esetén állandósult megoldás lesz a LXX-ban.
9. **Ide jöttél egyedül lakni** (εἷς ἦλθες παροικεῖν): a παροικέω az idegenként, nem teljes jogú polgárként tartózkodásra utal, a héber גור-hoz hasonlóan, amelynek szokásos megfeleltetése). – **Ítéletet is teszel**: a fig. etym. pontos megfeleltetése (κρίσιν κρίνειν).
16. **Angyalok** (ἄγγελοι): MT: férfiak (harmonizáció az 19,1 alapján).
17. **Vigyázz, mentsd**: a MT-től eltérő fig. etym. (σῴζων σῷζε).
29. **Pusztulás közepéről, amikor elpusztította** (ἐκ μέσου τῆς καταστροφῆς ἐν τῷ καταστρέψαι): etimologikus fordítás. A héber szójáték (מתוך ההפכה בהפך) gyöke, a הפך alapjelentése ugyanúgy 'felfordít', mint a καταστρέφω-é.
37–38. **Mert azt mondta: az apámtól; nemzetségem fia**: a két névmagyarázat nem szerepel a MT-ben.

20. fejezet

[1] És Ábráám elindult onnan déli föld felé, és Kádes és Szúr között lakott, és Gerárában élt jövevényként. [2] Azt mondta pedig Ábráám a feleségéről, Szárráról, hogy „a lánytestvérem ő", MERT FÉLT AZT MONDANI, HOGY „A FELESÉGEM", NEHOGY MEGÖLJÉK ŐT A VÁROS FÉRFIAI MIATTA[336]. Abimelekh, a gerériak királya pedig elküldött és elvette Szárrát. [3] És az Isten bement Abimelekhhez álmában éjszaka, és azt mondta: „Íme, meghalsz az asszony miatt, akit elvettél, pedig ő házasságban él egy férfival!" [4] Abimelekh viszont nem *érintette Szárrát*. És mondta: „Uram, egy TUDATLAN[SÁGBÓL VÉTKEZŐ] és igaz nemzetet pusztítasz el? [5] Nem ő mondta nekem: »A lánytestvérem ő«? Amaz pedig azt mondta nekem: » A fivérem ő!« Tiszta szívvel és kezem igazságával tettem ezt!" [6] Az Isten pedig mondta neki álomban: „Én is tudom, hogy tiszta szívvel tetted ezt, és megkíméltelek téged, hogy ne vétkezz ellenem. Ezért nem engedtem, hogy hozzányúlj! [7] Most pedig add vissza az asszonyt [annak] az embernek, mert ő próféta, és imádkozni fog érted, és élni fogsz. Ha pedig nem adod vissza, tudd meg, hogy meghalsz te is és mindaz, ami a tiéd!" [8] És Abimelekh korán reggel fölkelt, hívatta összes szolgáját és elmondta mindezeket a dolgokat

[336] A többlet a 11. v-ből, ill. vö. 26:7.

a fülük hallatára, az ÖSSZES ember pedig nagyon megijedt. [9] És Abimelekh hívatta Ábráámot és mondta neki: „Miért tetted ezt velünk? Vétett*ünk* valamit ellened, hogy rám és a királyságomra nagy bűnt hoztál? [Olyan] dolgot tettél, amit senki nem tehet.” [10] Mondta pedig Abimelekh Ábráámnak: „Mire néztél,[337] hogy ezt tetted?” Ábráám így válaszolt: „Mert azt mondtam: Hát nincs istenfélelem ezen a helyen, engem pedig meg fognak ölni a feleségem miatt! [12] Mert hiszen valóban a lánytestvérem az apám révén, de nem az anyám révén. Nekem pedig feleségem lett. [13] Történt pedig, amikor kivezetett engem az Isten az apám házából, azt mondtam neki: Tedd meg velem ezt az *igaz cselekedetet*! Minden helyen, ahová elmegyünk, mondd azt rólam, hogy Ő az én fivérem!”

[14] Abimelekh pedig fogott EZER DIDRAKHMÁT, juhokat és marhákat és szolgákat és szolgálólányokat, és odaadta Ábráámnak, és visszaadta neki a feleségét, Szárrát. [15] És Abimelekh azt mondta Ábráámnak: „Íme, előtted a földem: amerre tetszik neked, [ott] lakj!” [16] Szárrának pedig azt mondta: „Íme, adtam ezer didrakhmát a bátyádnak. Ez lesz személyed *megbecsülése jeléül* előtted és minden veled lévő előtt. *Mondd el a teljes igazságot*!” [17] Ábráám pedig imádkozott az Istenhez, és az Isten meggyógyította Abimeleket és a feleségét és a szolgálólányait, és azok szültek. [18] Mert az Úr KÍVÜLRŐL alaposan elzárt minden anyaméhet Abimelekh házában Ábráám felesége, Szárra miatt.

Megjegyzések

2. **Házasságban él egy férfival**: a MT-been fig. etym. (בעלת בעל).
4. **Tudatlan[ságból vétkező] nemzetet** (ἔθνος ἀγνοοῦν): az ἀγνοέω, ἄγνοια szavak az áldozati törvényeknél is felbukkannak (ld. pl. Lev 5,18), így a többlet a papi törvényekhez is kapcsolja a történetet (vö. 26:10). – **Nem érintette Szárrát**: MT: nem közeledett hozzá. Harmonizáció a 6. v-ből.
7. **Meghalsz**: a Mt-ben fig. etym (מות תמות).
14. **Ezer didrakhmát**: ez a tétel nem szerepel a MT-ban, csak a 16. versből derül ki (a שקל fordításaként később gyakori a δίδραχμα, ld. a Genezisen belül a 23. fejezetet). Az átváltás alapja a tömegük: a didrakhma kb. 8,4 grammot tett ki, míg egy bronzkori sékel mintegy 9,6 grammot. Az ún. türoszi sékel nehezebb – kb. 14 grammos volt. A nagyobb különbségnek tudható be, hogy ennek az átváltása négy drakhma (tetradrakhma) volt, ezért pl. a türoszi sékellel fizetett félsékeles templomi adó az Újszövetség görög szövegben didrakhmaként szerepel.
15. **Személyed megbecsülése jeléül** (εἰς τιμὴν τοῦ προσώπου σου): a כסות עינים („szemek befedezése”) kifejezés értelmezése. – Mondd el az igazságot: MT: ואת כל ונכחת, „minden tekintetben igazolva vagy”. A יכח jelentése ’ítél, igazol’; nem világos, a tőnek milyen alakja adta ezt a jelentést.
18. **Kívülről alaposan elzárt** (συγκλείων συνέκλεισεν … ἔξωθεν): a MT-nek megfelelően *figura etymologica* (עצר עצר, „bezárván bezárt”). A teljes LXX kifejezés párhuzama a 7:16 (a bárka bezárása: ἔκλεισεν … ἔξωθεν).

[337] Néztél: az ἐνοράω *h.l.*

21. fejezet

[1] És az Úr meglátogatta Szárrát, ahogyan megmondta, és úgy tett az Úr Szárrával, ahogyan szólt, [2] és Szárra megfogant és szült egy fiút Ábráámnak öregségére abban az időben, ahogyan megmondta neki az Úr. [3] És Ábráám a fia nevét, aki lett neki, akit Szárra szült neki, Iszááknak nevezte el. [4] Ábráám pedig körülmetélte Iszáákot a nyolcadik napon, ahogyan az Isten rendelte neki. [5] Ábráám pedig százéves volt, amikor meglett neki a fia, Iszáák. [6] Szárra pedig mondta: „Nevetést szerzett nekem az *Úr*, mert * aki hallja, *együtt örvendezik velem*!" [7] Azt is mondta: „Ki *viszi majd hírül* Ábráámnak, hogy Szárra *kisbabát* szoptat? Hiszen öregségemben szültem fiút!"

[8] És a fiú felnőtt és el lett választva, Ábráám pedig nagy ünnepséget rendezett, amelyik napon a fia, Iszáák el lett választva. [9] Szárra pedig látta, hogy az egyiptomi Hágár fia, aki Ábráámnak lett, tréfálkozik FIÁVAL, ISZÁÁKKAL, [10] és azt mondta Ábráámnak: „Űzd el ezt a szolgálót és a fiát, mert nem örökölhet ennek a szolgálónak a fia az én fiammal, Iszáákkal!" [11] Ábráám számára pedig nagyon kegyetlennek tűnt a dolog a fia miatt. [12] Az Isten pedig azt mondta Ábráámnak: „Ne legyen kegyetlen előtted a dolog a fiad miatt és és a szolgáló miatt! Mindenben, amit mond neked Szárra, hallgass a szavára, mert Iszáákban fog neked mag neveztetni! [13] A szolgálólánynak a fiát pedig szintén NAGY nemzetté teszem, mert a te magod." [14] Ábráám pedig kora reggel felkelt, fogott kenyereket és egy vizestömlőt és odaadta Hágárnak és föltette a vállára, és a gyermeket is, és elküldte őt. Miután pedig elment, a sivatagban az Eskü kútja környékén bolyongott. [15] A víz pedig kifogyott a tömlőből, ő pedig levetette a gyermeket egy *fenyő* alá, [16] majd pedig eltávolodott és leült vele átellenben messze, mintegy nyíllövésnyire, mert azt mondta: „Hadd ne lássam a gyermekem halálát!" És leült vele átellenben, A GYERMEK pedig *fennhangon* sírt. [17] Az Isten pedig meghallotta a gyermek sírását ARRÓL A HELYRŐL, AHOL VOLT[338]. És az Isten angyala megszólította Hágárt az égből és azt mondta neki: „Mi van, Hágár? Ne félj, mert az Isten meghallgatta a gyermeked hangját arról A HELYRŐL, ahol van. [18] Kelj fel, fogd a gyermeket és *tartsd erősen a kezeddel*, mert nagy nemzetté teszem őt!" [19] És az Isten felnyitotta a szemét, és meglátott egy ÉLŐ[339] vizű kutat. És odament és megtöltötte a vizestömlőt és megitatta a gyermeket. [20] És az Isten a gyermekkel volt, és [az] felnőtt. És a pusztában élt, és íjász lett. [21] És Fárán pusztájában élt, az anyja pedig Egyiptomból szerzett neki feleséget.

[22] Történt pedig ebben az időben, hogy azt mondta Abimelekh és a VŐFÉLYE[340], OKOZÁTH, és a seregének fővezére, Fikhol Ábráámnak, mondván: „Az Isten veled van mindenben, amit csak teszel. [23] Most hát esküdj meg nekem az Istenre *, hogy nem *ártasz* sem nekem, sem a magomnak, sem a *nevemnek*, hanem azzal az *igazságossággal*, amellyel én bántam veled, fogsz bánni velem és a földdel, amelyen éltél." [24] És Ábráám mondta: „Én megesküszöm!" [25] És Áb-

[338] Többlet a köv. vers alapján.
[339] A többlet a 26:19 alapján.
[340] Vőfélye (νυμφαγωγός): többlet. A 26:26 alapján.

ráám számonkérte Abimelekhet a vizeskut*ak* miatt, amelyeket Abimelekh szolgái kisajátítottak. [26] És Abimelekh mondta neki: „Nem tudom, ki tette ezt a dolgot; te sem mondtad el nekem, én sem hallottam róla, csak ma!” [27] És Ábráám juhokat és borjakat vett és Abimelekhnek adta, és ők ketten szövetséget kötöttek. [28] És Ábráám hét bárányt[341] külön állított. [29] És Abimelekh azt mondta Ábráámnak: „Mi ez a hét bárány, amelyeket külön állítottál?” [30] És Ábráám azt mondta, hogy „Ezt a hét bárányt fogadd el *tőlem*, hogy bizonyságul legyenek részemről, hogy én ástam ezt a kutat!” [31] Ezért elnevezte annak a helynek a nevét Eskü kútjának, mert ott esküdtek meg mindketten, [32] és szövetséget kötöttek az Eskü kútjánál. Abimelekh és A VŐFÉLYE, OKOZÁTH és a seregének fővezére, Fikhol pedig felállt, és visszatértek a filisztiim földjére. [33] Ábráám pedig egy aruránvi földet vetett be az Eskü kútjánál és az Úr nevét Örökkévaló Istennek nevezte. [34] Ábráám pedig sok napon át lakott a filisztiim földjén.

Megjegyzések

6. **Együtt örvendezik velem**: eufémisztikus értelmezés (a kinevetés helyett). Ld. még a 9. versbeli többletet.
7. **Kisbabát**: A MT „túlzó” pluralisa (בנים) helyett singularis.
12–13. **Előtted**: a hebraizmust („a szemedben”) idiomatikusan adja vissza.
16. **A gyermek pedig hangosan sírt**: a MT-ben Hágár sír (harmonizálva a következő verssel). A „fölemelte a hangját” hebraizmust idiomatikusan adja vissza: „fölkiáltva, fennhangon”.
23. **Nevemnek**: „unokám” helyett. Lehet, hogy nem értette. (Tórában *h.l.* a נכד, még kétszer fordul elő a héber Bibliában). WEVERS szerint a kifejezés ritmikáját kívánta megtartani (ולניני ולנכדי > μηδὲ τὸ σπέρμα μου μηδὲ τὸ ὄνομά μου).[342]
32. **Eskü kútjánál**: a Beér-Seba helynév mindenütt lefordítva szerepel a Genezisben. A többi könyvben Βηρσαβεε átírásban szerepel, kivéve Ám 5:5-öt.
33. **Aruránvi földet** (ἄρουραν): MT: אשל. Jelentése bizonytalan, hagyományos értelmezése tamariszkusz, de *t.l.* A két sámueli (1Sám 22,6, 1Sám 31,13) helyen is ἄρουρα a fordítása, bár ott egyértelműen valamilyen fáról van szó. Az *arura* 100 négyzetkönyöknyi földet jelent a papiruszok tanúsága szerint, az arámi אשל gyök jelentése pedig ’kötél’, illetve 2 egyiptomi forrás alapján terület-mértékegységet is jelentett.[343]

22. fejezet

[1] És történt ezek után a dolgok után, hogy az Isten próbára tette Ábráámot. És mondta neki: „Ábráám, ÁBRÁÁM!”[344] Ő pedig mondta: „Íme, itt vagyok!” [2] És [ő] mondta: „Fogd *szeretett* fiadat, akit szeretsz, Iszáákot, és menj el a magas földre, és áldozd fel őt ott egészen elégő áldo-

[341] Bárányt: szó szerint: juhok bárányait (ἀμνάδας προβάτων), a héber tükörfordításaként.
[342] WEVERS 1993, 310.
[343] Joosten 2010, 66.
[344] A dupla megszólítás a 11. v. alapján.

zatul az egyik hegyen, amit majd mondok neked!” [3] Ábráám felkelt korán reggel [és] fölnyergelte szamarát. Maga mellé vette pedig két szolgáját és a fiát, Iszáákot, és fát darabolt az égőáldozathoz, fölkelt, elindult és eljutott arra a helyre, amelyet az Isten mondott neki, [4] a harmadik napon. És fölemelte a tekintetét [és] messziről meglátta a helyet. [5] És Ábráám mondta a szolgáinak: „Telepedjetek le itt a szamárral, én pedig és a gyermek elmegyünk odáig, és miután leborultunk, visszatérünk hozzátok!” [6] Ábráám pedig fogta az égőáldozathoz való fát és a fiára, Iszáákra tette. Kézbe vette pedig a tüzet és a tőrt, és ketten együtt útnak indultak. [7] Iszáák pedig mondta apjának, Ábráámnak: „Apám!” Amaz pedig mondta: „Mi van, gyermekem?” [Mire Iszáák ezt] mondta: „Íme a tűz és a tűzifa; hol van a bárány az egészen elégő áldozatra?” [8] Ábráám pedig mondta: „az Isten gondoskodni fog magának bárányról az egészen elégő áldozathoz, *gyermekem*.” És mentek ketten együtt, [9] [és] megérkeztek a helyre, amit mondott neki az Isten. És ott Ábráám megépítette az oltárt és ráhelyezte a fát, és gúzsba kötötte fiát, Iszáákot [és] fölhelyezte őt az oltárra a fa tetejére. [10] És Ábráám kinyújtotta a kezét, *hogy megfogja* a kést, hogy levágja a fiát. [11] És az Úr angyala megszólalt az égből és mondta neki: „Ábráám! Ábráám!” Ő pedig mondta: „Íme, [itt] vagyok!” [12] És ő mondta: „Ne emeld kezedet a gyermekre és ne tegyél vele semmit! Most megtudtam, hogy féled az Istent és nem sajnáltad a *szeretett* fiadat sem tőlem!” [13] És Ábráám fölemelte a tekintetét és látta, és íme, *egy*[345] kos van beleakadva a szabek-fába a szarvainál fogva. És Ábráám odament és megfogta a kost és föláldozta egészen elégő áldozatul a fia, Iszáák helyett. [14] És Ábráám annak a helynek a nevét így nevezte: „Az Úr lát”, hogy azt mondhassák ma: „a hegyen az Úr megjelent”. [15] És az Úr angyala másodszor is megszólította Ábráámot az égből [16] és azt mondta: „Magamra esküdtem, azt mondja az Úr, amiért megtetted ezt a dolgot és nem sajnáltad *szeretett* fiadat tőlem, [17] én bizony megáldván megáldalak téged és megsokasítván megsokasítom a magodat, mint az ég csillagait és mint a tengerparti homokot, és a te magod örökölni fogja az ellenségek *városait*. [18] A te magodban áldatik meg a föld összes nemzete, mivel engedelmeskedtél a szavamnak.” [19] Ábráám pedig visszatért a szolgáihoz, és felkeltek [és] együtt mentek el az Eskü kútjához. És Ábráám az Eskü kútjánál lakott.

[20] Történt pedig ezek után a dolgok után, hogy hírül adták Ábráámnak, mondván: „Lám, Melka is szült fiakat a testvérednek, Nákhornak, [21] az elsőszülöttjét, Ókszot és annak testvérét, Baukszot, és Kamuélt, a szírek atyját; [22] és Khaszadot és Azaut és Faldaszt és Jedlafot és Bathuélt; [23] és Bathuél Rebekkát nemzette.” Ez nyolc FIÚ, akiket Melka szült Nákhórnak, Ábráám fivérének. [24] Ágyasa pedig, akinek neve Reéma, ő Gáámot és Tábekhet és Tokhoszt és Mókhát szülte.

Megjegyzések

2. **Szeretett fiadat**: Szeretett: a יחיד -ből lett ידיד (végül is *nem* egyetlen fia); 12. és 16. v. uígy, sőt, a későbbi könyvek fordítói is átveszik ezt a megoldást (Ám 8:10, Zak 12:10). – A מוריה nem

[345] Egy: MT: hátul. אחר h. אחד.

helynévként értelmezve. Hasonló megoldást találunk a 12:6-ban (אלון מורה > „magas tölgy”); vsz. mindkettőt a רום gyökből vezette le, a gyökbetűk felcserélésével (WEVERS 317).
7. **Mi van, gyermekem?** (τί ἐστιν, τέκνον;) Ha a הנני („íme, itt vagyok”) embernek szól, ez szokott a fordítói megoldás lenni. Istennek adott válaszul viszont az ἰδοὺ ἐγώ (ld. 22:1, 11).
10. **Hogy megfogja a kést**: a MT szerint meg is fogta („és megfogta a kést”).
13. **Szabek-fába**: a beazonosíthatatlan növénynevet a fordító átírta.
14. **Az Úr lát** (κύριος εἶδεν, aoristos gnomicus): a héberben a *lát* jelentésű ראה a gondoskodást is kifejezi, a görögben legfeljebb mediálisban ill. visszaható névmással (ld. 8. v.).
17. **Város**: MT: kapu (a 24:60-ban hasonlóan).

23. fejezet

[1] Szárra élete pedig százhuszonhét év volt **. [2] És Szárra meghalt Arbok városában, AMELY A LAPÁLYON VAN[346] (ez Khebrón), Khánáán földjén. Ábráám pedig elment, hogy sirassa és gyászolja Szárrát. [3] És Ábráám felkelt halottja mellől és azt mondta Khet fiainak: [4] „Idegen és jövevény vagyok köztetek. Adjatok hát nekem egy sírhelynyi birtokot nálatok, és eltemetem a halottamat magamtól.” [5] Khet fiai pedig válaszoltak Ábráámnak, mondván: [6]NE[347], urunk! Hallgass hát ránk. *Király*[348] vagy te közöttünk Istentől; kiválasztott sírboltjainkban temesd el a halottadat! Mert egyikünk sem fogja a sírboltját megtagadni tőled, hogy itt temesd el halottadat!” [7] Ábráám pedig fölkelt, leborult a föld népe, Khet fiai előtt, [8] és így szólt *hozzájuk* Ábráám, mondván: „Ha a lelketeken viselitek, hogy eltemessem a halottamat a színem elől, hallgassatok meg és szóljatok érdekemben Efrónnak, Száár fiának, [9] és adja nekem a *kettős* barlangot, ami az övé, amely az ő földjének területén van. *Illő* pénzösszegért adja nekem azt köztetek sírhelyül [szolgáló] birtokul!” [10] Efrón pedig Khet fiai között ült. A khettaiosz Efrón válaszolt Ábráámnak Khet fiainak és minden városba * érkezőnek a hallatára, mondván: [11] „Részemről legyen így, uram, és hallgass rám: a földet és a rajta lévő barlangot neked adom: összes *polgárom* színe előtt neked adtam, temesd el halottadat!” [12] És Ábráám leborult a föld népe előtt [13] és azt mondta Efrónnak a föld népe füle hallatára: „Minthogy előttem vagy[349], hallgass meg engem! * A mező árát fogadd el tőlem, és én eltemetem ott a halottamat.” [14] Efrón pedig válaszolt Ábráámnak, mondván: [15] „NEM ÚGY, uram! Meghallgattalak. Négyszáz ezüst *didrakhmát* érő föld [az]; mi lehet az közöttem és közötted? Temesd csak el a halottadat!” [16] És Ábráám hallgatott Efrónra, és *letette*[350] Ábráám Efrónnak a pénzt, amit Khet fiainak füle hallatára mondott: négyszáz, kereskedőktől hitelesített ezüst *didrachmát*. [17] És Efrón földje, amely a kettős barlangnál van, amely Mambréval átellenben van: a föld és a barlang, amely a területén van, az összes fa, amely a földön volt, amely körben a határán van, [18] Ábráámé [lett] birtokul Khet fiai és az összes városba * érkező előtt. [19] Ezek után Ábráám eltemette feleségét, Szárrát a

[346] A többlet a SP-ban is; vö. 35,27 (≠ SP).
[347] A többlet vsz. a MT előző versvégi לו megfeleltetése.
[348] Király: MT: fejedelem (נשיא).
[349] Előttem vagy: a MT לו h. לי.
[350] Letette (ἀπεκατέστησεν): a héber „kimérte” jelentésű וישקל -t „modernizálja” a korabeli alexandriai fizetőeszköznek megfelelően.

mezőn lévő kettős barlangba Mambréval átellenben (ez Khebrón) Khánaán földjén. [20] És a mező és a barlang, amely rajta volt, Ábráám tulajdona [lett] sírhelyül [szolgáló] birtokul Khet fiaitól.

Megjegyzések

6. **Nem**: a többlet vsz. a MT előző versvégi לוֹ megfeleltetése. Nem ad a LXX jobb olvasatot, hiszen a két kijelentés között nincsen ellentét. Ugyanakkor a MT-ben a 11. v. kezdődik így: לֹא־ אדני, tehát lehetséges, hogy harmonizációról van szó.
9. **Kettős**: a מכפלה etimologizáló fordítása (a *Pesitta* sem tulajdonnévként értelmezi). Ez a fordítási mód a 17. versben egy kis zavart okoz (szó szerint a mező a kettős barlang*ban* van).
11. **Részemről legyen így**: itt a MT a tagadó mondat (לא־אדני); vö. a 6. vershez fűzött megjegyzéssel. – Összes polgárom (πάντων τῶν πολιτῶν μου): a LXX Genezisben több helyen tetten érhető egyfajta városias színezet.
15. **Meghallgattalak**: שמעני h. שמעתי. Valószínűleg mindkét megoldás belefér a színlelt, udvarias alkudozásba.
16. **Letette** (ἀπεκατέστησεν): a héber „kimérte” jelentésű וישקל -t „modernizálja” a korabeli alexandriai fizetőeszköznek megfelelően, ami (di)drakhma és nem sékel.

24. fejezet

[1] És Ábráám idős volt, korban előrehaladott, és az Úr mindenben megáldotta Ábráámot. [2] És Ábráám ezt mondta háza vén szolgájának, aki mindene fölött rendelkezett: „Tedd a kezed a *combom* alá, [3] és megesketlek téged az Úrra, az ég Istenére és a föld Istenére, hogy ne vegyél feleséget a fiamnak, Iszááknak a khánáániak lányai közül, akik között lakom, [4] hanem menj el a földemre, ahol születtem, A ROKONSÁGOMHOZ[351], és onnan vegyél feleséget a fiamnak, Iszááknak!” [5] A szolga pedig mondta neki: „Hátha nem akar az asszony *velem* jönni, vissza erre a földre! Visszavigyem a fiadat arra a földre, ahonnan eljöttél?” [6] Ábráám pedig mondta neki: „Vigyázz magadra, ne vidd vissza oda a fiamat. [7] Az Úr, az ég Istene ÉS A FÖLD ISTENE[352], aki elhozott engem az apám házából és a földről, ahol születtem, aki szólt hozzám és megesküdött nekem, mondván: »NEKED adom ezt a földet és a magodnak«, ő fogja elküldeni az angyalát előtted, és feleséget fogsz hozni a fiamnak, ISZÁÁKNAK onnan. [8] Ha pedig nem akar az asszony eljönni *veled* ERRE A FÖLDRE[353], szabad leszel ettől az eskütől; de a fiamat nem viheted vissza oda!” [9] És a szolga a kezét az urának, Ábráámnak a *combja* alá helyezte és megesküdött neki ezzel a dologgal kapcsolatban.

[351] A rokonságomhoz: szó sz. „a törzsemhez” (εἰς τὴν φυλήν μου): a többlet vsz. a 38. v-ből (ahol a φυλή a משפחה ’család’ megfeleltetése).
[352] A többlet a 3. v-ből.
[353] A többlet az 5. v-ből.

10 És a szolga fogott tíz tevét urának a tevéi közül és urának összes javai közül, amelyek vele
voltak, és fölkelt [és] útnak indult és elment Mezopotámiába, Nákhór városába. 11 És lepihen-
tette a tevéket a városon kívül a vizeskút mellett alkonyattájt, amikor kijönnek a vízmerítő
lányok. 12 És azt mondta: „Uram, az én uramnak, Ábráámnak Istene, készíts előttem ma sze-
rencsés utat és tégy irgalmasságot az urammal, Ábráámmal! 13 Íme, én a vízforrás mellett állok,
a városban lakók lányai pedig kijönnek, hogy vizet merjenek, 14 és legyen, [hogy] a hajadon,
akinek azt mondom: »Hajtsd ide a vödrödet, hadd igyam«, azt mondja: »Igyál, és a tevéidet is
megitatom, MÍG ABBA NEM HAGYJÁK AZ IVÁST«[354], őt készítetted el légyen szolgádnak, Iszáának, és
ebből fogom tudni, hogy irgalmasságot cselekedtél az urammal, ÁBRÁÁMMAL!” 15 És történt,
hogy mielőtt befejezte volna ELMÉJÉBEN[355] a beszédet, íme, Rebekka jött ki, aki Bathuélnek szü-
letett – aki Ábráám testvére, Nákor feleségének, Melkának a fia –, vödörrel a vállán. 16 A haja-
don pedig nagyon szép kinézetű volt; szűz volt, férfi nem ismerte őt. Lement a forráshoz, meg-
töltötte a vödrét és feljött. 17 A szolga odafutott elé és azt mondta neki: „Hadd igyak[356] egy kis
vizet a vödrödből!” 18 Ő pedig mondta: „Igyál, uram!” És sietett és a karjára vette a vödrét és
inni adott neki, 19 amíg csak abba nem hagyta az ivást. És azt mondta: „Tevéidet is megitatom,
míg mindegyik nem ivott!” 20 És sietett és kiürítette vödrét a vályúba,[357] és újra a kúthoz futott
meríteni, és az összes tevének inni adott. 21 Az pedig ember figyelte őt és hallgatott, hogy meg-
tudja, vajon az Úr szerencséssé tette-e az útját vagy sem. 22 Történt pedig, hogy amikor az
összes teve végzett az ivással, az ember egy *drakhma* súlyú arany fülbevalókat és két karkötőt
tett a lány kezére, amelyeknek tíz arany volt a súlya. 23 És megkérdezte őt és mondta: „Kinek
a lánya vagy? Mondd el nekem! Van-e hely az apádnál számunkra, hogy megpihenjünk?” 24 És
mondta neki: „Bathuél lánya vagyok, Malka [fiá]é, akit Nákornak szült!” 25 És mondta neki:
„Szalma és abrak is bőven van nálunk, és hely a pihenésre!” 26 És az ember ELÉGEDETTEN leborult
az Úr előtt 27 és azt mondta: „Áldott az Úr, az én uramnak, Ábráámnak Istene, aki nem vonta
meg a *jogosságát* és igazságát az én uramtól! Az Úr szerencsés utat adott nekem az én uram
testvérének házához.”

28 És a lány elfutott az anyja házába [és] beszámolt ezekről a dolgokról. 29 Rebekkának pedig
volt egy fivére, akinek a neve Lábán; és Lábán elfutott az emberhez, ki a forráshoz. 30 És történt,
amikor meglátta a fülbevalókat és a karkötőket a húga kezén, és amikor meghallgatta a húga,
Rebekka szavait, amint elmondta: „Így beszélt hozzám az ember!”, odament az emberhez, aki
ott állt a tevék mellett a forrásnál, 31 és azt mondta neki: „Jöjj, gyerebe! *Áldott az Úr*! Miért
állsz idekint? Hiszen én előkészítettem a házat, és a helyet a tevéknek!” 32 Az ember pedig
bement a házba és lemálházta a tevéket és szalmát és abrakot adott a tevéknek, és vizet, hogy
megmossa a lábát és a vele lévő férfiak lábát. 33 És *kenyeret* tett eléjük, hogy egyenek. És [ő]
azt mondta: „Semmiképp nem eszem addig, amíg el nem mondom a szavaimat!” És mondták
neki: „Beszélj!”

---

354 A többlet a 19. v. alapján.
355 Elméjében: többlet a 45. v-ből.
356 Hadd igyak: szó szerint: itass velem.
357 Vályúba (ποτιστήριον): neol.?

34 És azt mondta: „Ábrá́ám szolgája vagyok. 35 Az Úr pedig nagyon megáldotta az én uramat, és ő fölemelkedett. És adott neki juhokat és marhákat és ezüstöt és aranyat és szolgákat és szolgálólányokat és tevéket és szamarakat. 36 És az uram felesége, Szárra szült egy fiút az uramnak, miután az megöregedett, és mindenét, amije volt, neki adta. 37 És az én uram megesketett engem, mondván: »Nem vehetsz feleséget a fiamnak a khánáániak lányai közül, akik között élek az ő földjükön, 38 hanem menj el az apám házába, a rokonságomhoz, és onnan vegyél feleséget a fiamnak!« 39 Azt mondtam pedig az uramnak: »Hátha nem jön *velem* az asszony!« 40 És azt mondta nekem: »Az Úr, aki előtt *tetszésre találtam*, ő fogja elküldeni az angyalát veled, szerencséssé teszi az utadat, és feleséget fogsz venni a fiamnak a rokonságomból és az apám házából! 41 Akkor mentes leszel az átkomtól; mert ha elmégy a rokonságomhoz és nem adják oda neked, mentes leszel az eskümtől! 42 És ma megérkeztem a forráshoz [és] azt mondtam: »Uram, Ábrá́ámnak, az én uramnak Istene, ha te szerencséssé teszed az utamat, amelyen most járok, 43 íme, én a vízforrás mellett állok, ÉS A VÁROSBAN LAKÓ EMBEREK LÁNYAI KI FOGNAK JÖNNI, HOGY VIZET MERÍTSENEK.[358] És legyen, hogy az a hajadon, ** akinek azt mondom: Hadd igyak egy kis vizet a vödrödből!, 44 azt mondja nekem: Igyál te is, és a tevéidet is megitatom!, ő legyen az az asszony, akit az Úr elkészített a *szolgájának, Iszááknak*, ÉS EBBŐL TUDHASSAM MEG, HOGY IRGALMASSÁGOT CSELEKEDTÉL AZ URAMMAL, ÁBRÁÁMMAL![359]« 45 És történt, hogy mielőtt befejeztem volna *elmémben* a beszédet, Rebekka azonnal megérkezett a vállán egy vödörrel és lement a forráshoz, és vizet merített. Én pedig mondtam neki: »Adj nekem innom!« 46 Ő pedig sietve letette a vödrét és azt mondta: »Igyál te is, és a tevéidet is megitatom!« Én pedig ittam, és a tevéimet is megitatta. 47 És megkérdeztem őt és mondtam: »Kinek a lánya vagy?« Ő pedig azt mondta: »Bathuélnak, Nákhór fiának lánya vagyok, akit Melka szült neki!« Én pedig rátettem a fülbevalókat * és a karkötőket a kezére; 48 és ELÉGEDETTEN leborultam az Úr előtt és áldottam az Urat, az én uram, Ábrá́ám Istenét, aki *megsegített* engem az igazság útján, hogy elvigyem az uram testvérének lányát az ő fiának. 49 Ha tehát irgalmasságot és igazságosságot akartok tenni az urammal, tudassátok velem, ha pedig nem, tudassátok velem, hogy jobbra vagy balra forduljak!”

50 Lábán és Bathuél pedig válaszoltak [és] ezt mondták: „Az Úrtól jött ki ez a rendelkezés; nem mondhatunk tehát neked rosszat a jó ellen! 51 Íme, Rebekka előtted van: fogd [és] menj, és legyen felesége az urad fiának, ahogyan az Úr megmondta!” 52 Történt pedig, hogy amikor Ábrá́ám szolgája meghallotta ezeket a szavakat, leborult a földre az Úr előtt. 53 És a szolga ezüst- és aranytárgyakat és ruhákat vett elő, odaadta Rebekkának, és ajándékokat adott a bátyjának is és az anyjának. 54 És ettek és ittak, ő és a vele lévő emberek, és lepihentek.

És reggel fölkelt [és] azt mondta: „Bocsássatok el engem, HOGY ELMENJEK[360] az uramhoz!” 55 A bátyja és az anyja pedig azt válaszolták: „Maradjon a leány velünk körülbelül tíz napig, és utána fog útra kelni!” 56 Ő pedig azt mondta nekik: „Ne tartsatok vissza, hiszen az Úr tette szeren-

358 A többlet a 13.v. alapján.
359 A többlet a 14. v. alapján.
360 A többlet az 56. v-ből.

cséssé az utamat! Bocsássatok el engem, hogy elmenjek az uramhoz!” [57] Ők pedig azt mondták: „Hívjuk ide a lányt és kérdezzük meg őt magát![361]” [58] És odahívták Rebekkát és mondták neki: „Elmégy ezzel az emberrel?” Ő pedig mondta: „Elmegyek!”. [59] És elbocsátották húgukat, Rebekkát és a holmiját[362] és Ábráám szolgáját és a *vele lévőket*. [60] Megáldották HÚGUKAT, Rebekkát és mondták neki:

„A mi húgunk vagy! Légy tízezerszer ezerré, és örökölje magod az ellenségek *városait*!”

[61] Rebekka és a szolgálói[363] pedig felkeltek, felszálltak a tevékre és elindultak az ember*rel*. És a szolga magával vitte Rebekkát [és] elment.

[62] Iszáák pedig a pusztán[364] keresztül a Látomás kútja környékére ment. Ő pedig a dél felé eső földön lakott. [63] És Iszáák estefelé kiment elmélkedni a mezőre, és fölemelte a tekintetét [és] * közeledő tevéket pillantott meg. [64] Rebekka is fölemelte a tekintetét [és] meglátta Iszáákot; és leszállt a tevéről [65] és mondta a szolgának: „Ki az az ember, aki a mezőn közeledik felénk?” A szolga pedig mondta: „Ő az én uram!” Amaz fogta a kelméjét és beburkolózott. [66] És a szolga minden dologról beszámolt Iszááknak, amit cselekedett. [67] Iszáák pedig *bement*[365] az anyja *házába* és elvette Rebekkát, és [az] a felesége lett, és megszerette őt. És Iszáák megvigasztalódott az ő anyja, Szárra *miatt*.

Megjegyzések

2. **Combom**: eufémizmus az ágyék, csípő (ירך) megfeleltetéseképpen. A későbbi könyvekben is majdnem teljesen kizárólagos megfeleltetés lett (amennyiben emberi testrészre vonatkozik).
3. **Akik között lakom**: szó szerint „akikkel lakom közöttük” (μεθ᾽ ὧν ἐγὼ οἰκῶ ἐν αὐτοῖς), a hebraizmus (אשר אנכי יושב בקרבו) tükörfordítása.
5. **Velem**: MT: mögöttem (אחרי); uígy a 8. és 39. v-ben is. – Vissza: valószínűleg a következő fig. etym. első tagjának átértelmezése (ההשב אשיב, „visszavigyem-e”).
15. **Elméjében**: A többlet a 45. v-ből (אל־לבי, „szívemben”). A SP-ben is megtalálható a többlet. A héber ’szív’ szót általában nem a καρδία-val felelteti meg a fordító.
22. **Egy drakhma**: MT: fél sékel (בקע). Lehet, hogy az egy drakhmát érő négy ezüstpénzre gondolt, két-két fülbevaló együtt fél drakhma.
26. **Szerencsés utat adott nekem**: az εὐοδόω igét már harmadszor használja a fordító a szakaszban a ’szerencsés találkozást ad’ (הקרה, 12. v.), a ’sikeressé tesz’ (הצליח, 21., 40., 56. v.) és itt a ’vezet’ (נחה, ld. még 48. v.) jelentésű héber igékre.
31. **Áldott az Úr**: MT pontozás szerint: az Úr áldottja (בָּרוּךְ יְהוָה).
36. **Miután az megöregedett**: a MT-ben Sárára, a LXX-ben (és a SP-ben) Ábrahámra vonatkozik.

---

[361] Őt magát: MT szó szerint: a száját (szó szerinti fordítás).
[362] Holmiját: מנקתה (dajkáját) h. מקניה. (A 35,8-ban helyesen adja vissza.)
[363] Szolgálói: vagy: társalkodónői. A ἄβρα vsz. a héber-arámi חברה átvétele.
[364] A pusztán: מבוא h. מדבר.
[365] Bement: a MT *hifil* (bevitte) h. *qal*.

40. **Tetszésre találtam** (εὐηρέστησα): a התהלכתי szokásos megfeleltetése (ld. az 5,22-höz fűzött megj-t).
41. **Átkomtól** (ἀρά)… **eskümtől** (ὁρκισμός): a MT-ben egy szóval fejezi ki (אלה).
47. **Fülbevalókat**: a héber נזם-ről (ami valóban lehet fülbevaló is) csak itt derül ki, hogy orrkarika (ld. még 22. és 30. v.), ezért görögül nem rakja az *orrába.*
50. **Rendelkezés**: a πρόσταγμα első előfordulása ez (MT: דבר, vagyis 'dolog, szó stb.'), később szinte mindig 'rendelet, törvény' jelentésű szavak megfeleltetéseként szerepel. Így a helyzet a lehető legkomolyabb: isteni rendeletnek nem lehet ellentmondani.
58. **Őt magát**: szó szerint – az idiómát megtartva – a száját (את־פיה > τὸ στόμα αὐτῆς).
60. **Városait**: MT: kapuit (vö. a 22:17-hez fűzött megj-t).
61. **Szolgálói**: vagy: társalkodónői. A ἄβρα vsz. a héber-arámi חברה átvétele. – Az emberrel: MT: az ember után (vö. az 5. vershez fűzött megj-t).
62. **Látomás kútja**: itt a 16:14-ben szereplő helyet (לחי ראי) újranevezi: ott „Kút, ahol *szemtől szemben* láttam", itt pedig τὸ φρέαρ τῆς ὁράσεως.
67. **Házába**: MT: sátrába. (Vö. 9:21, 25:27.)

25. fejezet

[1] Ábráám pedig ismét feleséget vett, akinek a neve Khettura. [2] Ő pedig szülte neki Zemránt és Jexánt és Mádánt és Mádiámot és Jeszbokot és Szóüét. [3] Jexán pedig nemzette Szábát és THAIMÁNT és Daidánt; Daidán fiai voltak pedig RAGUÉL és NABDEÉL és Asszuriim és Latusziim és Lóümiim. [4] Madiám fiai pedig Gaifár és Áfer és Enókh és Abira és Elraga. Ezek mind Khettura fiai.

[5] Ábráám pedig az összes javait fiának, Iszááknak adta, [6] és az * ágyasoktól származó fiainak ajándékokat adott és elküldte őket a fiától, Iszááktól, még amíg élt, keletre, kelet földjére.

[7] Ezek pedig Ábráám élete napjainak évei, ameddig élt: százhetvenöt év. [8] és elhunyt, meghalt szép öregkorban, idősen és betelve a napokkal, és az ő népéhez *helyeztetett*. [9] És az ő fiai, Iszáák és Iszmael eltemették őt a Kettős barlangban, a khettaiosz Száár fiának, Efrónnak mezején, amely Mambréval szemközt van: [10] a mezőn ÉS A BARLANGBAN[366], amelyet Ábráám szerzett Khet fiaitól, ott temették el Ábráámot és feleségét, Szárrát. [11] Történt pedig, hogy miután Ábráám meghalt, az Isten megáldotta a fiát, Iszáákot; és Iszáák a Látomás kútjánál lakott.

[12] Ezek pedig Ábráám fiának, Iszmaélnek nemzetségei, akit Szárra szolgálólánya, Hágár szült Ábráámnak, [13] és ezek Iszmaél fiainak a nevei, nemzedékük nevei szerint: Iszmaél elsőszülöttje Nábaióth; és Kédár és Nabdeél és Masszám [14] és Maszma és Iduma és Masszé [15] és Khoddád és Thaimán és Jetur és Náfesz és Kedma. [16] Ezek Iszmaél fiai és ezek a neveik sátorhelyeiken és lakóhelyeiken: tizenkét fejedelem a nemzeteiknek megfelelően. [17] És ezek Iszmaél életének évei: százharminchét év. És elhunyt, meghalt és az ő nemzetségéhez *helyeztetett*. [18] Euiláttól

[366] Vsz. magyarázó kiegészítés.

pedig Szúrig lakott, amely Egyiptommal szemben van, addig, amerre az asszírokhoz lehet menni: összes testvérével szemben *lakott*.

19 És ezek Ábráám fiának, Iszááknak a nemzetségei: Ábráám nemzette Iszáákot. 20 Iszáák pedig negyvenéves volt, amikor elvette Rebekkát, a szír Bathuél lányát Mezopotámiából, a szír Lábán húgát magának feleségül. 21 Iszáák pedig könyörgött az Úrhoz a feleségéért, REBEKKÁÉRT, mert meddő volt. Az Isten pedig meghallgatta őt, és a felesége, Rebekka megfogant a MÉHÉBEN. 22 A *gyermekek* pedig ugrándoztak benne. Ezt mondta hát: „Ha így KELL NEKEM LENNIE, miért van nekem ez?” Elment pedig, hogy megtudakolja az Úrtól. 23 És az Úr azt mondta neki:

„Két nemzet van a méhedben,
és két nép fog a bensődből elkülönülni:
és nép nép fölé kerekedik,
és a nagyobb fog szolgálni a kisebbnek!”

24 És beteltek a napok a szüléséig, és ikrek voltak a méhében. 25 Kijött pedig az elsőszülött fiú: vörös, egészen olyan, mint a szőrös irha; a nevét pedig Észaunak nevezte el. 26 És ezután kijött az öccse, és a keze Észau sarkát fogta; és ő nevét Jákóbnak nevezte el. Iszáák pedig hatvanéves volt, amikor REBEKKA megszülte őket.

27 A fiúk pedig felnőttek, és Észau vadászáshoz értő vadon élő ember volt, Jákób pedig *egyszerű*[367] ember volt, *házban*[368] lakó. 28 Iszáák pedig Észaut szerette, mert amaz zsákmánya volt *az eledele*; Rebekka pedig Jákóbot szerette. 29 Jákób pedig főzeléket főzött. Észau pedig kimerülten jött meg a mezőről. 30 És Észau azt mondta Jákóbnak: „Kínálj meg engem ebből a vörös *főzelékből*, mert kimerültem!” Ezért nevezték el a nevét Edómnak. 31 Jákób pedig mondta Észaunak: „Add el nekem ma az elsőszülöttségedet!”[369] 32 Észau pedig azt mondta: „Íme, én meghalni járok, minek nekem az az elsőszülöttség?” 33 És Jákób mondta neki: „Esküdj meg ma nekem!” És megesküdött neki; Észau pedig eladta Jákóbnak az elsőszülöttséget. 34 Jákób pedig adott Észaunak kenyeret és lencsefőzeléket, és evett és ivott, és felkelt [és] elment. És Észau semmibe vette az elsőszülöttséget.

Megjegyzések

1. **Ismét**: a MT mintájára segédige segítségével fejezi ki. (יסף / προστίθημι). Ld. még 4:2, 8:12, 8:21, 18:21 stb. A görög igének ez kifejezetten a bibliai görögben megjelenő jelentésárnyalata.
30. **Vörös főzelékből**: MT: „ebből a vörösből, a vörösből”. Nem kizárt, hogy a szójátékot (אדם–אדום) pótló alliteráció (ἐψέματος - Εδωμ) kedvéért került be ez a Pentateukhoszban máshol nem használt szó, az ἔψεμα.

[367] Egyszerű: az ἄπλαστος *h.l.* a LXX-ban.
[368] Házban: MT: sátorban (vö. 9:21 és 24:67).
[369] Elsőszülöttségedet (πρωτοτόκιά): neol.?

26. fejezet

[1] A földön pedig éhínség lett függetlenül a korábbi éhínségtől, amely Ábráám idejében volt. Iszáák pedig elment Abimelekhhhez, a filisztiim királyához Gerárába[370]. [2] Megjelent pedig neki az Úr és azt mondta: „Ne menj le Egyiptomba! Lakj hát azon a földön, amit mondok neked! [3] És tartózkodj ezen a földön, és én veled leszek és megáldalak, mert neked és a magodnak adom ezt az egész földet és beteljesítem az eskümet, amivel megesküdtem atyádnak, Ábráámnak. [4] És megsokasítom a magodat, mint az ég csillagait, és a magodnak adom ezt az egész földet, és a magodban megáldatik a föld összes nemzete, [5] mivel az atyád, Ábráám engedelmeskedett a hangomnak és megőrizte a rendeléseimet és a parancsaimat és az előírásaimat és a törvényeimet.” [6] És Iszáák Gerárában lakott.

[7] A hely férfiai pedig kérdezősködtek a feleségéről, Rebekkáról, és [ő] azt mondta: „A húgom!”, mert félt azt mondani, hogy „A feleségem”, nehogy megöljék őt a hely férfiai Rebekka miatt, mivel az szép külsejű volt. [8] Ő pedig hosszú ideig volt ott. Abimelekh, a *gerériak* királya pedig az ablakon kipillantva meglátta Iszáákot, amint a feleségével, Rebekkával enyelgett. [9] Abimelekh pedig hívatta Iszáákot és azt mondta neki: „Hiszen a feleséged; miért mondtad hát, hogy »a húgom«? [Ő] pedig mondta neki: „Mert azt mondtam: »Nehogy meghaljak miatta!«” [10] Abimelekh pedig azt mondta: „Miért tetted ezt velünk? Majdnem a feleségeddel hált valaki a nemzetemből, és [majdnem] bűnt hoztál ránk! [11] Abimelekh pedig az egész nép*é*nek parancsot adott: „Mindaz, aki hozzányúl ehhez az emberhez vagy a feleségéhez, halálra legyen méltó!”

[12] Iszáák pedig vetett azon a földön, és abban az évben *megszázszorozódó árpát*[371] talált; az Úr pedig megáldotta őt. [13] És felemelkedett [az] az ember és egyre nagyobb lett, míg nagyon naggyá nem lett. [14] Lettek pedig neki juhnyájai és marhagulyái és sok *birtoka*[372]. A filisztiim pedig irigyelték őt, [15] és az összes kutat, amit az apja szolgái ástak az apja * idejében, betömték a filisztiim és földdel töltötték meg. [16] Abimelekh pedig azt mondta Iszááknak: „Menj el közülünk, mert sokkal hatalmasabb lettél nálunk!” [17] És Iszáák elment onnan és Gerára szakadékában állapodott meg, és ott lakott. [18] És Iszáák ismét kiásta a vizeskutakat, amelyet apjának, Ábráámnak *szolgái*[373] ástak, és a filisztiim betömték apja, Ábráám halála után, és azokkal a nevekkel nevezte el őket, ahogy az apja, Ábráám nevezte őket. [19] Iszáák szolgái tehát ástak GERÁRA szakadékában és élő víz kútjára leltek. [20] És Gerára pásztorai veszekedtek Iszáák pásztoraival és azt mondták, hogy *övék* a víz. És elnevezte a kút nevét *Jogtalanságnak*, mert jogtalanságot követtek el[374] vele. [21] ISZÁÁK PEDIG TOVÁBBMENT ONNAN[375] [és] másik kutat ás*ott*, de ami-

---

[370] Gerárába: az irányjelző *hé*vel együtt transzliterálva; ld. még 10:19.

[371] Árpát: MT שְׁעָרִים („kapuk”) h. שְׂעוֹרִים (a Pesittában hasonló értelmezés). Megszázszorozódó (ἑκατοστεύουσαν): neol.?

[372] Birtoka: a MT-ben: עבדה (*d.l.*; hagyományos értelmezése ’cseléd’).

[373] Szolgái: MT: napjaiban; SP a LXX szerint.

[374] Jogtalanság … jogtalanságot követtek el (Ἀδικία; ἠδίκησαν): MT: veszekedés, veszekedtek (עשק, התעשקו).

[375] A többlet a köv. versből.

att is vetekedtek, úgyhogy elnevezte a nevét Ellenségeskedésnek. [22] Onnan pedig továbbmenve másik kutat ásott, és nem vetekedtek miatta. És elnevezte a nevét Tágas térnek, mondván: „Mert most kiszélesített minket az Úr, és *naggyá tett* minket a földön".

[23] Onnan pedig fölment az Eskü kútjához. [24] És az Úr megjelent neki azon az éjszakán és azt mondta: „Én vagyok atyádnak, Ábráámnak Istene! Ne félj, mert veled vagyok és megáldottalak téged és megsokasítom magodat *atyád* [376], Ábráám miatt!" [25] És oltárt épített ott és segítségül hívta az Úr nevét és ott verte föl a sátrát; Iszáák szolgái kutat ástak ott. [26] És Abimelekh eljött hozzá Gerárából, és Okozáth, a *vőfélye*,[377] és seregének parancsnoka, Fikhol. [27] És Iszáák azt mondta nekik „Miért jöttetek hozzám? Hiszen ti gyűlöltetek engem és elküldtetek engem magatoktól!" [28] És azt mondták: „Látván láttuk, hogy az Úr volt veled, és azt mondtuk: legyen eskü köztünk és közted, és szövetséget kötünk veled, [29] hogy nem teszel velünk rosszat, ahogyan mi sem *voltunk utálatosak* veled, és ahogyan jól bántunk veled és békességben bocsátottunk el téged; most pedig áldott vagy az Úrtól!" [30] És lakomát rendezett nekik, és ettek és ittak. [31] És kora reggel felkeltek, esküt tett egyik a másiknak, és Iszáák elbocsátotta őket, azok pedig elmentek tőle békességgel. [32] Történt pedig azon a napon, hogy Iszáák szolgái megjelentek és hírt hoztak neki a kútról, amit ástak, és ezt mondták: „*Nem*[378] találtunk vizet!" [33] Elnevezte azt Eskünek; ezért nevezik annak a városnak a nevét Eskü kútjának a mai napig.

[34] Észau pedig negyvenéves volt, amikor feleségül vette Judint[379], a khettaiosz Beér lányát és Baszemmáthot, *Euaiosz*[380] fiának, Ailónnak lányát. [35] Azok pedig *civakodtak*[381] Iszáákkal és Rebekkával.

Megjegyzések

9. **Hosszú ideig**: a πολυχρόνιος *h.l.* a kanonikus könyveken belül. A nem szokványos héber megoldást (ארכו־לו שם הימים, „meghosszabbodtak ott a napjai") nem szokványos görög szóval adja vissza.
10. **Családomból**: MT: népből. – **Bűnt**: az ἄγνοια-t használja itt, amelyik a tudatlanságból elkövetett bűnt jelenti (MT: אשם, melynek a Leviticusbeli megfeleltetése általában a πλημμελεία). Vö. a 20:4-et.
11. **Halálra legyen méltó**: A LXX görögös megoldást (θανάτου ἔνοχος ἔσται) használ a fig. etym. helyett (מות יומת).
13. **Egyre nagyobb lett**: a héber הלוך infinitivusszal kifejezett előrehaladást a προβαίνω-val fejezi ki, szó szerint: „előrehaladva nagyobb lett" (προβαίνων μείζων ἐγίνετο).
17. **Állapodott meg** (κατέλυσεν): a héber egyértelműen sátorverésre utal (ויחן). A fordító ahol lehet, kerüli az ősatyák (fél)nomád életmódjára történő utalást.

---

[376] Atyád: MT: szolgám.
[377] Okozát, a vőfélye: átkerült a 21,22-be is 3. szereplőként. Legjobb barátból (מֵרֵעֵ) lett a „menyasszonyt vezető" (hasonlóképpen a Bír 14,20-ban, de ott *tényleg* esküvőről van szó).
[378] Nem: MT לו („neki") h. לא.
[379] Judint: vagy Judiszt (Ιουδιν).
[380] Euaiosz: MT: חתי (de SP-ban is חוי).
[381] Civakodtak (ἦσαν ἐρίζουσαι): MT: „a szellem keserűsége" (מרת רוח) voltak a számukra.

26. **Okozát, a vőfélye**: ő a 21:22-be is átkerült 3. szereplőként. Legjobb barát (מֵרֵעֵ) helyett a „menyasszonyt vezető” (hasonlóképpen a Bír 14:20-ban, de ott *tényleg* esküvőről van szó).
31. **Egyik a másiknak**: szó szerint: ember a társának (ἄνθρωπος τῷ πλησίον αὐτοῦ). A héber idióma (איש לאחיו) fordítását gyakran oldja meg így a Szeptuaginta (vö. 11:3). – **Békességgel**: μετὰ σωτηρίας. A שלום megfeleltetése az εἰρήνη-vel inkább a későbbi könyvekre jellemző.

27. fejezet

[1] Történt pedig, miután Iszáák megöregedett és a szeme túl gyenge lett, hogy lásson, odahívta idősebb fiát, Észaut, és azt mondta neki: „Fiam!”, és [az] mondta: „Íme, [itt] vagyok!” [2] És [ő azt] mondta: „Íme, megöregedtem és nem ismerem a halálom napját. [3] Most hát fogd a fegyveredet, tegzedet is és íjadat is, és menj ki a mezőre és vadássz nekem vadat. [4] És készíts nekem ennivalót, ahogyan én szeretem, és hozd ide nekem, hogy egyem, és hogy megáldjon téged az én lelkem, mielőtt meghalok!” [5] Rebekka pedig meghallotta, amint Iszáák a fiához, Észauhoz beszélt. Észau pedig elment a mezőre, hogy vadásszon vadat *az apjának*[382]. [6] Rebekka pedig így szólt *kisebbik*[383] fiához, Jákóbhoz: „Íme, én hallottam, amint apád beszél a bátyáddal, Észauval és mondja neki: [7] »Hozz nekem vadat és készíts nekem ennivalót, hogy egyem [és] megáldjalak téged az Úr előtt, mielőtt meghalok!« [8] Most tehát fiam, hallgass *rám*, ahogy én parancsolom neked! [9] És menj el a nyájhoz és hozz nekem onnan két GYENGE ÉS szép kecskebakot, és elkészítem őket eledelül az apád számára, ahogyan szereti, [10] és be fogod vinni az apádnak, és eszik, hogy megáldjon téged az apád, mielőtt meghal.” [11] Jákób pedig mondta az anyjának, Rebekkának: „* Bátyám, Észau szőrös férfi, én pedig sima [bőrű] férfi vagyok. [12] *Nehogy* megtapogasson engem az apám, és olyan legyek előtte, mintha *semmibe venném* [őt], és átkot vonjak magamra, nem pedig áldást!” [13] Azt válaszolta neki az anyja: „[Legyen] rajtam az átkod, gyermekem! Csak hallgass a szavamra, és menj, hozd ide nekem!” [14] Ő pedig elment, fogta és odavitte az anyjának, anyja pedig ételt készített, ahogyan apja szerette. [15] És Rebekka fogta idősebb fiának, Észaunak *legjobb*[384] ruháját, amely nála volt a házban, és ráadta fiatalabb fiára, Jákóbra; [16] és a kecskék bőrét a karjára és a csupasz nyakára tekerte, [17] és odaadta az ételt és a kenyer*ek*et, amelyeket készített fiának, Jákóbnak a kezébe. [18] És [ő] bevitte az apjának. [Majd] pedig mondta neki: „Apám!” Ő pedig mondta: „Íme [itt] vagyok; ki vagy, *gyermekem*?” [19] És mondta Jákób az apjának: „Én vagyok az elsőszülötted, Észau! Megcsináltam, ahogyan mondtad nekem: kelj fel, ülj le és edd meg a zsákmányom*at*, hogy megáldjon engem a lelked! [20] Iszáák pedig mondta a fiának: „Mi az, amit ennyire gyorsan találtál, *gyermekem*?” Ő pedig mondta: „Amit az Úr, a te Istened elém adott!” [21] Iszáák pedig mondta Jákóbnak: „Jöjj közelebb, hadd tapogassalak meg, gyermekem, vajon te vagy-e a fiam, Észau, vagy sem! [22] Jákób pedig közelebb lépett apjához, Iszáákhoz, az megtapogatta őt és azt mondta: „A hang

[382] Apjának: MT להביא h. לאביו / לאביה (metatézis).
[383] A többlet a 15. v-ből.
[384] Legjobb: vagy: jó; szép (καλήν).

Jákób hangja, de a kezek Észau kezei!” 23 És nem ismerte fel őt, mert a kezei olyanok voltak, mint testvérének, Észaunak a kezei, szőrösek; és megáldotta őt. 24 És azt mondta: „Te vagy az én fiam, Észau?” Ő mondta: „Én!” 25 És azt mondta: „Hozd ide nekem, és eszem a zsákmányodból, *gyermekem*, hogy megáldjon téged a lelkem!” És odavitte neki, és evett; és vitt neki bort, és ivott. 26 Azt mondta neki az apja, Iszáák: „Jöjj ide hozzám és csókolj meg, *gyermekem*!” 27 És odalépve megcsókolta. És [amaz] megérezte ruháinak illatát és megáldotta őt és azt mondta:

„Íme fiam illata mint a TELI mező illata, amelyet megáldott az Úr.
28 És adjon neked az Isten az ég harmatából,
és a föld kövérségéből,
és gabona és bor teljességét!
29 És szolgáljanak neked nemzetek,
és boruljanak le előtted *fejedelmek*[385];
és légy testvéred ura,
és boruljanak le előtted *apád*[386] fiai!
A téged átkozó átkozott,
a téged áldó pedig áldott!”

30 És történt, hogy miután Iszáák végzett fiának, Jákóbnak megáldásával, és történt, amikor Jákób kijött[387] apjának, Iszááknak színe elől, testvére, Észau megérkezett a vadászat*ból. 31 És ő is ételt készített és bevitte az apjának és azt mondta az apjának: „Keljen föl apám, és egyen fiának zsákmányából, hogy megáldjon engem a lelked! 32 És mondta neki az apja, Iszáák: „Ki vagy te?” Ő pedig mondta: „Én vagyok elsőszülött fiad, Észau!” 33 Iszáák pedig egészen *magán kívül lett* és azt mondta: „Ki az hát, aki vadászott nekem vadat és behozta nekem?! És ettem mindenből, mielőtt te jöttél volna, és megáldottam őt, *hogy áldott legyen*!”[388] 34 TÖRTÉNT PEDIG, HOGY[389] amikor Észau meghallotta apjának, ISZÁÁKNAK a szavait, erős és nagyon keserves hangon felordított, és azt mondta: „Áldj meg engem is, apám!” 35 Ő pedig mondta neki: „A testvéred eljött [és] csellel elvette az áldásodat!” 36 És [amaz] mondta: „Joggal neveztetett a neve Jákóbnak! Mert már másodszor csapott be[390] engem: elvette az elsőszülöttségemet is, és * most elvette az áldásomat!” És mondta ÉSZAU AZ APJÁNAK: „Nem hagytál nekem áldást, apám?” 37 Iszáák válaszolt Észaunak és mondta: „Ha[391] uraddá tettem őt és összes testvérét szolgájává tettem, gabonával és borral elláttam őt, érted mit tegyek, *gyermekem*?” 38 Észau pedig mondta az apjának: „Hát csak egy áldásod van, apám? Áldj meg engem is, apám!” MIVEL ISZÁÁK NÉMA MARADT, Észau hangosan sírva fakadt. 39 Apja, Iszáák pedig válaszolt és mondta neki:

---

385 Fejedelmek: MT: népek (לאמים).
386 Apád: MT: anyád.
387 Kijött: MT: fig. etym. (יָצָא יָצָא, éppen kijött).
388 Hogy áldott legyen: MT: „és az Úr áldotta ő”.
389 A többlet a SP-ban is.
390 A fordító sikeresen adja vissza a szójátékot: a יעקב név az עקב gyökből (’becsap’ ill. ’sarkában van, sarkát megfogja’) származik, a πτέρνα (sarok) pedig a szintén „becsap” jelentésű πτερνίζω-val függ össze. (Ld. Csalog 2022, 29.)
391 Ha: a הן hagyományos értelmezése a fenti helyen ’íme’, mindazonáltal van ’ha’ jelentése is.

„Íme, a föld kövérségéből lesz lakóhelyed
és az ég harmatából felülről;
40 és kardodért[392] fogsz élni
és testvéredet fogod szolgálni;
amikor pedig *legyőzöd*,
eltávolítod igáját a nyakadról!

41 És Észau nagyon *haragudott*[393] Jákóbra az áldás miatt, amivel megáldotta őt az apja. Észau pedig azt mondta az *elméjében*[394]: „Csak közeledjenek el az apám miatti gyász napjai, hogy megöljem testvéremet, Jákóbot!” 42 Rebekkának pedig elmondták idősebb fiának, Észaunak szavait; és elküldött [és] hívatta fiatalabb fiát, Jákóbot és azt mondta neki: „Íme, a bátyád, Észau azzal *fenyegetőzik*, hogy megöl téged! 43 Most hát, *gyermekem*, hallgass a hangomra és kelj fel, menekülj Mezopotámiába[395] a testvéremhez, Lábánhoz Kharránba! 44 És lakj nála valamennyi ideig, amíg el nem fordul bátyád indulata 45 és * haragja rólad, és elfelejti, amit tettél vele. És üzenek érted [és] visszahívatlak onnan, *nehogy* kettőtöktől legyek megfosztva egyetlen napon!”

46 Rebekka pedig azt mondta Iszááknak: „Megundorodtam az életemtől Khet FIAINAK lányai miatt. Ha Jákób *ennek a földnek* a lányai közül vesz el [valakit], minek nekem élni?!”

Megjegyzések

8. **Hallgass rám** (ἄκουσόν μου): a LXX általában követi a hebraizmust: MT שמע בקל > (ὑπ)ακούω τῆς φωνῆς (ld. pl. 13. v.), itt azonban görögösebb megoldást választ (ἀκούω + Gen.).
12. **Mintha semmibe venném őt** (ὡς καταφρονῶν): MT: mint egy csaló (כמתעתע): vsz. Jákób bűnét próbálja enyhíteni.
33. **Egészen magán kívül lett** (ἐξέστη … ἔκστασιν μεγάλην σφόδρα): MT: egészen megijedt (וַיֶּחֱרַד חֲרָדָה גְּדֹלָה). Vsz. nem akart félelmet tulajdonítani a tiszteletreméltó pátriárkának.
36. **Csapott be**: A fordító sikeresen adja vissza a szójátékot: a יעקב név az עקב gyökből (’becsap’ ill. ’sarkában van, sarkát megfogja’) származik, a πτέρνα (sarok) pedig a szintén „becsap” jelentésű πτερνίζω-val függ össze.
38. Néma maradt: vagy: elkeseredett. A κατανύσσω az utóbbi értelemben fordul elő a 34:7-ben, az עצב megfeleltetéseként; ’hallgat’ értelemben pl. a Lev 10:4-ben találkozunk vele.
40. **Legyőzöd** (καθέλῃς): MT: תריד. A רוד gyök jelentése nem egyértelmű; a modern fordítási megoldások között találjuk többek között: „fellázadsz”; „nyugtalanná válsz”. A fordító vsz. a רדה gyök ('uralkodik, hatalmat gyakorol') alapján, míg a Targum Jonatán (ותחית) és Aquila (καταβιβάζω, ’levisz’) egyértelműen a ירד (’lemegy’) felől értelmezte.

[392] Kardodért: esetleg: kardodból (ἐπὶ τῇ μαχαίρῃ σου).
[393] Nagyon haragudott: MT: gyűlölte (שטם).
[394] Elméjében (ἐν τῇ διανοίᾳ): MT: szívében.
[395] Mezopotámiába: többlet (A 28:2-ből).

28. fejezet

[1] Iszáák pedig magához hívatta Jákóbot, megáldotta őt és megparancsolta neki, mondván: „Ne vegyél feleséget Khánáán lányai közül! [2] Kelj fel, *menekülj*[396] Mezopotámiába, anyád apjának, Bathuélnek a házába, és onnan végy feleséget anyád testvérének, Lábánnak a lányai közül! [3] Az *én* Isten*em* pedig áldjon meg téged, sokasítson és szaposítson téged, és légy nemzetek gyülekezetévé; [4] és adja ATYÁD, Ábráám áldását neked és a magodnak *utánad*, és örököljed lakozásod földjét, amelyet az Isten Ábráámnak adott!" [5] És elküldte Iszáák Jákóbot, és [az] elment Mezopotámiába a szír Bathuél fiához, Lábánhoz, Jákób és Észau anyjának, Rebekkának pedig a testvéréhez.

[6] Észau pedig látta, hogy Iszáák megáldotta Jákóbot és [az] *elment* a szíriai Mezopotámiába, hogy onnan vegyen feleséget magának, amikor megáldotta őt, és megparancsolta neki, mondván: „Ne végy feleséget Khánáán lányai közül!"; [7] és Jákób hallgatott az apjára és az anyjára és elment Mezopotámiába; [8] és látta Észau, hogy Khánáán lányai hitványak az apja, Iszáák szemében, [9] és elment Észau Iszmaélhez és elvette feleségül Ábráám fiának, Iszmaélnek lányát, Nabaióth húgát, Maelethet a feleségei mellé.

[10] És Jákób elment az Eskü kútjától és megérkezett Kharránba. [11] És rátalált egy helyre és ott lepihent, mert a nap lenyugodott. És a hely kövei közül fogott [egyet] és a fejéhez tette és azon a helyen lepihent. [12] És álmodott, és íme, egy létra volt a földre rögzítve, amelynek a teteje az égig ért, és az Isten angyalai felmentek és lejöttek rajta. [13] Az Úr *rátámaszkodott* és azt mondta: „Én vagyok az Úr, atyád, Ábráám Istene és Iszáák Istene! NE FÉLJ! A földet, amelyen *alszol*, neked és magodnak adom! [14] És magod olyan lesz, mint a föld homokja és kiterje*d* a tenger,[397] dél, észak és kelet felé, és megáldatik benned és magodban a föld összes törzse. [15] Íme, én veled vagyok [és] megőrizlek téged MINDEN ÚTON[398], amelyen jársz, és visszahozlak erre a földre, mert semmiképpen nem hagylak el, amíg meg nem cselekszem mindazt, amit mondtam neked." [16] És Jákób felébredt az álmából és mondta, hogy „Az Úr van ezen a helyen, én pedig nem tudtam!" [17] És megrémült és azt mondta: „Milyen félelmetes ez a hely! Nem más ez, mint az Isten háza, és ez az ég kapuja!" [18] És Jákób kora reggel felkelt, fogta a követ, amelyet a feje alá tett és felállította oszlopul és olajat öntött a tetejére. [19] Jákób a hely nevét így nevezte el: „Isten háza"; és a város neve korábban Ulamluz volt. [20] És Jákób fogadalmat tett és azt mondta: „Ha az Úr Isten velem lesz és megőriz engem ezen az úton, amelyen járok, és kenyeret ad ennem és ruhát, hogy felöltözhessek, [21] és békességben *hoz vissza* az apám házába, akkor az Úr az én Istenem lesz, [22] és ez a kő, amelyet oszlopul állítottam, Isten háza lesz számomra és mindabból, amit nekem adsz, tizedét adom[399] neked!"

Megjegyzések

---

[396] Menekülj (ἀπόδραθι): MT: menj (לך) (27:43-ból).
[397] A tenger: vagyis nyugat felé (ימה, ἐπὶ θάλασσαν).
[398] A többlet a 20. v-ből.
[399] (Tizedét) adom: (ἀποδεκατώσω): neol.?

3. **Az én Istenem**: ld. a 17:1-hez fűzött megjegyzést.
4. Utánad: μετὰ σέ. Genitivusszal pontos fordítása lenne a hébernek (אתך, veled.).
13. **Rátámaszkodott** (ἐπεστήρικτο): az előző versben szintén a στηρίζω igével fordította az azonos héber gyököt (נצב, „rögzítve volt"). Az ἐπιστηρίζω *h.l.* a Pentateukhoszban.
14. **Tenger felé** (ἐπὶ θάλασσαν): vagyis nyugat felé (MT ימה). Az égtájak sorrendje nem egyezik (MT: Ny, K, É, D).
19. **Isten háza**: lefordítja a nevet. – **Ulamlusz**: MT: אולם לוז, vagyis „azonban Lúz"; a fordító az אולם-ot a név részeként értelmezte. (A Genezisben még a 48:19-ben fordul elő, de ott ἀλλά-nak fordítja).

29. fejezet

[1] És Jákób fölemelte a lábát és elment kelet * földjére LÁBÁNHOZ, A SZÍR BATHUÉLNEK FIÁHOZ, JÁKÓB ÉS ÉSZAU ANYJÁNAK, REBEKKÁNAK BÁTYJÁHOZ.[400]. [2] És látja, és íme, egy kút van a mezőn; három juhnyáj pihent pedig mellette, mert abból a kútból szoktak inni a nyájak, de egy nagy kő volt a kút száján, [3] és össze szokott gyűlni ott az összes nyáj, és elhengerítették a követ a kút szájáról és megitatták a juhokat, és visszahelyezték a követ a helyére. [4] Jákób pedig mondta nekik: „Testvérek, hovávalósiak vagytok?" Ők pedig mondták: „Kharránból vagyunk." [5] [Ő] pedig mondta nekik: „Ismeritek Lábánt, Nákhór fiát?" Ők pedig mondták: „Ismerjük!" [6] [Ő] pedig mondta nekik: „Jól van?" Ők pedig mondták: „Jól van! És íme, a lánya, Rákhél jött meg a juhokkal!" [7] És Jákób mondta: „Hosszú még a nap, még nincs itt az ideje összeterelni a jószágot! Itassátok meg a juhokat, [és] menjetek, legeltessetek!" [8] Ők pedig mondták: „Nem tudjuk, amíg össze nem gyűlik az összes *pásztor*, és elhengerítik a követ a kút szájáról, és megitatjuk a juhokat." [9] Még beszélt, amikor LÁBÁN LÁNYA, Rákhél megérkezett apja juhaival; mert ő legeltette AZ APJA JUHAIT. [10] Történt pedig, hogy amikor Jákób meglátta * Lábánnak, anyja bátyjának a lányát és anyja bátyjának, Lábánnak a juhait, odament Jákób, elhengerítette a követ a kút szájáról és megitatta anyja bátyjának, Lábánnak a juhait. [11] És Jákób megcsókolta Rákhélt és hangos kiáltással sírt. [12] És elmondta Rákhélnek, hogy apjának a testvére ő, és hogy Rebekka fia ő; és [amaz] elfutott és beszámolt apjának EZEKRŐL A DOLGOKRÓL[401]. [13] Történt pedig, hogy amikor Lábán meghallotta húga fiának, Jákóbnak a *nevét*[402], elébefutott, átölelte, megcsókolta és a házába vezette. És [ő] elmesélte Lábánnak mindezeket a dolgokat. [14] És mondta neki Lábán: „Csontom*ból* és testem*ből* vagy te[403]!" És egy hónapig[404] volt nála.

[15] Lábán pedig azt mondta Jákóbnak: „Ha testvérem vagy is, nem szolgálhatsz nekem ingyen: mondd meg nekem, mi a béred!" [16] Lábánnak pedig két lánya volt, a nagyobbik neve Leia, a fiatalabbik neve Rákhél. [17] Leia szemei pedig gyengék voltak, Rákhél pedig szép kinézetű és

[400] A többlet talán a 28:5-ből.
[401] A többlet a 13. v-ből (más szavakkal); ill. a 24:28-ban pontosan ugyanez a fordulat (κατὰ τὰ ῥήματα ταῦτα).
[402] Nevét: MT: hírét. שמע h. שם.
[403] Csontomból, testemből: MT: „csontom, testem" (a 2:23 alapján).
[404] Egy hónapig: szó szerint: napok hónapjáig (μῆνα ἡμερῶν).

kedves tekintetű. [18] Jákób pedig megszerette Rákhélt és azt mondta: „Hét évig szolgálok neked fiatalabbik lányodért, Rákhélért!” [19] [Ő] pedig mondta neki: „Jobb, ha neked adom őt, mintha más férfinak adnám. Lakj nálam!” [20] És Jákób hét évet szolgált Rákhélért, és olyan volt számára, mint néhány nap, mivel szerette őt. [21] Jákób pedig mondta Lábánnak: „Add hozzám a feleségemet, mert beteltek a napjaim, hogy bemehessek hozzá!” [22] Lábán pedig összehívta a hely összes emberét és lakomát csapott. [23] És este lett, és Lábán fogta a lányát, Leiát, bevezette őt Jákóbhoz, és Jákób bement hozzá. [24] Lábán pedig a lányának, Leiának szolgálóját, Zelfát adta szolgálóul. [25] Reggel lett pedig, és íme, Leia volt [az]. Jákób pedig mondta Lábánnak: „Miért tetted ezt velem? Nem Rákhélért szolgáltam nálad? És miért csaptál be engem?” [26] Lábán pedig mondta: „Nem úgy *van* a mi vidékünkön, hogy odaadjuk a fiatalabbat az idősebb előtt. [27] Töltsd be hát ennek a hetét, és neked adom azt is azért a szolgálatért, amellyel másik hét éven át szolgálsz nálam!” [28] Jákób pedig így tett és kitöltötte annak hetét, és Lábán nekiadta a lányát, Rákhélt feleségül. [29] Lábán pedig a lányának, Rákhélnek odaadta a szolgálóját, Ballát szolgálóul. [30] És [ő] bement Rákhélhez *. Rákhélt pedig jobban szerette, mint Leiát; és másik hét évet szolgált Lábánnak.

[31] Az Úr pedig látta, hogy Leia gyűlölt, [és] megnyitotta a méhét. Rákhél pedig meddő volt. [32] És Leia megfogant és fiat szült Jákóbnak. Rubénnek nevezte el a nevét, mondván: „Mert az Úr meglátta a megaláztatásomat; most szeretni fog engem a férjem!” [33] És Lea ismét megfogant és második fiat szült Jákóbnak, és mondta: „Mert meghallotta az Úr, hogy gyűlölt vagyok, és ezt is adta nekem!”, és Szümeónnak nevezte el a nevét. [34] És ismét megfogant és fiat szült, és azt mondta: „Ez alkalommal *mellettem lesz* a férjem, mert három fiat szültem neki!” Ezért Leuinek nevezte el a nevét. [35] És ismét megfogant, fiat szült és azt mondta: „Most még hálát fogok adni az Úrnak”; ezért Júdának nevezte el a nevét. És megállt a szülésben.

Megjegyzések

6. **Jól van-e?** (Ὑγιαίνει;) – a MT kifejezést (השלום לו) idiomatikusan adja vissza.
11. **Hangos kiáltással sírt** (βοήσας τῇ φωνῇ αὐτοῦ ἔκλαυσεν): a hebraizmust („fölemelte a hangját és sírt”) félig-meddig elkerülve oldotta meg a fordító.

30. fejezet

[1] Rákhél pedig látta, hogy nem szült Jákóbnak, és féltékeny lett a nővérére, és mondta Jákóbnak: „Adj nekem *gyermekeket*! Ha pedig nem, meg fogok halni!” [2] Jákób pedig megharagudott Rákhélre és mondta: „Hát Isten gyanánt vagyok én, aki megfosztott téged az anyaméh gyümölcsétől?” [3] [Ő] pedig mondta Jákóbnak: „Íme a szolgálóm, Balla. Menj be hozzá, és szülni fog a térdemen, és én is *gyereket szülök* általa!” [4] És odaadta neki a szolgálóját, Ballát feleségül. És Jákób bement hozzá. [5] És Rákhél szolgálója, Balla megfogant és fiat szült Jákóbnak. [6] És mondta Rákhél: „Ítélt felőlem az Isten, meghallgatta a hangomat és fiat adott nekem!” Ezért

elnevezte a nevét Dánnak. [7] És Balla, Rákhél szolgálója újra fogant, és második fiat szült Jákóbnak. [8] És Rákhél mondta: „Megsegített engem az Isten, küzdöttem nővéremmel és bírtam vele!” És elnevezte a nevét Nefthalinak.

[9] Leia pedig látta, hogy megállt a szülésben, és fogta a szolgálólányát, Zelfát és odaadta őt Jákóbnak feleségül. [10] JÁKÓB PEDIG BEMENT HOZZÁ; és Zelfa, Leia szolgálólánya MEGFOGANT[405], és fiat szült Jákóbnak. [11] És Leia azt mondta: „Szerencsére!”, és Gádnak nevezte a nevét. [12] És Leia szolgálólánya, Zelfa MEGFOGANT és második fiat is szült Jákóbnak. [13] És Leia azt mondta: „Boldog vagyok, mert az *asszonyok*[406] boldognak mondanak engem!” És Ászérnak nevezte el a nevét.

[14] Rubén pedig a búzaaratás napjaiban elment és mandragórabogyókat talált a mezőn, és elvitte anyjának, Leiának. Rákhél pedig azt mondta Leiának: „Adj nekem a fiad mandragóráiból!” [15] Azt válaszolta *Leia*:[407] „Nem elég neked, hogy elvetted a férjemet? Még a fiam mandragóráját is elvennéd?” Rákhél pedig azt mondta: „Nem úgy[408]; háljon veled ezen az éjjelen a fiad madragóráiért!” [16] Jákób pedig megjött este a mezőről, és Leia elébement és azt mondta: „Hozzám gyere be MA, mert bérbe vettelek téged a fiam mandragóráiért.” És vele hált azon az éjjelen. [17] És az Isten meghallgatta Leiát, és megfogant és szült Jákóbnak egy ötödik fiat. [18] És azt mondta Leia: „Megadta az Isten a fizetségemet, amiért odaadtam szolgálómat a férjemnek!” És Isszakhárnak, AZAZ „FIZETSÉG”-NEK nevezte el a nevét. [19] És Leia ismét fogant, és hatodik fiat szült Jákóbnak. [20] És Leia azt mondta: „Szép ajándékkal ajándékozott meg engem az Isten! Ez alkalommal elfogad engem a férjem, mert hat fiat szültem neki!” És Zabulónnak nevezte el a nevét. [21] És ezután szült egy lányt, és Dinának nevezte el a nevét.

[22] Az Isten pedig megemlékezett Rákhélről, és meghallgatta őt az Isten, és megnyitotta a méhét; [23] és megfogant [és] szült Jákóbnak egy fiút. RÁKHÉL pedig mondta: „Az Isten elvette a szégyenemet! [24] És elnevezte a nevét Józéfnek, mert azt mondta: „Adjon nekem az Isten másik fiút!”

[25] Történt pedig, hogy amikor Rákhél megszülte Józéfet, azt mondta Jákób Lábánnak: „Bocsáss el engem, hogy elmenjek a helyemre és földemre!” [26] Add ide feleségeimet és a gyermekeket, akikért szolgáltam neked, hogy elmehessek; hiszen te ismered a szolgálatot, amellyel szolgáltalak téged!” [27] Lábán pedig azt mondta neki: „Ha kedvességet találtam volna előtted, megjósolhattam volna[409]; mert megáldott engem az Isten *az idejöveteleddel*[410]. [28] Határozd meg nekem a béredet, és én megadom! [29] Jákób pedig azt mondta neki: „Tudod, hogyan szolgáltalak téged, és MEKKORA nyájad volt velem. [30] Hiszen kicsi volt, ami volt előttem, és sokasággá gyarapodott, és megáldott téged az Úr a lábam nyomán. Most hát mikor *építsek* magamnak is házat?” [31] És Lábán mondta neki: „Mit adjak neked?” Jákób pedig mondta neki: „Ne adj nekem semmit! Ha ezt a dolgot megteszed nekem, ismét legeltetem a juhaidat és őrzöm. [32] Haladjon

---

[405] A többlet a 4–5. vers alapján.
[406] Asszonyok: MT: lányok (בנות).
[407] Leia: MT: neki. לה h. לאה.
[408] Nem úgy: לכן h. לא כן.
[409] Megjósolhattam volna: a héber értelmezése nem könnyű (legalábbis a MT olvasata, a נחשתי).
[410] Idejöveteleddel (τῇ σῇ εἰσόδῳ): MT: בגללך („miattad”).

el[411] ma az összes jószágod *, és válaszd közülük külön az összes *szürke* juhot a *bárányok* között[412] és az összes *fehéret* és foltosat a kecskék között: ez legyen a bérem. [33] És az én igazságosságom felel értem a holnapi napon, mert a *bérem előtted van*[413]; mindaz, ami nem foltos és *fehér* a kecskék között és *szürke* a juhok között, mint lopott lesz nálam!" [34] Lábán pedig mondta NEKI: „*Legyen* a beszéded szerint!" [35] És elkülönítette azon a napon a foltos és *fehér* kecskebakokat, és az összes foltos és fehér anyakecskét és az összeset, amiben volt fehér szín, és mindazt, amelyik *szürke* volt a bárányok között, és a fiai kezére bízta őket. [36] És háromnapi járóföld távolságot jelölt ki köztük és Jákób között, Jákób pedig Lábán maradék jószágát legeltette. [37] Jákób pedig vett egy zöld *balzsamfa*- és egy mandula- és egy platánvesszőt, és fehér *kérgűvé*[414] hántotta őket Jákób, LETÉPVE A ZÖLDET: a vesszőkön pedig a fehér szín, amit lehántott, TARKÁN LÁTSZOTT. [38] És a vesszőket, amelyeket lehántott, a vízitatóvályúkba helyezte, hogy amikor a jószág inni jön a *vesszők* előtt, * amikor inni jönnek, [39] * a vesszők előtt üzekedjenek;[415] és a juhok *fehéret* és tarkát és *hamuszínűeket* ellettek. [40] A bárányokat pedig elkülönítette Jákób, *és a nyáj elé fehér kost állított és az összes tarkát a bárányok közé*; és elkülönítette magának a nyájakat, és nem keverte őket Lábán jószága közé. [41] Történt pedig abban az időben, amikor a *foganásképes* jószágok üzekedtek, Jákób a jószág elé helyezte a vesszőket az itatókban, hogy a vesszőknek megfelelően üzekedjenek; [42] amikor pedig a jószág *megellett*, nem helyezte oda. A *jelöletlenek* pedig Lábáné lettek, a *megjelöltek*[416] pedig Jákóbé. [43] És az ember nagyon-nagyon meggazdagodott, sok jószága lett és MARHÁI és szolgái és szolgálói és tevéi és szamarai.

Megjegyzések

3. **Gyermeket szülök** (τεκνοποιήσομαι): MT: וְאִבָּנֶה. Vsz. a בנה gyök 'házat épít', azaz 'családot alapít' jelentéséből. (Uígy a 16:2-ben.)

8. Küzdöttem (συνανεστράφην) a συναναστρέφω mediális alakja 'együtt lakik' értelemben használatos (pl. Plutarkhosznál), a 'küzd' máshol nem fordul elő. Ezért másik lehetséges értelmezése: „együtt laktam" (ld. Sir 41:5 és Bar 3:38). A szó a LXX fordított könyveiben csak itt fordul elő.

27. **Ha kedvességet találtam volna**…: A MT nem könnyen érthető. A nehézség részben mondattani, vagyis nem világos, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a tagmondatok, a másik a נחש szó jelentése a mondatban (alapjelentése 'varázsol'). A fordító megoldása tehát nem különösebben elrugaszkodott.

32. **Haladjon el**…: Mivel az ige Sg. 1. helyett Sg. 3, a mondat kissé átértelmeződik – valójában az egész szakaszban számos eltérés van a MT és az LXX között, aminek egyik oka minden bizonnyal a szöveg nehézségi foka. – Válaszd közülük külön: A MT הסר lehet inf. és imper. is.

---

[411] Haladjon el: MT: Sg. 1.

[412] A bárányok között: a MT טלא jelentése 'tarka', a טלה viszont 'bárány'.

[413] Mert a bérem előtted van (ὅτι ἐστὶν ὁ μισθός μου ἐνώπιόν σου): MT: Amikor eljössz a bérem ügyében, amely előtted [van /lesz] (כי־תבוא על־שברי לפניך).

[414] Kérgűvé (λεπίσματα): neol.?

[415] Üzekedjenek (ἐγκισσήσωσιν): neol.?

[416] Jelöletlen … jelölt: az ἄσημος és az ἐπίσημος is *h.l.* a Pentateukhoszban.

Előbbi esetben (ha az infinitivusszal kifejezett cselekvés alanya Jákób) arról van szó, hogy Jákób azonnal kivette volna a bérét, így viszont Lábánék még igazságtalanabbak voltak vele, hiszen azonnal elérhetetlenné tették a megfelelő színű jószágot Jáób számára; és a folytatás ezt igazolná (a mondatot általában így szokták értelmezni). A LXX viszont a 2. verziót választja: Lábánék Jákób javaslata alapján távolították el előre a kritériumoknak megfelelő bárányokat, és Jákób csak ezután gyűjthetett magának nyájat. Ezt az támasztja alá, hogy előtte Jákób felajánlja: még őrizni fogja a nyájat (tehát nem utaznak el rögtön).

34. **Legyen** (ἔστω): MT: Bárcsak lenne (לו). Ezt a kötőszót ez a fordító egyszer sem adja vissza pontosan; ld. 17:18; 23:13; 50:15. (A Num megoldásai: ὄφελον, εἰ.)

40. **A nyáj elé fehér** (kost): MT: Lábán nyáját… A לבן-t nem tulajdonnévként, hanem melléknévként értelmezi.

41. **Foganásképes**: (ἐν γαστρὶ λαμβάνοντα): héber מקשרות: értelmezése bizonytalan, hagyományos fordítása ’életerős’ (ld. a köv. megj-t).

42. **Megellett**: szó szerint: megerőtlenedett (העטיף). Az egész módszer egy kicsit átértelmeződik a MT-hez képest. – Jelöletlen: a ’hitványnak lenni’ jelentésű עטף-ot vsz. nem értette a fordító, mert a mondatban egyik előfordulását sem jól adta vissza. A קשר gyök két passzív participiumát (41. ill. 42. v.) a ’megköt’ jelentésből vezethette le, így jött a „megjelölt” értelmezés.

31. fejezet

[1] Jákób pedig meghallotta Lábán fiainak szavait, akik azt mondták: „Elvette Jákób mindazt, ami az apánké, és apánkéból hozta létre mindezt a dicsőséget!” [2] És Jákób látta Lábán arcát, hogy íme, nem olyan hozzá, mint tegnap és tegnapelőtt. [3] Az Úr pedig mondta Jákóbnak: „Térj vissza atyád földjére és a rokonságodhoz, és veled leszek!” [4] Jákób pedig elküldött és kihívta Rákhélt és Leiát a mezőre, AHOL a nyájak voltak, [5] És azt mondta nekik: „Látom én apátok arcát, hogy nem olyan hozzám, mint tegnap és tegnapelőtt. De atyám Istene velem volt. [6] Ti magatok is tudjátok pedig, hogy teljes erőmből szolgáltam apátokat. [7] Apátok azonban rászedett engem és megváltoztatta a béremet tíz *bárányért*[417], és az Isten nem adta meg neki, hogy rosszat tegyen velem. [8] Ha így szólt: „A tarkák legyenek a béred”, az összes juh tarkát ellett. Ha azt mondta: „A *fehérek* legyenek a béred”, az összes juh *fehéret* ellett. [9] És az Isten elvette apátok ÖSSZES jószágát, és nekem adta. [10] És történt, hogy amikor üzekedtek a jószágok, láttam őket a szememmel álmomban, hogy íme, a bakok ÉS A KOSOK[418], amelyek meghágják a *juhokat* ÉS A KECSKÉKET, *fehérek*, tarkák, *hamuszín* foltosak. [11] És azt mondta nekem az Isten angyala álmomban: „Jákób!”, én pedig mondtam: „*Mi az*?[419]” [12] És azt mondta: „Emeld föl a tekinteted és nézd meg a bakokat ÉS A KOSOKAT, amelyek meghágják a *juhokat* ÉS A KECSKÉKET: *fehérek*, tarkák és *hamuszín* foltosak! Láttam ugyanis *, amit Lábán tesz veled. [13] Én vagyok az Isten, aki *megjelentem neked az Isten helyén*[420], ahol fölkentél nekem egy oszlopot és fogadalmat fogadtál.

---

[417] Tíz bárányért (τῶν δέκα ἀμνῶν): עשרת מנים h. talán עשרת צנים. (Uígy 41. v.)

[418] A többlet *a* 35. v. alapján (12. v. uígy).

[419] Mi az: MT: הנני („íme, itt vagyok”).

[420] Aki … helyén: MT: Bét-Él Istene (vö. 35:1).

Most hát kelj föl és távozz erről a földről, és menj vissza születésed földjére, ÉN PEDIG VELED LESZEK[421]!" [14] És Rákhél és Leia válaszoltak neki és ezt mondták neki: „Hát van még nekünk részünk és örökségünk apánk házában? [15] Nem idegen módjára bánt velünk? Hiszen eladott minket és fölemésztéssel[422] fölemésztette pénzünket! [16] Mindaz a gazdagság ÉS DICSŐSÉG, amit az Isten elvett az apánktól, a miénk lesz és a gyermekeinké. Most hát tedd, amit az Isten mondott neked!"

[17] Jákób pedig fölkelt, feleségeit és gyermekeit a tevékre rakta [18] és elvezette minden holmiját és minden felszerelését **, amelyre Mezopotámiában tett szert, ÉS MINDENÉT[423], hogy elmenjen apjához, Iszáákhoz Khánáán földjére. [19] Lábán pedig elment a juhokat nyírni; Rákhél pedig ellopta az apja bálványait. [20] Jákób *titkolózott*[424] a szír Lábán előtt azzal, hogy nem mondta el neki, hogy megszökik; [21] és megszökött ő is és mindene, * és átkelt a folyón és *eljutott*[425] Gáláád hegyéhez. [22] A SZÍR Lábánnak pedig hírül adták a harmadik napon, hogy Jákób megszökött. [23] És maga mellé vette ÖSSZES testvérét, és a nyomába eredt hét napi úton; és Gáláád hegyénél érte utol. [24] Az Isten pedig odament a szír Lábánhoz álmában éjszaka és azt mondta neki: „Vigyázz magadra, nehogy *gonoszul*[426] beszélj Jákóbbal!" [25] És Lábán utolérte Jákóbot; Jákób pedig a sátrát a hegyen verte föl, Lábán pedig a testvéreit Gáláád hegyére állította. [26] Lábán pedig azt mondta Jákóbnak: „Mit tettél? Miért MENEKÜLTÉL EL TITOKBAN,[427] loptál meg *engem*[428] és vitted el a lányaimat, mint karddal szerzett hadifoglyokat? [27] Ha elmondtad volna[429] nekem, örömmel és zenével, dobbal és lanttal bocsátottalak volna el téged. [28] Nem *volt alkalmam* megcsókolni a *gyermekeimet* és a lányaimat. Most hát esztelenül cselekedtél! [29] És MOST erős a kezem[430], hogy ártsak nek*ed*; de aty*ád* Istene tegnap azt mondta nekem, mondván: »Vigyázz magadra, nehogy *gonoszul* szólj Jákóbbal!« [30] Most tehát eltávoztál, mivel vágyva vágytál apád házába menni; miért loptad el az isteneimet?" [31] Jákób pedig válaszolt Lábánnak és ezt mondta: „Mert azt mondtam: »Nehogy elvedd a lányaidat tőlem ÉS MINDENEMET!« [32] Ismerd fel, mi a tiéd nálam, és vegyed el!" És nem ismert fel nála semmit. És Jákób azt mondta: „Akinél megtalálod az isteneidet, ne éljen a testvéreink előtt!" [431] De nem tudta Jákób, hogy A FELESÉGE, Rákhél lopta el azokat. [33] Lábán pedig bement [és] átkutatta ** Leia *házát* **, de nem találta. KIMENT LEIA HÁZÁBÓL ÉS JÁKÓB HÁZÁBAN ÉS A KÉT SZOLGÁLÓ HÁZÁBAN KUTATOTT, DE NEM TALÁLTA.[432] Bement pedig Rákhél *házába* is. [34] Rákhél pedig fogta a bálványokat és betette a tevenyeregbe és rájuk ült. **[433] [35] És azt mondta az apjának: „Ne neheztelj, uram; nem tudok felállni előtted, mert az

---

[421] A többlet a 3. v. alapján.
[422] Fölemésztéssel (καταβρώσει): neol.?
[423] A többlet a 21. v-ből.
[424] Titkolózott: a לב ('szív') megint kimarad (a Genezis csaknem minden לב-es kifejezést idiomatikusan ad vissza).
[425] Eljutott (ὥρμησεν): MT: וישם את־פניו (arcát odafordította, vagyis a hegy irányába fordult).
[426] Gonoszul: MT: מטוב עד־רע: „jótól rosszig", vagyis „se jót, se rosszat" (Ugyanígy a 29. v-ben).
[427] A többlet a MT-ben a köv. vers elején.
[428] Loptál meg (ἐκλοποφόρησας): neol.? Engem: MT: a szívemet.
[429] Ha elmondtad volna: MT: Nem mondtad el. לא h. לו.
[430] Erős a kezem: MT: יש־לאל ידי, kb. „kezem hatalmában van".
[431] Az első két tagmondat sorrendje eltér a MT-ben.
[432] Míg a MT-ben a Jákóbnál és a két szolgálónál végzett kutatás az első mondatba van illesztve, a LXX-ben külön mondatba került.
[433] MT: + „Lábán pedig fölforgatta az egész sátrat, de nem találta". (A 35b tartalmilag uaz.)

asszonyok szokása szerint van nekem!” Lábán pedig az egész házban kutatott, és nem találta meg a bálványokat. 36 Jákób pedig megharagudott és perlekedett Lábánnal. Így szólt és ezt mondta Jákób Lábánnak: „Mi a vétkem és mi a bűnöm, hogy üldöztél engem 37 és hogy az összes holmimat felkutattad? Mit találtál meg a házad bármely holmija közül? Tedd ide a testvéreim és a testvéreid elé, és ítéljenek kettőnk között. 38 Húsz éve, hogy nálad vagyok; juhaid és kecskéid nem pusztultak el; a nyájadhoz tartozó kosokat nem ettem meg; 39 vadállattól tépettet[434] nem vittem eléd, én fizettem meg *a magaméból* **[435] a nappal lopottat és az éjjel lopottat. 40 Nappal a hőségtől perzselődtem, a fagytól éjszaka, az álom távol maradt a szememtől. 41 Most húsz éve, hogy a házadban vagyok: tizennégy évet szolgáltam a két lányodért és hat évet a juhaidért; újraszámoltad a béremet tíz *juhért*.[436] 42 Ha nem az atyám, Ábráám Istene és Iszáák félelme volna velem, most üresen bocsátanál el engem; a megaláztatásomat és a kezem fáradozását látta az Isten és megfeddett téged tegnap!” 43 Lábán pedig válaszolt Jákóbnak és ezt mondta: „Lányaid az én lányaim, fiaid az én fiaim, a jószág az én jószágom, minden, amit látsz, az enyém és a lányaimé. Mit tegyek őértük ma és a *gyermekeikért*, akiket szültek? 44 Most hát jöjj, kössünk szövetséget én és te, és bizonyságul lesz köztem és közted!” AZT MONDTA PEDIG NEKI: „ÍME, SENKI SINCS VELÜNK; ÍME AZ ISTEN TANÚ KÖZTEM ÉS KÖZTED!” 45 Jákób pedig fogott egy követ [és] felállította oszlopul. 46 Jákób pedig azt mondta a testvéreinek: „Gyűjtsetek köveket!” És köveket gyűjtöttek és halomba rakták, és ettek, ITTAK a halom fölött. ÉS LÁBÁN AZT MONDTA NEKI: „EZ A HALOM TANÚSKODIK MA KÖZTEM ÉS KÖZTED!” 47 És Lábán így nevezte el: „A tanúság halma”, Jákób pedig így nevezte: „Tanú-halom”[437]. 48 Lábán pedig mondta Jákóbnak: „Íme, ez a halom ÉS AZ OSZLOP, AMIT KÖZÉM ÉS KÖZÉD ÁLLÍTOTTAM, ez a halom tanúskodik *[438] ÉS AZ AZ OSZLOP TANÚSKODIK.” [439] Ezért nevezték el így a nevét: „A halom tanúskodik” 49 és „A látás[440]”, amiről azt mondta: „Figyeljen[441] az *Isten* köztem és közted, mert távol leszünk egymástól. 50 Ha megalázod a lányaimat, ha feleségeket veszel a lányaim mellé, lásd meg, senki sincs velünk –[442] 52 hogy én nem fogok átmenni hozzád és te sem jössz át hozzám ezen a halmon és ezen az oszlopon rossz [szándékkal], 53 Ábráám Istene és Nákhór Istene **[443] ítéljen *köztem és közted*![444]” És Jákób megesküdött apjának, Iszááknak a félelmére. 54 És Jákób áldozatot mutatott be a hegyen és meghívta a testvéreit[445], * ettek, ITTAK és a hegyen éjszakáztak. 55 Lábán pedig reggel felkelt, megcsókolta fiait és lányait és megáldotta őket, és megfordult [és] visszatért * a helyére.

---

[434] Vadállattól tépettet (θηριάλωτον): neol.?
[435] MT: + „megkerested rajtam”.
[436] Tíz juhért: ld. a 7. vershez fűzött lj-et.
[437] Tanú-halom: a גלעד elnevezést lefordítja.
[438] MT +: „köztem és közted ma”.
[439] Az oszlop, amit állítottam, ez a halom és ez az oszlop tanúskodik: többlet. Az oszlop az 52. v-ből.
[440] Látomás: מצפה (’őrtorony, kilátóhely’) elnevezést lefordítja.
[441] Figyeljen (ἐπίδοι): a görög próbálja visszaadni a héber szójátékot: מצפה – יצף: ὅρασις – ἐπίδοι.
[442] Hiányzik: Isten a tanú köztem és közted. (52. eleje viszont hiányzik, ahol a *halom* a tanú. Az oszlop itt szerepel egyedül a MT-ben.)
[443] MT: + és atyjuk Istene.
[444] Hiányzik: atyáik Istene.
[445] Hiányzik: „kenyeret enni”.

Megjegyzések

11. **Mi az?** Máshol is előfordul ez a fordítási mód az ἰδοὺ ἐγὼ mellett: 22:7, 46:2; ld. még az utóbbihoz fűzött lj-et.
20. **Titkolózott: MT: „meglopta Lábán szívét”.** Idiomatikus fordítás (a לֵב ritkán jelenik meg καρδία-ként a görög verzióban).
30. **Elmentél**: MT: elmenvén elmentél. A következő fig. etym-t („vágyva vágytál”) viszont visszaadja.
47. **Lábán mondata** a MT-ben arámiul hangzik el (יגר שהדותא). A Jákób adta nevet (ami a MT alapján az egybeírásból fakadóan tulajdonnév) a fordító átülteti görögre (48. v.).
49. **Látás**: Az újabb tulajdonnevet a fordító ismét lefordítja. A MT-ben szójáték van (המצפה – יצף), ami a görögben sajnos az erős aoristos miatt nem jön ki (ὅρασις – ἐπίδοι). – Isten: A LXX-ben az „Isten” és „Úr” nem követi feltétlenül a MT-et, mindenesetre Lábán szájából egyszer sem hangzik el a κύριος.
53. **Ítéljen**: MT: pluralis, ami úgy (is) értelmezhető, hogy – legalábbis Lábán szerint – kettejük Istene nem ugyanaz a személy. A görög úgy látszik, el akarja kerülni ezt az értelmezést. (Wevers 525–6).

32. fejezet

[1] És Jákób elment a maga útjára. És FELNÉZETT [ÉS] MEGLÁTTA ISTEN SEREGÉT FELSORAKOZVA[446], és szembejöttek vele az Isten angyalai. [2] Jákób pedig azt mondta, amikor meglátta őket: „Isten serege ez!” és a helyet így nevezte el: „Seregek”.

[3] Jákób pedig követeket küldött maga előtt testvéréhez, Észauhoz Széir földjére, Edóm vidékére, [4] És megparancsolta nekik, mondván: „Így szóljatok az én uramhoz, Észauhoz: Így szól a te szolgád, Jákób: Lábánnál laktam és időztem mostanáig; [5] és marháim és szamaraim és juhaim és szolgáim és szolgálóim lettek, és elküldtem, hogy hírt adjak az én uramnak, Észaunak, hogy SZOLGÁD kegyet találjon előtted!” [6] És a küldöttek visszatértek Jákóbhoz [és] ezt mondták: „Elmentünk a testvéredhez, Észauhoz, és jön eléd, és négyszáz férfi van vele!” [7] Jákób pedig nagyon megijedt és kétségek között volt. És a vele lévő népet és a marhákat és a nyájakat *[447] két csapatra osztotta, [8] és azt mondta JÁKÓB: „Ha Észau megjön az egyik csapathoz és leveri azt, a *második* csapat megmenekülhet!” [9] Jákób pedig mondta: „Atyámnak, Ábráámnak Istene, atyámnak, Iszááknak Istene, Uram, aki azt mondtad nekem: »Térj vissza a születésed földjére és jót teszek veled«, [10] *elegendő nekem* minden igazságosság és igazság miatt[448], amelyet szolgáddal tettél: mert botommal keltem át ezen a Jordánon, most pedig két táborrá lettem. [11] Ments ki engem testvérem, Észau kezéből, mert félek tőle, nehogy idejöjjön, engem és anyát

[446] A többlet a 32:3-ból és a 33:1-ből.
[447] A marhákat és a nyájakat: MT: nyájat, marhát, tevéket.
[448] Elég nekem…: MT: קטנתי מכל החסדים ומכל־האמת (kisebb vagyok minden kegyelemnél…)

gyermekestül mészároljon le! [12] Pedig te azt mondtad: Igen jót teszek veled és olyanná teszem magodat, mint a tenger homokja, amely nem számlálható meg mennyisége miatt!" [13] És azon az éjszakán ott aludt. És abból, *amit hozott*[449], ajándékokat vett ÉS ELKÜLDTE testvérének, Észaunak: [14] kétszáz nőstény kecskét, húsz bakot, kétszáz bárányt, húsz kost, [15] szoptatós tevéket kicsinyeikkel együtt harmincat; negyven tehenet, tíz bikát, húsz szamarat és tíz csikót. [16] És szolgái kezére bízta őket, nyájanként külön. Azt mondta pedig a szolgáinak: „Menjetek előttem, és tartsatok távolságot nyáj és nyáj között!" [17] És az elsőnek meghagyta, mondván: „Ha szembejön veled a testvérem, Észau és megkérdezi tőled: »Kié vagy, hová mégy és kié mindez, ami előtted MEGY?« [18] Mondd neki: „A szolgádé, Jákóbé. Ajándékképpen küldte az uramnak, Észaunak, ő íme mögöttünk van!" [19] És meghagyta AZ ELSŐNEK és a másodiknak és a harmadiknak és az összesnek, akik ezek mögött a nyájak mögött jöttek, mondván: „E szavak szerint szóljatok Észauval, amikor megtaláljátok őt, [20] és mondjátok: Íme a szolgád, Jákób mögöttünk van!" Mert azt mondta: „Kiengesztelem az arcát az *elé*[450] érkező ajándékokkal, és utána látom meg az arcát! Talán elfogadja az arcomat!"[451] [21] Az ajándékok tehát elhaladtak mellette,[452] ő pedig azon az éjszakán a táborban aludt.

[22] Azon az éjjelen pedig fölkelt, fogta két feleségét és két szolgálóját és tizenegy gyermekét, és átkelt a Jabok gázlóján. [23] És fogta őket és átkelt a patakon, és mindenét átvitte. [24] Jákób pedig egyedül hátramaradt, és egy ember birkózott vele *reggelig*. [25] Látta pedig, hogy nem bír vele, és megérintette a *combja lapos részét*, és Jákób *combjának a lapos része megbénult*[453], miközben birkózott vele. [26] És azt mondta neki: „Bocsáss el engem, mert feljött a hajnal." [Ő] pedig azt mondta neki: „Semmiképp nem bocsátalak el, ha meg nem áldasz!" [27] Azt mondta pedig neki: „Mi a neved?" Ő pedig mondta: „Jákób!". [28] Azt mondta pedig neki: „Ne hívják többé a nevedet Jákóbnak, hanem Iszráél LEGYEN A NEVED, mert összemérted erődet Istennel és emberekkel, erős lévén!" [29] Jákób kérte őt és mondta: „Mondd meg nekem a neved!" És mondta: „Miért kérdezed tőlem a nevemet?" És megáldotta őt ott. [30] És Jákób így nevezte el annak a helynek a nevét: „Isten arca", mert „Láttam Istent szemtől szemben, és megmenekült a lelkem". [31] A Nap pedig rásütött már, amikor elhagyta az „Isten arcá"-t. Ő pedig sántított a combjára. [32] Ezért Iszráél fiai semmiképp nem eszik meg az ideget, *amely megbénult*[454], amely a *comb lapos részén* van mind a mai napig, mert Jákób *combjának a lapos részét* az idegnél megérintette, és az megbénult.

Megjegyzések

2. **Táborok**: a *Mahanajim* helynév lefordítása. A héber מחנה megfeleltetése a könyvben következetesen παρεμβολή (mindkettő jelentése 'sereg, csapat; tábor'), ezt azonban a magyar fordítás – a szerteágazó jelentés miatt – nem tükrözi.

---

[449] Amit hozott: MT: מן־הבא בידו („ami a kezében volt").
[450] Elé: MT: előttem.
[451] Arcomat: vagy: személyemet (τὸ πρόσωπόν μου).
[452] Mellette: szó szerint: arca / személye mellett (κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ).
[453] Megbénult: MT: kimozdult (ותקע).
[454] Megbénult: MT: az ín idegét (גיד הנשה).

8. **A második csapat megmenekülhet**: szó szerint: és a második csapat megmenekülésre lesz (καὶ ἔσται ἡ παρεμβολὴ ἡ δευτέρα εἰς τὸ σῴζεσθαι; a szerkezet a héber idióma tükörfordítása, a feltételes mondatot követő főmondatot bevezető καί-jal együtt).
13. **Igen jót**: (καλῶς εὖ): a figura etymoligicát (היטב איטיב) ezúttal két szinonimával váltja ki.
22. **Elhaladtak előtte** (παρεπορεύοντο … κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ): a MT vsz. arra vonatkozik, hogy őelőtte keltek át a folyón (ותעבר המנחה על־פניו).
26. **Combja lapos része**: MT: csípője „keze” (כף־ירך). Vsz. mindkettő ugyanarra vonatkozik, a comb forgójára.
32. **Isten arca**: a *Peniél* név görögítése.

33. fejezet

[1] Jákób pedig felnézett és látta, hogy íme a testvére, Észau jön, és négyszáz férfi van vele. És Jákób szétosztotta a gyermekeket Leia és Rákhél és a két szolgáló mellé, [2] és a két szolgálót és gyermekeiket előre állította, és Leiát és a gyermekeit mögé, és Rákhélt és Józéfet utolsónak. [3] Ő maga pedig előttük ment eléjük, és hétszer leborult a földre, amíg a testvéréhez nem ért. [4] És Észau elébefutott, és megölelte, megcsókolta és a nyakába borult, és mindketten sírva fakadtak. [5] És fölnézve meglátta az asszonyokat és a gyermekeket, és azt mondta: „Ezek kik neked?” Ő pedig mondta: „A gyermekek, akikkel az Isten megkönyörült a szolgádon!” [6] És a szolgálók és gyermekeik is közelebb léptek és leborultak, [7] és Leia és gyermekei léptek közelebb és borultak le, és utána Rákhél és Józéf is közelebb léptek és leborultak. [8] És mondta: „Kik azok neked, az az összes csapat, amelyekkel szembetalálkoztam?” Ő pedig mondta: „Hogy SZOLGÁD kegyelmet találjon előtted, uram!” [9] Észau pedig mondta neki: „Van nekem sok, testvérem, legyen a tiéd, ami a tiéd!” [10] Jákób pedig mondta: „*[455] Ha kegyelmet találtam előtted, fogadd el az ajándékokat a kezemből! Ezért tekintettem úgy a te arcodra, mintha valaki Isten arcára tekintene; *és elégedett leszel velem*;[456] [11] fogadd el az áldása*i*mat, amelyeket neked hoztam, mert megkönyörült rajtam az Isten és mindenem megvan!” És unszolta őt, és [amaz] elfogadta. [12] És mondta: „Induljunk, *megyünk egyenesen*!” [13] [Ő] pedig mondta neki: „Az uram tudja, hogy a gyermekek elég gyengék, a juhok és a tehenek pedig most *ellenek* nálam; ha tehát egy napig hajtom őket, az összes jószág elpusztul! [14] Menjen előre az én uram a szolgája előtt, én pedig a nyomában leszek az előttem lévők haladásának lassúsága szerint és a kisgyermekek lépése szerint, amíg el nem jutunk az én uramhoz Széirbe!” [15] Észau pedig mondta: „Hadd hagyjak veled valakit a velem lévő népből!” De ő azt mondta: „Minek az? ELÉG, HOGY kegyelmet találtam előtted, uram!” [16] Észau pedig azon a napon a maga útján visszatért Széirbe.

[17] És Jákób elment Sátorokba. És ott készített magának házakat, a jószágainak pedig készített sátrakat; ezért annak a helynek a nevét „Sátorok”-nak nevezték el. [18] És Jákób elment

[455] MT: + Ne! (אל־נא).
[456] Légy elégedett velem: MT: „kedvezően fogadtál engem”. Pontozási különbség a kettő között.

Szálémbe, a szikimoszok városába, amely Khánáán földjén van, amikor a szíriai Mezopotámiából megérkezett, és letáborozott a várossal szemben. [19] És megszerezte a föld egy részét, ahol a sátrát fölállította, Emmórtól, Szükhem apjától száz *bárányért*[457], [20] és ott oltárt állított és segítségül hívta Iszráél Istenét.

Megjegyzések

1. **Felnézett**: A וישא עיניו („fölemelte szemeit”) idióma fordítását illetően megfigyelhető egyfajta stílusfejlődés a fordító munkájában. Az első helyen (13:10) szószerinti fordítást találunk: ἐπάρας … τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ; a további locusok már a megfelelő görög igét tartalmazzák (ἀναβλέπω), ám a „szemeivel” kiegészítéssel: ἀναβλέψας τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ (18:2, 22:4. 13, 24:63, 64. A 33. fejezetben viszont már teljesen görögös a megoldás: ἀναβλέψας (1. és 5. vers). (A 43:29-ben azután visszatér a 2. megoldás.)
17. **Sátorok**: a *Szukkót* átültetése.
19. **Bárányért**: a קְשִׂיטָה vsz. valamilyen pénz- vagy súlyegységet jelent, de pontos jelentése bizonytalan.

34. fejezet

[1] Dina pedig, Leia lánya, akit Jákóbnak szült, elment, hogy megismerje a környék lányait. [2] És meglátta őt Szükhem, a *khorraiosz*[458] Emmórnak, a föld fejedelmének fia, fogta őt és vele hált és megalázta őt. [3] És *odafordult* Dina lelkéhez, megszerette a lányt és a lány *értelme szerint*[459] szólt hozzá. [4] Szükhem pedig szólt az apjának, Emmórnak mondván: „Vedd nekem ezt a lányt feleségül!” [5] Jákób pedig meghallotta, hogy Emmór fia beszennyezte lányát, Dinát. Fiai pedig a jószágaival a mezőn voltak, Jákób pedig hallgatott, amíg meg nem jöttek. [6] Szükhem apja, Emmór pedig eljött Jákóbhoz, hogy beszéljen vele. [7] Jákób fiai pedig megjöttek a mezőről: amikor pedig meghallották, a férfiak elkeseredtek,[460] és nagyon *fájdalmas volt nekik*, hogy éktelen dolgot cselekedett Iszráélben, amikor Jákób lányával hált – és ne legyen így! [8] És Emmór beszélt velük, mondván: „Fiam, Szükhem lelkéből a lányotokat *választotta*[461] magának: adjátok őt neki feleségül! [9] Kerüljetek velünk sógorsági kapcsolatba:[462] lányaitokat adjátok nekünk, és lányainkat vegyétek *fiaitoknak*[463]! [10] És lakjatok köztünk, és íme, TÁGAS[464] a föld előttetek: lakjatok és kereskedjetek rajta, és szerezzetek rajta birtokot!” [11] Szükhem pedig mondta [Dina] apjának és testvéreinek: „Bárcsak irgalmasságot nyernék előttetek; és amit csak mondotok, megadjuk! [12] Sokasítsátok meg nagyon a hozományt, és megadom, ahogyan mondjátok nekem, és adjátok nekem ezt a lányt feleségül!” [13] Jákób fiai pedig csellel válaszoltak Szükhemnek és az apjának, Emmórnak, és [úgy] beszéltek velük, mert beszennyez*ték* húgukat, Dinát. [14] És

[457] Bárányért: a קשיטה vsz. valamilyen pénz- vagy súlyegységet jelent, de pontos jelentése bizonytalan.
[458] Khorraiosz: MT: החוי. Vsz. ו h. ר.
[459] Értelme szerint (κατὰ τὴν διάνοιαν): MT: a szívéhez (על־לב).
[460] Elkeseredtek (κατενύχθησαν): neol.?
[461] Választotta magának (προείλατο) Mt: ragaszkodott (חשקה). (Vö. a 3. v-hez fűzött megj-sel.)
[462] Kerüljetek … kapcsolatba (ἐπιγαμβρεύσασθε): neol.?
[463] Fiaitoknak: MT: magatoknak.
[464] A többlet a 21. v-ből.

azt mondta nekik SZÜMEÓN ÉS LEUI, DINA TESTVÉREI, LEIA FIAI:[465] „Nem tehetjük meg ezt a dolgot, hogy odaadjuk a húgunkat EMBERNEK, akinek előbőre van, mert az utálatosság számunkra. [15] Ilyen módon *válhatunk hasonlóvá*[466] hozzátok ÉS LAKOZHATUNK KÖZTETEK[467], ha ti is olyanok lesztek, mint mi, amennyiben körülmetéltek minden férfit: [16] és nektek adjuk lányainkat és lányaitok közül veszünk feleséget, és köztetek fogunk lakni, és olyanok leszünk, mint egy nemzetség! [17] De ha nem hallgattok ránk, hogy körülmetélkedjetek, fogjuk lány*ai*nkat és elmegyünk." [18] És Emmórnak és Emmór fiának, Szükhemnek tetszettek ezek a szavak. [19] És a fiatalember nem halogatta, hogy megtegye a dolgot, mert vágyott Jákób lányára, ő pedig apja * házában a legtekintélyesebb volt. [20] Emmór és fia, Szükhem pedig elmentek a városuk kapujához, és beszéltek a városuk férfiaival, mondván: [21] „Ezek az emberek békések velünk. Hadd lakjanak a földön és kereskedjenek rajta; a föld pedig íme, tágas előttük. Lányaikat elvesszük magunknak feleségül, és a mi lányainkat nekik adjuk. [22] Csak azzal *válhatnak hasonlóvá hozzánk* ezek az emberek, hogy közöttünk lakjanak, hogy egy néppé legyünk, amennyiben közöttünk minden férfi körülmetélkedik, ahogyan ők is körül vannak metélve. [23] A nyájaik és a javaik és a négylábúaik nem a mieink *lesznek*? Csak ebben *váljunk hozzájuk hasonlóvá*, és köztünk fognak lakni!" [24] És mindenki hallgatott Emmórra és a fiára, Szükhemre, aki kijött a városuk kapujába, és körülmetélték az előbőrüket, az összes férfi **[468]. [25] Történt pedig a harmadik napon, amikor fájdalomban voltak, Jákób két fia, Dina fivérei, Szümeón és Leui fogták a kardjukat, biztonságban bementek a városba és minden férfit megöltek. [26] Emmórt és a fiát, Szükhemet pedig kardélre hányták, és elhozták Dinát Szükhem házából és elmentek. [27] Jákób fiai pedig bementek a holttestekhez és kifosztották a várost, amelyben beszennyezték a húgukat, DINÁT; [28] és juhaikat és ökreiket és szamaraikat, és ami csak a városban volt és ami csak a mezőn volt, elvitték. [29] És összes rabszolgájukat[469], minden *holmijukat*[470] és asszonyaikat elrabolták, és kifosztottak mindent, AMI CSAK VOLT A VÁROSBAN ÉS[471] ami csak volt a házaikban. [30] Jákób pedig azt mondta Szümeónnak és Leuinek: „*Gyűlöletessé tettetek* engem, úgyhogy gonosz vagyok az összes földön élő számára, a kananaioszok és a ferezaioszok között is. Én pedig a legkisebb vagyok létszámban, azok pedig összegyűlnek és rajtam ütnek, és kiirtanak engem is és házam népét is!" [31] Azok pedig mondták: „Hát mint egy paráznával, úgy bánhatnak a húgunkkal?!"

Megjegyzések

3. **Odafordult** (προσέσχεν): MT: ragaszkodott (ותדבק), ami ugyanaz az ige, ami a házassági kötelékre vonatkozik (2:24), a fordító vsz. el akarta kerülni, hogy ezt a kapcsolatot valami hasonlónak állítsa be. Ugyanez az óvatosság figyelhető meg a 7. versben.

---

[465] A többlet a 25. v. alapján.
[466] Válhatunk hasonlóvá (ὁμοιωθησόμεθα)*:* MT: egyezhetünk bele (נאות). A szó csak itt, valamint a 22. és 23. v-ben a Pentateukhoszban, fordítása azonos módon.
[467] A többlet a köv. versből.
[468] MT: + mindaz, aki kijött a városa kapujába.
[469] Rabszolgájukat (σώματα): MT: vagyonukat (חילם).
[470] Holmijukat (ἀποσκευήν): MT: gyermekeiket (טפם).
[471] A többlet a 28. v-ből.

29. **Holmijukat**: az ἀποσκευή viszonylag gyakran szerepel a טַף (’kisgyermek’) megfeleltetéseként, mégpedig egyértelmű helyeken is, úgyhogy valószínűleg nem kell a szótárokban megjelölt ’felszerelés, holmi’ jelentésnél maradnunk, hanem beleértették az ingóságba a házhoz tartozó magatehetetlen korúakat is.
30. **Gyűlöletessé tettetek** (μισητόν με πεποιήκατε): MT: felháborítottatok (עכרתם). Egyrészt harmonizálja a mondat többi részével, másrészt talán fokozni akarja Jákób felháborodását.

35. fejezet

[1] Az Isten pedig így szólt Jákóbhoz: „Kelj fel, menj fel Baitél helyére és lakj ott, és készíts ott oltárt az Istennek, aki megjelent neked, amikor testvéred, Észau színe elől menekültél!” [2] Jákób pedig azt mondta házanépének és mindenkinek, aki vele volt: „Távolítsátok el magatok közül a veletek lévő idegen isteneket, tisztuljatok meg és változtassátok meg öltözéketeket; [3] és keljünk fel, menjünk fel Baitélbe, és készíts*ünk* ott oltárt az Istennek, aki *meghallgatott* engem a nyomorúság napján, aki velem volt ÉS MEGŐRZÖTT engem az úton, amelyen jártam!” [4] És odaadták Jákóbnak az idegen isteneket, amelyek kezükben voltak és fülbevalóikat, amelyek fülükben voltak, és Jákób elrejtette azokat a szikimoszi terebintus alatt ÉS MEGSEMMISÍTETTE AZOKAT MIND A MAI NAPIG. [5] És ISZRÁÉL elindult SZIKIMOSZBÓL[472], és Istentől való félelem fogta el a körülöttük lévő városokat, és nem üldözték *Iszráél* fiait. [6] Jákób pedig Luzába, azaz Baitélbe ért, amely Khánáán földjén van, ő és az egész nép, amely vele volt. [7] És ott oltárt épített és elnevezte a hely nevét *Baitélnek*,[473] mert ott jelent meg neki az Isten, amikor a testvére, Észau[474] színe elől menekült. [8] Debóra, Rebekka dajkája pedig meghalt *[475] Baitélon túl a tölgy alatt, Jákób pedig elnevezte annak nevét a Gyász tölgyének.

[9] Az Isten pedig megjelent Jákóbnak még LÚZÁBAN, amikor odaért a szíriai Mezopotámiából, és megáldotta őt AZ ISTEN. [10] És az Isten azt mondta neki: „A te neved Jákób. Ne hívjanak többé Jákóbnak, hanem Iszráél lesz a neved!” **[476] [11] Az Isten pedig mondta neki: „Én vagyok *a te Isten*ed[477]! Gyarapodj és sokasodj; nemzetek, és nemzetek gyülekezetei legyenek tőled, és királyok származzanak az ágyékodból, [12] és a földet, amelyet Ábráámnak és Iszááknak adtam, neked adtam. Tiéd legyen, és a magodnak adom ezt a földet teutánad!” [13] Az Isten pedig fölment tőle arról a helyről, ahol beszélt vele. [14] És Jákób oszlopot állított azon a helyen, ahol beszélt vele, kőoszlopot; és italáldozatot mutatott be és olajat töltött rá. [15] És Jákób annak a helynek a nevét, ahol beszélt vele az Isten, Baitélnek nevezte el.

---

[472] Szikimoszból: többlet.
[473] Baitélnek: MT: Bét-Él Istene.
[474] Észau: többlet.
[475] MT: + és eltemették.
[476] MT: + és elnevezte őt Izraelnek.
[477] A te Istened: MT: Mindenható Isten. (Ld. a 15:1-hez fűzött megjegyzést.)

16 Jákób pedig elindult Baitélből ÉS GÁDER TORNYÁN TÚL VERTE FÖL A SÁTRÁT[478]. Történt pedig, hogy amikor Khabratához[479] közeledett, a földhöz, [amely irányban] Efrathába [lehet] menni, Rákhél szült és nehezen szült[480] szülésekor.[481] 17 Történt pedig, hogy miközben keservesen vajúdott, azt mondta neki a bába: „Bátorság, mert ez is fiú lesz!” 18 Történt pedig, hogy amikor elhagyta őt a lelke – mert haldoklott –, így nevezte a nevét: „Fájdalmam gyermeke”[482]; az apja pedig Beniámin nak nevezte el. 19 Rákhél pedig meghalt és az efrathai (vagyis betlehemi) úton lett eltemetve. 20 És Jákób oszlopot állított a sírjára. Ez Rákhél síroszlopa mind a mai napig.

22 Történt pedig, amikor Iszráél azon a földön lakott, hogy Rubén elment és Ballával, apja ágyasával hált. És Iszráél meghallotta, ÉS GONOSZNAK LÁTSZOTT ELŐTTE.

23 Jákób fiai pedig tizenketten voltak. Leia fiai: Jákób elsőszülöttje, Rubén; Szümeón, Leui, Júda, Isszakhár, Zabulón. 24 Rákhél fiai pedig: Józséf és Beniámin . 25 Ballának, Rákhél szolgálólányának fiai pedig: Dán és Nefthali. 26 Zelpának, Leia szolgálányának fiai pedig: Gád és Ászér. Ezek Jákób fiai, akik a szíriai Mezopotámiában születtek neki.

27 Jákób pedig elment apjához, Iszáákhoz Mambréba, a mező városába[483], azaz Khebrónba, KHÁNÁÁN FÖLDJÉN[484], ahol Ábráám és Iszáák lakott. 28 Iszáák napjai pedig, amennyit élt[485], százhetvenolcvan év volt. 29 És elhunyt, meghalt és a népéhez *tétetett* idősen, a napokkal betelve. És fiai, Észau és Jákób temették el őt.

Megjegyzések

1. **Baitél**: itt a helynevet nem fordítja le, mint a névadáskor (28:19), hanem visszatér a transzliteráláshoz (vö. 12:8).
4. **És megsemmisítette … napig**: a többlet vsz. egy aktuaizáló kiegészítés lehet, a szamaritánoknak szóló megjegyzés.
6. **Luzába**: a Lúz városnév az irányjelző *hé*-vel transzliterálva, mint a 10:19-ben és a 26:1-ben Gerár esetében. (Lúz más helyen a kötőszóval lett egybeírva, ld. 28:19.)
16. **Kabrata** (χαβραθα): a כברה minden bizonnyal hosszmérték, de nem tudjuk, mennyi lehetett, a vers alapján nem túl jelentős távolság. A fordítóknak minden esetben gondot okozott az értelmezése, transzliterációval oldották meg (még 1Móz 48:7, 2Kir 5:19). Másik fordítási lehetőség (azt feltételezve, hogy hosszmértéknek értelmezte): „egy kabratányira közel értek”.
22. **És gonosznak látszott előtte**: a többlet minden bizonnyal morális okokból került a szövegbe (hasonló kifejezés a 38:10-ben, de ott Istenre vonatkozik).

---

478 A többlet a 21. versből.
479 Kabratához: A כברת (vsz. mértékegység) kifejezés transzliterációja.
480 Nehezen szült: a δυστοκέω *h.l.*
481 Szülésekor: a τοκετός *h.l.* a Pentateukhoszban.
482 Fájdalmam gyermeke: a Ben-Óni fordítása.
483 A mező városába: a Kirjat-Arba fordítása.
484 A többlet a 23:2 alapján.
485 Amelyeket élt: többlet, pl. az 5:5 alapján.

36. fejezet

[1] Ezek pedig Észau (azaz Edóm) leszármazottai. [2] Észau pedig a khananaioszok lányai közül vett magának feleségeket: Ádát, a khettaiosz Ailón lányát, és Olibemát, az euaiosz Szebegón fiának, Ánának lányát, [3] és Baszemmáthot, Iszmáél lányát, Nabaióth húgát. [4] Áda pedig Észaunak Elifázt szülte, és Baszemmáth szülte Raguélt, [5] és Olibema szülte Jeuszt, Jeglomot és Korét. Ezek Észau fiai, akik Khánáán földjén születtek neki. [6] Észau pedig fogta feleségeit és fiait és lányait és házanépének összes *rabszolgáját* és összes jószágát és minden szerzeményét és mindazt, amit szerzett ÉS AMIRE SZERT TETT[486] Khánáán földjén, és elment Khánáán földjéről testvére, Jákób színe elől, [7] mert [túl] sok jószáguk volt ahhoz, hogy együtt lakjanak, és tartózkodásuk földje nem tudta őket eltartani a jószágaik sokasága miatt. [8] Észau pedig Széir hegyén lakott (Észau az Edóm).

[9] Ezek Észau, Edóm atyja leszármazottai Széir hegyén, [10] és ezek Észau fiainak nevei: Elifáz, Észau feleségének, Ádának fia; és Raguél, Észau feleségének, Baszemmáthnak fia. [11] Elifáznak pedig a fiai lettek Thaimán, Ómár, Szófár, Gothom és Kenez. [12] Thámna Észau fiának, Elifáznak ágyasa volt, és Elifáznak Amaléket szülte. Ezek Ádának, Észau feleségének fiai. [13] Ezek pedig Raguél fiai: Nákhoth, Záre, Szome és Moze. Ezek voltak Baszemmáthnak, Észau feleségének fiai. [14] Ezek voltak pedig Szebegón fia, Ána lányának, Olibemának, Észau feleségének fiai: ő szülte pedig Észaunak Jeuszt és Jeglomot és Korét. [15] Ezek Észau fiainak fejedelmei: Észau elsőszülöttjének, Elifáznak fiai: Thaimán fejedelem, Ómár fejedelem, Szófár fejedelem, Kenez fejedelem, [16] Kore fejedelem, Gothom fejedelem, Amalék fejedelem: ezek Elifáz fejedelmei Idumaia földjén, ezek Áda fiai. [17] És ezek Észau fiának, Rauélnek fiai: Nákhoth fejedelem, Záre fejedelem, Szome fejedelem, Moze fejedelem: ezek Raguél fejedelmei Edóm földjén, ezek Észau feleségének, Baszemmathnak fiai. [18] Ezek pedig Olibemának, Észau feleségének fiai: Jeusz fejedelem, Jeglom fejedelem, Kore fejedelem: ezek az Olibemától ** [származó] fejedelmek.[487] [19] Ezek Észau fiai, és ezek a fejedelmeik. *Ezek* Edóm FIAI.

[20] Ezek pedig a földön lakó khorraiosz Széir fiai: Lótán, Szóbál, Szebegón, Ána, [21] és Dészón és Ászár és Riszón: ezek Széir fiának, a khorraiosznak fejedelmei Edóm földjén. [22] Lótán fiai lettek pedig Khorri és Aimán; Lótán húga pedig Thámna. [23] Ezek pedig Szóbál fiai: Golón, Mánákhath, Gaibél, Szóf és Ónám. [24] És ezek Szebegón fiai: Aie és Ónán. Ez az az Ónász, aki rátalált Jáminra a pusztában, amikor apjának, Szebegónnak szamarait legeltette. [25] Ezek pedig Ána fiai: Dészón; és Olibema Ána lánya. [26] Ezek pedig Dészón fiai: Hamada és Aszbán és Jethrán és Kharrán. [27] Ezek pedig Aszár fiai: Balaán és Zukám és JÓÜKÁM és Ukán. [28] Ezek pedig Riszón fiai: Ósz és Arám. [29] Ezek Khorri fejedelmei: Lótán fejedelem, Szóbál fejedelem, Szebegón fejedelem, Ána

[486] Amit szerzett és amire szert tett (πάντα, ὅσα ἐκτήσατο καὶ ὅσα περιεποιήσατο): duplex fordítás.
[487] MT: Oholibámától, Aná lányától, Észau feleségé[től származó] fejedelmek.

fejedelem, [30] Dészón fejedelem, Ászár fejedelem, Riszón fejedelem. Ezek Khorri fejedelmei a fejedelemségeik szerint *Edóm*[488] földjén.

[31] És ezek a királyok, akik Edómban uralkodtak, mielőtt király uralkodott volna Iszráélben. [32] És Edómban uralkodott Bála, Beór fia, városának neve Dennába. [33] Bála pedig meghalt, és helyette Jóbáb, Zára fia uralkodott Boszorrából. [34] Jóbáb pedig meghalt, és helyette Hászom uralkodott a thamanoszok földjéről. [35] Hászom pedig meghalt, és helyette Bárád fia, Hádád uralkodott, aki leverte Madiámot Móáb síkján, és városának neve *Gettaim*. [36] Hádád pedig meghalt, és helyette Számála uralkodott Maszekkából. [37] Számála pedig meghalt, és helyette Szaul uralkodott Roóbótból, amely a folyó mellett van. [38] Szaul pedig meghalt, és helyette Báláennón, Ákhobór fia uralkodott. [39] Báláennón, Akhobór fia meghalt, és helyette BÁRÁD FIA[489], Hádád uralkodott, városának neve Fogór, feleségének neve pedig Metebeél, Maizoob fiának, Mátraithnak lánya.

[40] Ezek Észau fejedelmeinek nevei törzsenként a helyeik szerint, *vidékeik szerint és nemzeteik szerint*[490]: Thámna fejedelem, Góla fejedelem, Jeter fejedelem, [41] Olibemasz fejedelem, Élász fejedelem, Finón fejedelem, [42] Kenez fejedelem, Thaimán fejedelem, Mázár fejedelem, [43] Megediél fejedelem, *Záfóin* fejedelem. Ezek Edóm fejedelmei lakóhelyeik szerint, a birtokukban lévő földek szerint.

Ez Észau, Edóm atyja.

Megjegyzések

6. **Rabszolgáját**: a MT נפש-sel (alapjelentése: ’lélek’), a görög pedig a σώματα-val (alapjelentése: ’test’) fejezi ki, bár a נפש vonatkozhat az egész háznépre is, státusztól függetlenül.
16. **Idumaia földjén**: MT: Edóm földjén. Ez az első előfordulása a korabeli Idumaea elnevezésnek a Szeptuagintában (mindazonáltal a fejezeten belül tízszer is az *Edóm* formát használja a fordító).
24. **Ónán, Ónász**: mindkettő a MT Aná megfeleltetése. Az Ónász – kivételesen – görögös végződést kapott. – Jámin: a LXX tulajdonnévként értelmezi, de ez nem biztos; lehetséges, hogy a ימם a מים helyett áll (metatézis); ez esetben Ónász forrásra talált a pusztában.

37. fejezet

[1] Jákób pedig azon a földön lakott, amelyen apja tartózkodott, Khánáán földjén. [2] Ezek pedig Jákób leszármazottai: József tizenhét évesen fiatal lévén fivéreivel: apja asszonyainak, Ballának fiaival, és Zelfának fiaival legeltette a juhokat. József pedig súlyos vádakat vitt apjuk, ISZRÁÉL elé. [3] *Jákób* pedig az összes fiánál jobban szerette Józéfet, mert öregségének fia volt, tarka

[488] Edóm: MT: Széir.
[489] A többlet a 35. v. alapján.
[490] Vidékeik szerint és nemzeteik szerint: MT: „neveik szerint” (בשמתם).

köpenyt készített pedig neki. 4 Fivérei pedig látva, hogy apjuk az összes fia közül a legjobban őt kedveli, meggyűlölték őt, és semmi békéset nem voltak képesek neki mondani.

5 Miután pedig József álmot álmodott, elbeszélte fivéreinek, **[491] 6 és azt mondta nekik: „Hallgassátok meg ezt az álmot, amit álmodtam! 7 *Úgy tűnt*[492], hogy a mező közepén kévét kötünk. És az én kévém felállt és felegyenesedett, * a ti kévéitek pedig körülvették és leborultak az én kévém előtt!” 8 Fivérei pedig azt mondták neki: „Csak nem fogsz uralkodva uralkodni és hatalmaskodva hatalmaskodni rajtunk?!” És még jobban gyűlölték őt álmai miatt és beszédei miatt. 9 Másik álmot is látott és beszámolt róla APJÁNAK ÉS fivéreinek. Azt mondta: „Íme, másik álmot láttam, amint a Nap és a Hold és tizenegy csillag leborult előttem!” 10 **[493] És apja megfeddte őt és ezt mondta: „Mi ez az álom, amit álmodtál? Talán elmenvén el fogunk menni én és anyád és fivéreid, hogy a földre boruljunk előtted?” 11 Fivérei pedig féltékenyek lettek rá, apja pedig megőrizte a dolgot.

12 Fivérei pedig elmentek, hogy apjuk juhait Szükhemben legeltessék. 13 És Iszráél azt mondta Józéfnek: „Fivéreid nem Szükhemben legeltetnek? Menj, elküldelek hozzájuk!” Ő pedig mondta: „Tessék, [itt] vagyok!” 14 ISZRÁÉL pedig azt mondta neki: „Menj, nézz utána, jól vannake fivéreid és a juhok, és hozz nekem hírt!” És elküldte őt Kebrón völgyéből, ő pedig elment Szükhembe. 15 És rátalált egy ember, * amint a mezőn bolyongott. Az ember pedig megkérdezte tőle: „Mit keresel?” 16 Ő pedig mondta: „fivéreimet keresem; mondd el nekem, hol legeltetnek! 17 Az ember pedig mondta neki: „Útra keltek innen; mert hallottam, hogy azt beszélik: »Menjünk Dótáimba!«” És József elment a testvérei után, és megtalálta őket Dótháimban. 18 Azok pedig messziről meglátták őt, mielőtt közel ért volna hozzájuk, és kitervelték, hogy megölik őt. 19 Egyik fivér pedig mondta a másiknak: „Íme, ott jön * az álomlátó!”[494] 20 Most gyertek hát, öljük meg őt és hajítsuk az egyik *gödörbe* és mondjuk azt: »Gonosz vadállat falta föl!«, és meglátjuk, mi lesz az álmaiból!” 21 Rubén pedig meghallotta ezt és kimentette a kezükből, és azt mondta: „Ne verjük agyon!” 22 Rubén pedig mondta nekik: „Ne ontsatok vért! Dobjátok be őt ebbe a *gödörbe*, ami a pusztában van, de kezet ne emeljetek rá!”, azért, hogy kimentse őt a kezükből és átadja apjának. 23 Történt pedig, hogy amikor József a fivéreihez ért, *levették* Józéfről a * tarka köpenyt, ami rajta volt, 24 és fogták őt [és] behajították a *gödörbe*. A *gödör* pedig üres volt, nem volt benne víz.

25 Leültek pedig, hogy kenyeret egyenek; és fölemelték a tekintetüket és látták, hogy íme, izmaelita utazók jöttek Galaád felől, a tevéik *tele voltak* illatszerekkel, balzsammal és mirhaolajjal. Útban voltak pedig, hogy lemenjenek Egyiptomba. 26 Júda pedig azt mondta fivéreinek: „Mi haszna, ha megöljük fivérünket és elrejtjük a vérét? 27 Gyertek, adjuk őt ezeknek az izmaelitáknak, de a kezünk ne legyen ellene, hiszen fivérünk és testünk!” A fivérei pedig hallgattak rá. 28 És elhaladtak mellettük a midiánita[495] kereskedők, ők pedig kivonták és kihozták Józéfet a

---

[491] MT: + és azok még jobban meggyűlölték őt.
[492] Úgy tűnt nekem: a MT הנה h. talán הגה. Ugyanígy: 41:1.
[493] MT: + Ezt elmondta apjának és bátyjainak.
[494] Álomlátó (ἐνυπνιαστής): neol.?
[495] Midiánita: görögös formája madiénaiosz (ld. még 36.v.).

gödörből, és eladták Józéfet az izmaelitáknak húsz *aranyért*[496], és [azok] levitték Józéfet Egyiptomba. [29] Rubén pedig visszatért a *gödör*höz és * *nem látta* Józéfet a *gödör*ben, és megszaggatta ruháját. [30] És visszament fivéreihez és mondta: „Nincs meg a gyerek; én pedig hová menjek ezután?

[31] Fogták pedig Józéf köpenyét, levágtak egy kecskebakot és összemocskolták a köpenyt a vérrel. [32] És elküldték a tarka köpenyt, és bevitték apjuknak, és azt mondták: „Ezt találtuk! Ismerd föl, ez a fiad köpenye, vagy sem?” [33] És fölismerte azt és mondta: „Az én fiam köpenye! Gonosz vadállat falta föl, vadállat ragadta el Józéfet!” [34] Jákób pedig megszaggatta ruháját és zsákot öltött a derekára és sok napon át gyászolta Józéfet. [35] *Összegyűlt* pedig összes fia és lánya és MENTEK, hogy megvigasztalják őt, és nem akart megvigasztalódni. Azt mondta: „Gyászolva megyek le fiam *után* a Hádészba!” És megsiratta őt az apja.

[36] A midianiták pedig eladták Józéfet Egyiptomban Petefrésznek, Fáraó eunuchjának,[497] egy főszakácsnak.[498]

Megjegyzések

7. **Úgy tűnt nekem** (ᾤμην): bár a betűtévesztés elképzelhetőnek tűnik (ld. lj.), lehetséges, hogy az álmok kapcsán a fordító a הנה 'íme' szót a szövegkörnyezethez igazította: nem „lám” (ἰδοῦ), hanem Józéf *látni vélte* az elmondottakat. Hasonló megoldást látunk Józéf történetében is: 40:16, 41:1, 41:17. (A הנה-t egyébként sem fordítja következetesen a könyv.)
14. **Jól vannak-e** (εἰ ὑγιαίνουσιν): ismét görögös kifejezéssel oldja meg az idióma fordítását („nézd meg fivéreid békességét”); vö. 29:6.
19. **Álomlátó** (ἐνυπνιαστής): a hebraizmust (בעל החלמות, „álmok ura”) egy görögös kifejezéssel oldja meg (neologizmus az általunk ismert görög irodalomban; a LXX-ban *h.l.*).
21. **Ne verjük agyon**: szó szerint: nem fogjuk verni (= ne verjük) a lelket. A héber idióma (לא נכנו נפש) tükörfordítása.
35. **Hádészba**: a görög mitológiából ismert Hádész a héber Seól (az egész Szeptuagintát tekintve néhány kivételtől eltekintve) konzekvens megfeleltetése.
36. **Eunuch**: a MT pontos visszaadása, bár nyilván nem a szó szoros értelmében eunuch, hiszen felesége volt. – **Petefrész**: a név (Potifár) görögös végződést kapott.

38. fejezet

[1] Ebben az időben történt pedig, hogy Júda lement a testvéreitől és elment egy bizonyos odollámita emberhez, akinek Irász volt a neve. [2] És ott Júda meglátta egy khánááni embernek a lányát, *akinek* a neve Szaua,[499] és elvette őt és bement hozzá. [3] És az megfoganva fiat szült; és Érnek nevezte el a nevét. [4] És megfogant és ismét fiat szült, és elnevezte a nevét Aunánnak. [5]

[496] Húsz aranyért: MT: húsz ezüstért.
[497] Eunuchjának: a σπάδων *d.l.* a LXX-ban (a Pentateukhoszban *h.l.).* A későbbiekben az εὐνοῦχος szó szerepel.
[498] Főszakácsának (ἀρχιμαγείρῳ): neol.?
[499] akinek a neve Szaua: a MT-ben az apa neve Súa.

És ismét fiat szült, és elnevezte a nevét Szélómnak. Khaszbiban volt pedig *az asszony*[500], amikor megszülte ő*ke*t. [6] És Júda feleséget vett elsőszülöttjének, Érnek: akinek a neve Thámár. [7] Ér, Júda elsőszülöttje pedig gonosz volt az Úr előtt, és az Isten megölte őt. [8] Júda pedig így szólt Aunánhoz: „Menj be fivéred feleségéhez és vedd el őt[501] és támassz magot a bátyádnak!” [9] Aunán viszont tudta, hogy nem az övé lesz a mag, [úgyhogy] amikor bement a fivére feleségéhez, a földre *engedte*, hogy ne adjon magot a fivérének. [10] Az Isten előtt pedig gonosznak látszott, hogy ezt tette, és őt is megölte. [11] Júda pedig így szólt menyéhez, Thámárhoz: „Élj[502] özvegyként az apád házában, amíg fiam, Szélóm fel nem nő!”, azt mondta ugyanis: „Nehogy ez is meghaljon, mint a fivérei!” Támár pedig elment és apja házában élt.

[12] Sok nap eltelt pedig, és meghalt Júda felesége, Szaua *.[503] És Júda megvigasztalódott, [majd] felment a juhait nyírókhoz ő és odollámita *pásztora*[504], Irasz, Thamnába. [13] És tudatták menyével, Thámárral, mondván: „Íme, apósod Thamnába jön a juhait nyírni!” [14] És ő levetette magáról özvegyi ruháit,[505] *nyári ruhát* öltött és *kicsinosította magát*[506] és leült Ainán kapujába, amely a Thamna felé vezető úton van. Látta ugyanis, hogy Szélóm felnőtt, de ő mégsem adta őt hozzá. [15] És Júda meglátta őt [és] azt gondolta, hogy prostituált, mert elfedte az arcát ÉS NEM ISMERTE FÖL ŐT. [16] Így hát letért hozzá az út*ról* és azt mondta neki: „Engedd meg, hogy bemenjek hozzád!”, mert nem ismerte föl, hogy a menye az. Ő pedig mondta: „Mit adsz nekem, ha bejössz hozzám?” [17] Amaz pedig mondta: „Küldök neked egy gödölyét a nyájamból! Ő pedig mondta: „Csak ha zálogot adsz, amíg meg nem küldöd!” [18] Amaz pedig mondta: „Milyen zálogot adjak neked?” Ő pedig mondta: „A gyűrűdet, a nyakékedet és a kezedben lévő botot!” És amaz odaadta neki, bement hozzá, ő pedig megfogant tőle a méhében. [19] És felkelt, elment és levetette magáról a nyári ruhát, és fölvette az özvegyi ruháját. [20] Júda pedig elküldte a kecskegödölyét odollámita pásztora kezén keresztül, hogy visszaszerezze az asszonytól a zálogot, de az nem találta őt. [21] Megkérdezte pedig az odavalósi embereket: „Hol van a prostituált, aki Ainánban volt az út mentén?” És azt mondták: „Nem volt itt prostituált!” [22] És visszatért Júdához és mondta: „Nem találtam, és az odavalósi emberek azt mondják, hogy nincs ott prostituált!” [23] Júda pedig mondta: „Tartsa meg azokat, ÁM nehogy *nevetség tárgyává váljunk*: * én elküldtem ezt a gödölyét, te viszont nem találtad meg.”

[24] Történt pedig, hogy három hónap múlva jelentették Júdának, mondván: „A menyed, Thámár paráználkodott,[507] és íme, várandós a paráznaság miatt!” Júda pedig mondta: „Vigyétek ki, égessék el!” [25] **[508] Ő azonban, miközben vitték, üzent az apósának, mondván: „Attól az embertől vagyok terhes, akihez ezek tartoznak!” És mondta: „Ismerd föl, kié ez a gyűrű, a nyakék

---

[500] [Az asszony]: a LXX-ban nőnemű névmás, a MT-ben hímnemű ige (והיה) szerepel.
[501] Vedd el őt (γάμβρευσαι): neol.?
[502] Élj: vagy ülj. A κάθημαι a ישב-hoz hasonlóan jelent ülést is, lakást is.
[503] MT: Szaua lánya. Vö. 2.v.
[504] Pásztora: a MT רֵעַ h. רֹעֶה. A történetbe ez is, az is beleillik (a juhnyírás miatt a pásztor jobb értelmezésnek tűnik).
[505] Özvegyi ruháit (χηρεύσεως): neol.?
[506] Öltözködése egy kissé a szövegkörnyezethez igazítva (MT: elfátyolozta és beburkolta magát).
[507] Paráználkodott (ἐκπεπόρνευκεν): neol.?
[508] MT: + Kivitték őt.

és a bot!” [26] Júda pedig felismerte és mondta: „THÁMÁR igazabbnak bizonyult nálam, mert nem adtam őt a fiamhoz, Szélómhoz!” És többé nem ismerte őt.

[27] Történt pedig, amikor a szülést, ikrek voltak a méhében. [28] Történt pedig szülés közben, hogy az egyik kinyújtotta a kezét. A bába pedig megfogta, skarlátszínű [fonalat] kötött rá mondván: „Ez fog előbb kijönni[509]!” [29] Miután pedig visszahúzta a kezét, *azonnal* kijött a testvére. Ő pedig mondta: „Miért töretett át *az akadály* miattad?” És elnevezte a nevét Fáresznek. [30] És ezután kijött a testvére, akinek a kezén a skarlátszínű [fonál] volt; s Zárának nevezte el a nevét.

Megjegyzések

1. **Irász**: a név ismét görögös végződést kapott (MT: Hírá).
5. **Ismét**: a héber idióma (ותסף) mintájára segédigével (προσθεῖσα).
8. **Vedd el őt** (γάμβρευσαι): a MT speciális szakkifejezést (יבם) használ a sógorházasságra, amit a fordító egy ritkább kifejezéssel ad vissza – a megoldás mindenesetre nem rögzült, ezen kívül csak 1x fordul elő a LXX-ban (Deut 7:3), *nem* sógorházasságra vonatkozóan. A יבם többi előfordulásánál (5Móz 25:5 és 25:7) a συνοικέω-t találjuk, illetve kikerüli a lefordítását.
9. **Engedte** (ἐξέχεεν): értelmező (MT: ושחת, azaz „elvesztegette”).
14. **Nyári ruhát öltött, kicsinosította magát** (περιεβάλετο θέριστρον καὶ ἐκαλλωπίσατο): Öltözködése a szövegkörnyezethez igazítva (MT: ותכס בצעיף ותתעלף, vagyis elfátyolozta és beburkolta magát: a titkolózásra teszi a hangsúlyt).
15. **És nem ismerte fel őt**: magyarázó kiegészítés.
20. **Kezén keresztül**: szó szerint: kezében (ἐν χειρὶ). A héberben a kifejezés (ביד) prepozíciói funkciót is betölthet (’által’).
26. **Többé**: a héber idióma (ולא־יסף עוד) mintájára segédigével (οὐ προσέθετο ἔτι).
30. **Miért töretett … miattad?** A fordító nagyon jól megoldotta a szójátékot. Héberben פרצת עליך פרץ („rést törtél magadnak”) > Perec, görögben φραγμός (’kerítés, akadály’) > Φαρες.[510]

39. fejezet

[1] Józséf pedig levitetett Egyiptomba és Petefrész, a fáraó eunuchja vette meg őt; a főszakács, egy egyiptomi férfi az izmaelitáktól, akik őt odavitték. [2] És az Úr Józséffel volt, sikeres ember volt, és a házban volt az egyiptomi úr mellett.[511] [3] *Tudta*[512] pedig az ura, hogy az Úr vele van, és amit csak tesz, az Úr szerencséssé teszi *. [4] És Józsefnek kedvességet talált az ura előtt, *elégedett volt pedig vele* és a háza élére állította, és mindenét, amije csak volt, JÓZSÉF kezére bízta. [5] Történt pedig azután, hogy háza és mindene élére állította, amije csak volt, az Úr megáldotta az egyiptomi házát Józséf révén, és az Úr áldása lett *az összes javain* a házban és a mezőn. [6] És

[509] Fog kijönni: MT: kijött (יָצָא). A különbség a pontozáson múlik.
[510] Csalog 2022,29.
[511] A házban volt… mellett: vagy: a házba került … mellé (ἐγένετο ἐν τῷ οἴκῳ παρὰ τῷ κυρίῳ τῷ Αἰγυπτίῳ).
[512] Tudta: MT: látta.

mindenét, amije volt, Józséf kezére bízta, és nem volt gondja semmivel a kenyeret leszámítva, amit evett.

Józséf nagyon csinos külsejű és szép arcú volt. [7] És történt ezek után a dolgok után, hogy az ura felesége szemet vetett Józséfre és azt mondta: „Hálj velem!”. [8] De ő nem akarta, hanem azt mondta ura feleségének: „Ha az uramnak énmiattam nem kell törődnie semmivel a házában és mindent, amije csak van, az én kezemre adott, [9] és nincs magasabb ragú ebben a házban és semmi *nincs* tőlem *tiltva*, csak te, mert az ő felesége vagy: hogyan tehetném meg ezt az aljas dolgot és vétkezhetnék Isten *előtt*?” [10] mivel pedig nap mint nap szólt Józséfhez, és [az] nem engedett neki, hogy vele háljon, hogy vele legyen, [11] történt pedig az egyik ilyen napon, hogy JÓZSÉF bement a házba, hogy a dolgait végezze, és senki nem volt a házban. [12] És amaz a ruhájánál fogva magához vonta őt, mondván: „Hálj velem!” [Ő] a ruháját a kezében hagyta, elfutott és kiment onnan. [13] És történt, amikor az meglátta, hogy ő a ruháját a kezében hagyta és elfutott és kiment onnan, [14] hívta a házban lévőket és mondta nekik, mondván: „Nézzétek, egy héber szolgát hozott hozzánk, hogy csúfot űzzön velünk! Bejött hozzám mondván: „*Hálj velem*!”[513], és hangosan kiáltottam; [15] amikor pedig meghallotta, hogy fölemeltem a hangomat és kiáltottam, a ruháját nálam hagyva elfutott és kiment!” [16] És magánál tartotta a ruhát, amíg meg nem jött az úr a házába. [17] És ezekkel a szavakkal beszélt vele, mondván: „Bejött hozzám a héber szolga, akit hozzánk hoztál, hogy enyelegjen velem, ÉS AZT MONDTA: „HÁLJ VELEM!”[514] [18] De amikor MEGHALLOTTA, HOGY fölemeltem a hangom és kiáltottam, ruháját nálam hagyta, elfutott és KIMENT[515]!” [19] Történt pedig, hogy amikor meghallotta az ura a felesége szavait, amiket neki szólt, mondván: „Így tett velem a szolgád!”, haragra gerjedt. [20] És fogta az úr Józséfet [és] börtönbe vetette arra a helyre, ahol az uralkodó foglyait őrizték[516] börtönben.

[21] És az Úr Józséffel volt, irgalmasságot *töltött rá*[517] és kedvességet adott neki a főfoglár[518] előtt. [22] A főfoglár Józséf kezére bízta a börtönt és az összes elítéltet, akik a börtönben voltak, és mindent, amit ott tesznek **[519]. [23] A börtön főfoglárának nem volt gondja semmivel, MERT MINDEN JÓZSÉF keze által TÖRTÉNT, mivel az Úr vele volt; és amit csak csinált, az Úr szerencséssé tette A KEZÉBEN.

Megjegyzések

1. **Főszakács**: a טבח hagyományos fordítása itt testőr, de valóban jelent szakácsot is (ld. még 40:3).
4. **Nagyon elégedett volt vele**: εὐηρέστει. A MT וישרת a שרת igéből (szolgál’) származik, de a fordító a ישר alapján értelmezte.

[513] És azt mondta: „Hálj velem!”: MT: hogy velem háljon (harmonizáció a 12. v-ből).
[514] És mondta nekem…: többlet (a 18. és 12. v. alapján).
[515] A többletok a 12. v-ből.
[516] Őrizték a börtönben: MT: „őrizték; és ott volt [ti. József] a börtönben”.
[517] Töltött rá: MT: nyújtott neki, terjesztett ki rá (ויט). A καταχέω *h.l.* a Pentateuhoszban.
[518] Főfoglár (ἀρχιδεσμοφύλαξ): neol.?
[519] MT: + és ő meg is tette.

6. **És nem volt gondja semmivel**: szó szerint: és nem tudott a saját dolgairól semmit (οὐκ ᾔδει τῶν καθ᾽ ἑαυτὸν οὐδὲν). A héber (ולא־ידע אתו מאומה) elég pontos fordítása. Hasonlóan a 8. és a 23. versben. – **Csinos** … **arcú** (καλὸς τῷ εἴδει καὶ ὡραῖος τῇ ὄψει): a kifejezés a MT-ban ugyanaz, mint Rákhéllel kapcsolatban (יפת־תאר ויפת מראה, 29:17), és a LXX is ugyanúgy oldja meg.
10. **Vele legyen**: a kifejezés (τοῦ συγγενέσθαι αὐτῇ) pontos fordítása a hébernek, ám a fordító kifejezetten a bűnös szexuális kapcsolatokra tartogatja, ld. még a 19:5-ben Szodoma lakosainak szavaiban (ott a ידע megfeleltetéseként). E két helyen kívül csak deuterokanonikus szakaszokban szerepel.
14. **Hogy csúfot űzzön velünk**: vagy esetleg: hogy az enyelegjen velünk (vö. 17. v.), bár az új, Józéfre vonatkozó alany hiánya inkább az elsőt valószínűsíti: ἐμπαίζειν ἡμῖν. A MT mindkét esetben לצחק, amely szintén mindkettőt jelentheti.

40. fejezet

[1] Történt pedig ezek után a dolgok után, hogy az egyiptomi uralkodó FŐpohárnoka és a FŐpékje[520] vétkezett uruk, az egyiptomi uralkodó ellen. [2] És Fáraó megharagudott két eunuchjára, a főpohárnokra és a főpékre, [3] és fogságba vetette őket, a *főszakácshoz* a börtönbe, arra a helyre, ahová Józéfet *vitték*. [4] A főfoglár[521] együvé helyezte[522] őket Józéffel, ő pedig *rendelkezésükre állt*; napokig[523] voltak pedig a börtönben. [5] És mindketten álmot láttak, ki-ki a egy álmot: egyazon éjszaka volt az álmuk *látása*, a főpohárnok[é] és a főpék[é], akik Egyiptom uralkodójáé voltak, és a börtönben voltak *. [6] József pedig reggel bement hozzájuk és látta, hogy fel vannak zaklatva. [7] Ezekkel a szavakkal kérdezte Fáraó eunuchjait, akik vele voltak a börtönben az uránál mondván: „Miért olyan komor ma az arcotok?” [8] Ők pedig mondták neki: „Álmot láttunk, és nincs, aki értelmezze!” József pedig mondta nekik: „Hát nem az Isten által van az értelmezésük?[524] Fejtsétek hát ki nekem!” [9] A főpohárnok pedig kifejtette álmát Józéfnek és azt mondta: „Álmomban * egy szőlőtőke volt előttem; [10] a szőlőtőkén három veszsző; virágzott, kihajtott; fürtjei érettek voltak *. [11] És a kezemben volt Fáraó pohara: és fogtam a fürtöt és kifacsartam a * pohárba és a poharat Fáraó kezébe adtam.” [12] És József mondta neki: „Ez a *magyarázata*: a három hajtás három nap. [13] Még három nap, és Fáraónak *eszébe jut hivatalod* és visszahelyez téged a főpohárnokságodba,[525] és Fáraó poharát a kezébe fogod adni korábbi hivatalodnak megfelelően, amikor főpohárnok voltál. [14] Hanem emlékezz meg MAGADTÓL rólam, amikor jól megy a dolgod, és gyakorolj velem irgalmat és említs meg engem

[520] Főpohárnoka és főpékje (ἀρχιοινοχόος, ἀρχισιτοποιὸς): a MT-ben itt még nincs „fő” (שר) (csak a 2. v-ben). A két szó neol.?
[521] Főfoglár (ἀρχιδεσμώτης): neol.?
[522] Együvé helyezte: vagy: bemutatta őket J-nek (συνέστησεν). MT: mellékjük rendelte (ויפקד).
[523] Napokig (ἡμέρας): vagy: hosszú ideig (MT: ימים).
[524] Értelmezésük (διασάφησις): neol.?
[525] Főpohárnokságodba (ἀρχιοινοχοΐαν): neol.?

Fáraónak, és juttass engem ki ebből a *börtönből*, [15] mert rablással raboltak el a héberek földjéről, és itt sem követtem el semmit, hanem bevetettek engem EBBE a lyukba."

[16] És látta a főpék, hogy helyesen magyarázott, és mondta Józéfnek: „Én is álmot láttam!" *Úgy tűnt*[526], hogy három kosár durva őrlésű kenyeret[527] viszek a fejemen. [17] A felső kosárban pedig pékáru mindenféle fajtából, *amit csak az uralkodó, Fáraó enni szokott*, és az ÉG madarai csipegettek a fejemen lévő felső kosárból." [18] József pedig válaszolt és mondta neki: „Ez a magyarázata: a három kosár három nap. [19] Még három nap és a Fáraó fejedet veszi és fára függeszt téged, és az ÉG madarai fogják a húsodat enni rólad!" [20] Történt pedig a harmadik napon, hogy Fáraó születésnapja [volt], és összes szolgája számára fogadást rendezett. És szolgái közepette *eszébe jutott* a főpohárnok hivatala és a főpék hivatala. [21] És a főpohárnokot visszahelyezte hivatalába, s ő adta a poharat Fáraó kezébe. [22] A főpéket viszont felakasztotta, ahogyan József megmagyarázta nekik. [23] A főpohárnoknak pedig nem jutott eszébe József, hanem megfeledkezett róla.

Megjegyzések

3. **Főszakácshoz** (ἀρχιμάχειρος): a *D* kódexben itt foglár (δεσμοφύλαξ): szerepel.
4. **Rendelkezésükre állt**: a παρέστη alapjelentése „melléállt", egyáltalán nem megszokott megfeleltetése a héber שרת igének. A fordító valószínűleg nem akarta nagyon hangsúlyozni József megalázó szolgálati pozícióját.
12. **Magyarázata** (σύγκρισις): a MT-ben uaz a szó (פתרון), mint az 5. és 8. v-ben (LXX: ὅρασις ill. διασάφησις). Utóbbi megoldással cseng össze az igei forma itt: 40:16, 40:22, 41:13 és 41:15: συνέκρινεν, „magyarázott". (A 41:8-ban azonban nem, ott ἀπαγγέλλω-t találunk; a főnévi formát pedig elhagyja a 41:11-ben.)
13. **Eszébe jut hivatalod**: MT: fölemeli a fejedet és visszahelyez a hivatalodba. A ראש -t adja vissza ἀρχή-ként, elég ötletesen. (A mondatban a második ἀρχή a משפט fordítása.) Ld. még a 20. v-et és a hozzá fűzött megj-t.
15. **Úgy raboltak el** (κλοπῇ ἐκλάπην): visszaadja a héber fig. etym-t (גנב גנבת).
19–20. **Fejedet veszi** (ἀφελεῖ Φαραω τὴν κεφαλήν σου ἀπὸ σοῦ): a héber kifejezés egy szó híján ugyanaz, mint a 13. versben: ישא פרעה את־ראשך ill. ישא את־ראשך מעליך „fölemeli fejedet" ill. „fölemeli fejedet rólad". A fordító egészen eltérő módon fejezte ki a két különböző tartalmú kifejezést. A 20. versben a MT mindkét személlyel kapcsolatban ugyanígy fejezi ki a fáraó döntését („fölemelte a fejét"), amit a fordító megint az „eszébe jutott a hivatala" kifejezéssel ad vissza.

41. fejezet

[526] Úgy tűnt (ᾤμην, gondoltam): ld. a 37:7-hez fűzött megjegyzést.
[527] Durva őrlésű kenyeret (χονδριτῶν): a héber חרי hagyományos értelmezése fehér kenyér, viszont *h.l.* (a görög szó szintén).

1 Történt pedig két év elteltével, hogy Fáraó álmot látott. *Úgy tűnt*[528], hogy a folyónál áll, 2 és
íme a folyóból feljött hét szép kinézetű és *kitűnő* húsban lévő tehén, és a fűben legelésztek. 3
* Másik hét tehén is feljött pedig utánuk a folyóból, csúnya kinézetűek és vékony testűek, és
a tehenek mellett *legelésztek* a folyóparton. 4 És a hét rút, vékony húsú tehén felfalta a szép
kinézetű, *nagyszerű* teheneket. Fáraó pedig felébredt. 5 És *[529] másodszor is álmodott: és íme,
hét kalász nőtt egyetlen száron, *kitűnőek* és szépek; 6 és íme hét MÁSIK, vékony és szélszárí-
totta[530] kalász is felnőtt utánuk; 7 és a hét vékony és szélszárította kalász lenyelte a *kitűnő* és
teli kalászokat. Fáraó pedig felébredt: és * álom volt.

8 Reggel lett pedig, és a *lelke* megzavarodott; és elküldött [és] hívatta Egyiptom összes *magya-
rázóját* és összes bölcsét és elmondta nekik Fáraó az álmot, de nem volt, aki kifejtse Fáraónak.
9 És a főpohárnok szólt Fáraóhoz, mondván: „Eszembe jut ma a vétkem. 10 Fáraó megharagu-
dott szolgáira és börtönbe vetett *minket* a főszakács házában, engem is és a főpéket is. 11 És
egyazon éjszaka álmot láttunk, én és ő; mindketten a magunk álma *[531] szerint láttunk. 12 Volt
pedig ott velünk egy fiatalember, a főszakács héber szolgája, és mi elmondtuk neki, és ő meg-
magyarázta nekünk **[532]. 13 Történt pedig, hogy ahogyan magyarázta nekünk, úgy is lett: én is
visszakerült*em* a hivatalomba, őt pedig felakasztották.”

14 Fáraó pedig elküldött Józséfért [és] magához hívatta; és előhozták őt a tömlöcből és meg-
borotválták és kicserélték a ruháját, és Fáraó elé ment. 15 Fáraó pedig mondta Józéfnek: „Ál-
mot láttam, és nincs, aki megmagyarázza. Én pedig azt hallottam, azt mondják rólad, hogy ha
meghallasz egy álmot, megmagyarázod azt!” 16 József pedig válaszolt Fáraónak és mondta: „az
Isten *nélkül*[533] nem válaszolható meg [az, ami] Fáraó üdvé[re van]!”[534] 17 Fáraó pedig így szólt
Józéfhez: „Álmomban *úgy tűnt*, a folyó partján állok, 18 és *mintegy* a folyóból feljött hét szép
kinézetű tehén, *kitűnő* húsban lévők, és a fűben legelésztek. 19 És íme, másik hét tehén is feljött
utánuk A FOLYÓBÓL, rosszak * és rút kinézetűek és vékony testűek, olyan [rútak, amilyeneknél]
rútabbakat nem láttam egész Egyiptom földjén. 20 És a hét rút, vékony tehén felfalta az első
SZÉP ÉS *kitűnő* teheneket. 21 És bejutottak a gyomrukba, és egyáltalán nem *volt nyilvánvaló*,
hogy a gyomrukba kerültek: és a kinézetük rút volt, mint kezdetben. Miután pedig felébred-
tem, ELALUDTAM, 22 és ismét láttam álmomban, hogy *mintegy* hét kalász nőtt egy száron, telje-
sek és szépek; 23 * hét MÁSIK vékony, * szélszárította kalász is felnőtt pedig utánuk, 24 és a hét
vékony, SZÉLSZÁRÍTOTTA kalász pedig lenyelte a szép, TELI kalászokat. Elmondtam hát a *magyará-
zóknak*, és nem volt, aki kifejtse.”

25 És József mondta Fáraónak: „Fáraó álma egy: amit az Isten cselekszik, megmutatta Fáraónak.
26 A hét szép tehén hét esztendő, és a hét szép kalász hét esztendő: Fáraó álma egy. 27 A hét

---

[528] Úgy tűnt: ld. a 37:7-hez fűzött megjegyzést.
[529] MT: + elaludt és…
[530] Szélszárította: MT: „keleti széltől (קדים) kiszáradt”.
[531] Ld. a 40:12-höz fűzött megjegyzést.
[532] MT: + kinek-kinek az álma szerint magyarázta el.
[533] Isten nélkül: MT: Nem én; Isten.
[534] Isten nélkül… a MT-től (kb. „Tőlem függetlenül, Isten válaszolja meg Fáraó üdvét”) eltérő értelmezéshez a fordítónak egy tagadószót (ἄνευ) is be kellett fűznie a mondatba.

vékony tehén, amelyek utánuk jöttek föl, hét esztendő, és a hét vékony és szélszárította kalász éhínség hét esztendeje lesz. [28] A dolog pedig, amit mondtam Fáraónak: amit az Isten cselekszik, *megmutatta* Fáraónak. [29] Íme hét esztendő következik, nagy bőség[535] egész Egyiptom földjén, [30] de ezek után az éhínség hét esztendeje következik, és a bőség feledésbe merül egész Egyiptom földjén, és az éhínség elpusztítja a földet, [31] és a bőség nem lesz felismerhető a földön az utána következő éhínség miatt, mert nagyon súlyos lesz. [32] Ami pedig Fáraó álmának kétszeres ismétlését[536] illeti: mivel valóban meglesz a dolog az Istentől, és az Isten siet, hogy megcselekedje. [33] Most hát szemelj ki * egy megfontolt, értelmes embert, és helyezd[537] őt Egyiptom élére; [34] és jelöljön ki és állítson Fáraó hivatalnokokat a földön, és szedjék be Egyiptom földje összes termésének egyötödét[538] a bőség hét esztendejében: [35] és gyűjtsék össze ennek az eljövendő hét jó esztendőnek az összes eledelét, és gyűjtes*sék* az ÖSSZES gabona Fáraó keze alá; az élelmet a városokban őrizzék. [36] És az ország számára tartalékolt élelem az éhínség hét esztendejére lesz, amely Egyiptom földjén lesz, és a föld nem fog elpusztulni az éhínségtől."

[37] Ezek a szav*ak* pedig tetszésre talált*ak* Fáraó előtt és összes szolgája előtt, [38] és azt mondta Fáraó az összes szolgájának: „Hát találhatunk-e ilyen embert, akiben Isten szelleme van?" [39] Fáraó pedig azt mondta Józséfnek: „Minthogy az Isten ezeket neked mind megmutatta, nincsen *megfontoltabb*, értelmes*ebb* ember *nálad*[539]. [40] Te leszel a házam fölött, és a szájadnak fog *engedelmeskedni* az egész népem; csak a trón tekintetében múllak felül téged!" [41] Fáraó pedig azt mondta Józséfnek: „Íme ma egész Egyiptom földjének élére állítalak!" [42] És Fáraó levette a gyűrűt kezéről és József kezére húzta és gyolcsruhába öltöztette őt és arany nyakéket tett a nyakára. [43] És felültette őt második szekerére és *hírnök hirdetett*[540] előtte; és egész Egyiptom földjének élére állította. [44] Fáraó pedig azt mondta Józséfnek: „Én vagyok Fáraó; nélküled a kezét *[541] sem emeli föl senki egész Egyiptom földjén." [45] Fáraó József nevét Pszontomfanéknak nevezte, és neki adta Petefrének, *Héliupolisz* papjának a lányát, Aszennethet feleségül **[542]. [46] József pedig harmincéves volt, amikor Egyiptom uralkodója, Fáraó elé állt.

József pedig kijött Fáraó színe elől és bejárta Egyiptom egész földjét. [47] És a föld a bő termés hét esztendeje során marokkal[543] termett; [48] és a hét esztendőnek, melynek során Egyiptom földjén BŐ VOLT A TERMÉS,[544] összes eledelét összegyűjtötte, és az eledelt a városokban helyezte el: a városok körüli mezők termését helyezte el abban. [49] És annyi gabonát gyűjtött József, mint a tenger homokja, nagyon sokat, míg már *meg sem lehetett* számolni, mert nem volt száma.

---

[535] Bőség (εὐθηνία): talán *neol*.
[536] Kétszeres ismétlését (δευτερῶσαι): neol.?
[537] Szemeljen … helyezd…: MT: Sg. 3. + Fáraó.
[538] Szedjék be egyötödét (ἀποπεμπτωσάτωσαν): neol.?
[539] Megfontoltabb, értelmesebb … nálad: MT: alapfokú hasonlítás.
[540] Hírnök hirdetett: a héber אַבְרֵךְ nehezen értelmezhető (általában a 'térdet hajt' ברך gyökből vezetik le), a szövegkörnyezet alapján választott egy odaillő szót (még a héberes *fig. etym.* sem hiányzik).
[541] MT: + lábát.
[542] MT: + „És kiment József Egyiptom földjére", de vö. 46. v.
[543] Marokkal: vagy: kévéket. A δράγμα mindkettő lehet, ám a héber קֹמֶץ csak markot jelent.
[544] A többlet az 53. v-ből.

[50] Józéfnek pedig két fia született, mielőtt eljött volna az éhínség hét esztendeje, akiket Aszenneth szült neki, *Héliupolisz* papjának, Petefrének lánya. [51] József az elsőszülöttje nevét Manasszénak nevezte el, mert „az Isten elfeledtette velem minden szenvedésemet, és az apám összes [szenvedés]*é*t is". [52] A második nevét pedig Efráimnak nevezte el, mert „*Naggyá tett* engem az Isten megaláztatásom földjén".

[53] Eltelt pedig a bőség hét esztendeje, amely Egyiptom földjén volt, [54] és elkezdett érkezni az éhínség hét esztendeje, ahogyan József megmondta. És éhínség volt *az egész földön*,[545] Egyiptom egész földjén pedig volt kenyér. [55] És Egyiptom egész földje éhezett és a nép Fáraóhoz kiáltott kenyérért. Fáraó pedig azt mondta az összes egyiptominak: „Menjetek Józéfhez és amit mond nektek, tegyétek meg!" [56] És éhínség volt az egész föld színén. József pedig megnyitotta az összes GABONATÁROLÓT,[546] és az összes egyiptominak árulta. **[547] [57] Az egész környék Egyiptomba jött, hogy Józéftől vásároljon, mert az éhínség az egész földön eluralkodott.

Megjegyzések

1. **Két év elteltével**: szó szerint: „napok két évének elteltével" (μετὰ δύο ἔτη ἡμερῶν). A héber יום szó gyakran szerepel tükörfordításban „idő" értelemben. Itt a MT מקץ שנתים ימים, vagyis „napok két évének múltán".
2. **Jó**: a 2–7. versben בריא (kövér ill. dús, telt, a tehenek és a kalászok jelzője is) LXX megfeleltetése a ἐκλεκτός ('kiváló'). – A fűben: ugyanaz az egyiptomi eredetű szó, mint a héberben (אחו ill. ἄχι).
34. **Hivatalnokokat**: τοπάρχας. A *toparkhész* tipikusan egyiptomi hivatalnoki cím (tkp. területi kormányzó).
40. **Szájadnak fog engedelmeskedni**: MT: szó szerint „szájadat fogja csókolni", kb. „ajkadon fog csüngeni". A fordító mindenesetre finomabban fogalmazott.
43. **Hírnök hirdetett**: a héber אברך nehezen értelmezhető (általában a 'térdet hajt' ברך gyökből vezetik le), a szövegkörnyezet alapján választott kifejezés (még a héberes *fig. etym.* sem hiányzik).
45. **Héliupolisz**: Az Ex 1,11-ben a héber elnevezés, Ón is szerepel. A LXX-beli egyiptomi földrajzi nevekről lásd legújabban: MEER 2012, 399–411.
51. **És az apámét is**: tapintatosabb, mint a MT, ahol ez áll: „És az apám egész házát".

42. fejezet

[1] Jákób pedig látta, hogy van *árusítás*[548] Egyiptomban, [ezért] azt mondta a fiainak: „Miért *tétlenkedtek*[549]? [2] * Íme, azt hallottam, hogy van gabona Egyiptomban. Menjetek le oda, vegyetek

[545] Az egész földön: MT: az összes országban.
[546] Gabonatárolót: értelemszerű betoldás (a nehezen érthető את־כל־אשר בהם helyett). SP: + בר ('gabona'). A σιτοβολών *h.l.* a LXX-ban.
[547] MT +: és az éhínség egyre erősebb lett Egyiptom egész földjén (de vö. 57. v. vége).
[548] Árusítás: MT: שבר (gabona). A שבר gyök valóban jelent gabonaárusítást is, ld. köv. v.
[549] Tétlenkedtek: MT: néztek egymásra (Vsz. תתראו h. תתרפו). A ῥᾳθυμέω *h.l.* a Pentateukhoszban.

nekünk EGY KIS ENNIVALÓT[550], hogy éljünk és ne haljunk meg!” 3 Lement pedig Józséf tíz fivére, hogy gabonát vegyenek Egyiptomból. 4 Beniámin t azonban, Józséf fivérét nem küldte el * a fivéreivel, mert azt mondta: „Nehogy valami *betegség*[551] érje!”

5 Iszráél fiai pedig elmentek, hogy vásároljanak az érkezőkkel, mert éhínség volt Khánáán földjén. 6 Józséf pedig a föld fejedelme volt, ő árusított a föld összes népének; Józséf fivérei megjöttek [és] arccal a földre borultak előtte. 7 Józséf pedig fivéreit meglátva megismerte őket, és idegenként viselkedett előttük és keményen beszélt velük; és azt mondta nekik: „Honnan érkeztetek?” Ők pedig mondták: „Khánáán földjéről, hogy élelmet vásároljunk!” 8 Józséf pedig megismerte fivéreit, azok pedig nem ismerték meg őt. 9 És Józséfnek eszébe jutottak álmai, amiket látott, és mondta nekik: „Kémek vagytok, azért jöttétek, hogy a vidék *nyomait kikutassátok*!” 10 Ők pedig mondták: „Dehogy, uram! Szolgáidként azért jöttünk, hogy élelmet vásároljunk! 11 Mindnyájan egy ember fiai vagyunk. *Békések*[552] vagyunk, nem kémek a te szolgáid!” 12 Ő pedig azt mondta nekik: „Dehogy, hanem a föld *nyomait* jöttetek megnézni!” 13 Ők pedig mondták: „Szolgáid tizenketten * fivérek Kananán földjén **[553], és íme, a legfiatalabb * apánkkal van ma, a másik pedig nincs meg.” 14 Józséf pedig mondta nekik: „Az van, amit mondtam nektek mondván, hogy kémek vagytok. 15 Ilyen módon fog kiderülni rólatok [az igazság]: Fáraó üdvére, nem mentek el innen, hacsak legfiatalabb fivéretek ide nem jön! 16 Küldjétek el egyikőtöket és hozzátok el az fivéreteket, ti pedig le vagytok tartóztatva, amíg a dolgaitokra fény nem derül, hogy vajon igazat mondtok-e vagy sem. Ha pedig nem, Fáraó üdvére, bizony kémek vagytok!” 17 Ezzel három napra fogságba vetette őket.

18 Azt mondta pedig nekik * a harmadik napon: „Ezt tegyétek és élni fogtok: mert én félem az Istent. 19 Ha *békések* vagytok, egy fivéretek maradjon fogságban, ti pedig menjetek és vigyétek el *megvásárolt gabonaadagotokat*[554], 20 és legfiatalabb fivéreteket vezessétek elém; és hitelt fognak nyerni a szavaitok. *Ha pedig nem, meghaltok*.[555]” Ők pedig így tettek. 21 Mindegyikük azt mondta a másiknak: „Igen! Hiszen bűnben vagyunk a fivérünk miatt, mert elnéztük lelkének szenvedését, amikor könyörgött hozzánk, és nem hallgattunk rá, ezért ért minket ez a nyomorúság!” 22 Rubén pedig válaszolt nekik [és] azt mondta: „Nem szóltam nektek, mondván: »Ne ártsatok a gyereknek!«? És nem hallgattatok rám! És íme, a vére számon kéretik.” 23 Ők pedig nem tudták, hogy Józséf érti őket, mert a tolmács[556] közöttük volt. 24 JÓSZÉF pedig elfordult tőlük és sírva fakadt. És ismét hozzájuk lépett és szólt hozzájuk, és kivette közülük Szümeónt és előttük megkötözte őt. 25 Józséf pedig meghagyta, hogy töltsék meg edényeiket gabonával, tegyék vissza mindegyikük pénzét a zsákjába, és adjanak nekik elemózsiát az útra. És így történt velük. 26 És gabonájukat a szamaraikra téve elmentek onnan. 27 Egyikük pedig kinyitotta

---

[550] A többlet a 43,2-ből.
[551] Betegség (vagy gyengeség, μαλακία): MT: baj, kár (אסון). Uígy a 39. v-ben, ill. a 44:29-ben.
[552] Békések: MT: igazak, korrektek (בנים). Uígy 19., 30., 33. és 34. v.
[553] MT: + egy apa fiai.
[554] Megvásárolt gabonaadagotokat: MT: „házatok éhezésének gabonáját” (33. uígy).
[555] Ha pedig nem: meghaltok: MT: és nem haltok meg (tkp. mondattagolási eltérés).
[556] Tolmács: a ἑρμηνευτής *h.l.* a LXX-ban.

a tarisznyáját, hogy abrakot adjon a szamaraknak, *ahol megpihentek*, [és] meglátta az ezüstKÖTEGÉT[557], és a tarisznya szájában volt. [28] És azt mondta a testvéreinek: „Visszakerült hozzám az ezüstöm, és íme, a tarisznyámban van!” A szívük majd’ kiugrott a helyéről, és megzavarodva mondták egymásnak: „Mit tett velünk az Isten?”

[29] Eljutottak pedig az apjukhoz, Jákóbhoz Khánáán földjére és elbeszélték neki mindazt, ami történt velük, mondván: [30] „Az az ember, a föld ura keményen beszélt velünk és fogságba vetett minket, mintha a föld kémei lennénk. [31] Mondtuk pedig neki: »*Békések* vagyunk, nem vagyunk kémek! [32] Tizenketten vagyunk fivérek, apánk fiai; egyikünk nincs meg, a legkisebb apánkkal van ma Khánáán földjén.« [33] De azt mondta nekünk az az ember, a föld ura: »Ebből tudom meg, hogy *békések* vagytok: egyik fivéreteket hagyjátok itt velem, *a házatok részére megvásárolt gabonaadagot* pedig fogjátok [és] menjetek; [34] és hozzátok ide elém legfiatalabb fivéreteket, és tudni fogom, hogy nem vagytok kémek, hanem hogy *békések* vagytok, és fivéreteket visszaadom nektek, és a földön kereskedhettek!«” [35] Történt pedig, hogy amikor kiürítették[558] zsákjaikat, mindegyikük ezüstkötege a zsákjukban volt. És meglátták ezüstkötegeiket, ők és az apjuk, és megrémültek. [36] Apjuk, Jákób pedig mondta nekik: „Engem fosztottatok meg gyermekeimtől: Józséf nincsen, Szümeón nincsen, Beniámin t is elvinnétek? Engem ért mindez!” [37] Rubén pedig mondta az apjának, mondván: „A két fiamat öld meg, ha nem hozom vissza őt hozzád: add őt a kezembe, és én visszahozom neked!” [38] Ő pedig azt mondta: „Nem megy le a fiam veletek, mert a fivére meghalt és ő maradt egyedül. És valami *betegség* érné őt az úton, amelyen mentek, és gyásszal küldenétek le vénségemet a Hádészba!”

Megjegyzések

9. **Nyomokat kövessetek**: MT: az ország védtelen részeit, szó szerint meztelenségét (ערוה). Az intim aszociációt kerüli talán, illetve értelem szerinti fordítás: végül is egy kém mi mást tehetne, mint *nyomokat* követ? (ld. még 12. v.)
13. A MT-ben található „egy apától” kifejezés hiányzik – esetleg szándékos hiány, a fordító nem akarta hangsúlyozni a nem éppen ideális családi viszonyokat. De vö. 43:16.

43. fejezet

[1] Az éhínség pedig elhatalmasodott a földön. [2] Történt pedig, hogy amikor teljesen megették a gabonát, amit Egyiptomból hoztak, azt mondta nekik apjuk: „Menjetek el megint, vegyetek nekünk egy kis eleséget!” [3] Júda pedig mondta neki, mondván: „Az az ember esküdözvén esküdözött nekünk, mondván: »Nem láthatjátok arcomat, ha nincs veletek LEGFIATALABB[559] fivéretek!« [4] Ha tehát elküldöd velünk fivérünket, lemegyünk és veszünk neked ennivalót. [5] De ha

[557] Ezüstköteget: MT: ezüstöt (a 35. versből).
[558] Kiürítették (κατακενοῦν): neol.?
[559] A többlet a 42:15. 20. és 34 alapján; az 5. v-ben szintén.

nem küldöd VELÜNK FIVÉRÜNKET, nem megyünk el, mert az az ember azt mondta: »Nem láthatjátok az arcomat, ha nincs veletek a LEGFIATALABB fivéretek!« [6] Azt mondta Iszráél: „Miért sodortatok engem bajba, hogy elmondtátok annak az embernek: van egy fivéretek?” [7] Ők pedig így válaszoltak: „Faggatva faggatott[560] minket az az ember, a családunkról is, mondván: »Él még apátok? Van még fivéretek?« És mi eme *kérdése* szerint feleltünk neki. Hát tudhattuk,[561] hogy azt fogja mondani nekünk: »Hozzátok el fivéreteket!«?” [8] Júda pedig mondta az apjának, Iszráélnek: „Küldd el a gyereket velem, hadd keljünk fel és menjünk, hogy éljünk és ne haljunk meg sem mi, sem te, sem *házunk népe*[562]! [9] Én kezeskedem érte, kezemből keresd meg őt! Ha nem hozom őt hozzád és nem állítom eléd, bűnös leszek előtted minden nap! [10] Hiszen ha nem késlekedtünk volna, már kétszer megfordulhattunk volna.” [11] Apjuk, Iszráél pedig mondta nekik: „Ha így áll [a dolog], így tegyetek: vegyetek a föld terméseiből edényeitekbe és vigyétek le annak az embernek ajándékba, * balzsamból[563] és mézből, illatszert és mirhaolajat, pisztáciát és *diót*! [12] És az ezüstöt kétszeresen vegyétek a kezetekbe: A tarisznyáitokba * visszahelyezett ezüstöt vigyétek vissza magatokkal, hátha csak tévedés volt. [13] Fogjátok fivéreteket is, keljetek fel és menjetek le ahhoz az emberhez! [14] Az Istenem[564] pedig adjon nektek kedvességet az előtt az ember előtt, és küldje vissza azt az *egy*[565] fivéreteket és Beniámin t is; én pedig amint gyermektelenné váltam, úgy gyermektelenné váltam.

[15] A férfiak pedig fogták ezeket az ajándék*ok*at, és az ezüstöt kétszeresen vették a kezükbe, és Beniámin t is; és fölkeltek, lementek Egyiptomba és megálltak Józséf előtt. [16] Józséf pedig meglátta őket, és FIVÉRÉT, Beniámin t, és mondta a háza élén álló embernek: „Vezesd ezeket az embereket a házba, vágj állatokat és készítsd el, mert velem fognak ezek az emberek KENYERET[566] *enni* délben![567] [17] Az ember pedig úgy tett, ahogyan Józséf mondta, és bevezette az embereket Józséf házába. [18] Az emberek pedig látva, hogy Józséf házába vezetik őket, azt mondták: „Az ezüst miatt, ami visszakerült előzőleg a tarisznyáinkba, amiatt vitetünk ide, hogy *megrágalmazzanak*[568] és letartóztassanak bennünket, szolgákká tegyenek minket és szamarainkat!” [19] Odaléptek pedig az emberhez, aki Józséf háza élén állt, és szóltak hozzá a ház kapujában, [20] mondván: „Kérünk, urunk; előzőleg lejöttünk[569], hogy élelmet vásároljunk. [21] Történt pedig, hogy amikor *lepihentünk* és kinyitottuk a tarisznyáinkat, * ez az ezüst mindegyikünk tarisznyájában [ott volt]. Az ezüstünket *a súlya szerint* visszahoztuk most a kezünkben, [22] és másik ezüstöt is hoztunk magunkkal, hogy élelmet vásároljunk. Nem tudjuk, ki tette az ezüstöt

---

[560] Nagyon faggatott (ἐρωτῶν ἐπηρώτησεν): a MT fig. etym-t követi (שָׁאוֹל שָׁאַל).
[561] Tudhattuk: MT: fig. etym. (הֲיָדוֹעַ נֵדַע).
[562] Házunk népe (ἀποσκευή; alapjelentése: málha, felszerelés, itt nyilván tágabban értelmezendő). MT: kisgyermekeink (טפנו). A טף idáig 4x fordul elő, mindig ἀποσκευή a megfeleltetése. A 47. fej-től viszont körülírva fordítja: οἰκία, σῶμα stb. (2Móz-ben megint ἀποσκευή, utána vegyesen.)
[563] Balzsamból ...: MT: „egy kevés balzsamot…”.
[564] Istenem: MT: אל שדי. Ld. a 17:1-hez fűzött megj-t.
[565] Egy: MT: másik. SP is a LXX szerint. אחר > אחד.
[566] Kenyeret: a többlet a 33. v. alapján.
[567] A többlet a 25. v-ből (ott viszont a LXX-ból hiányzik).
[568] Megrágalmazzanak: a גלל gyök Hitp. alakja nehezen értelmezhető, de vsz. vmilyen erőszakosabb cselekményre vonatkozik.
[569] Előzőleg lejöttünk (κατέβημεν τὴν ἀρχήν): MT: fig. etym.

a tarisznyáinkba!” [23] Ő pedig mondta nekik: „[Legyen] *kegyes veletek*, ne féljetek! A ti Istenetek és az atyáitok Istene adott nektek kincseket a tarisznyáitokba, BEVIZSGÁLT[570] ezüstötöket pedig megkaptam!” És kivezette hozzájuk Szümeónt. [24] **[571] És vizet hozott, hogy megmossák a lábukat, és abrakot adott szamaraiknak. [25] Ők pedig előkészítették az ajándékokat, míg József megérkezik délben, mert hallották, hogy ott fog *ebédelni*.

[26] József pedig belépett a házba, és odavitték ajándékaikat a házba, amelyeket a kezükben hoztak, és arcukra borultak a földön. [27] Ő pedig megkérdezte tőlük: „Hogy vagytok?” És mondta nekik: „Jól van-e idős apátok, akiről beszéltetek? Él még? [28] Ők pedig azt mondták: „Jól van apánk, a te szolgád, él még.” ÉS MONDTA: „ÁLDOTT AZ AZ EMBER AZ ISTENTŐL!”[572] Ők pedig lehajolva leborultak előtte. [29] Ő pedig fölemelte tekintetét és meglátta Beniámin t, egyazon anyától született fivérét, és azt mondta: „Ez a legfiatalabb fivéretek, akiről azt mondtátok, hogy elém VEZETITEK?” És azt mondta: „Az Isten irgalmazzon neked, *gyermek*!” [30] József pedig megzavarodott, összeszorult[573] a bensője a fivére miatt, és [helyet] keresett, hogy sírjon; bement pedig a szobába [és] ott sírt. [31] És megmosta az arcát, kiment, erőt vett magán, és azt mondta: „Hozzatok elénk kenyeret!” [32] Külön tették elé, azoknak is külön, és a vele étkező egyiptomiaknak is külön, mert nem ehettek az egyiptomiak a héberekkel együtt kenyeret, mert az utálatos az egyiptomiaknak. [33] Leültek pedig vele szemben, az elsőszülött az *előjoga* szerint, az ifjabb az ő fiatalsága szerint. A testvérek döbbenten néztek egymásra. [34] Adagokat vitt*ek* pedig előle az ő számukra: Beniámin adagja mindenki adagjánál ötször nagyobb volt az övékéhez képest. Ittak pedig és megmámorosodtak vele együtt.

Megjegyzések

8. **Házunk népe** (ἀποσκευή; alapjelentése: málha, felszerelés, itt nyilván tágabban értelmezendő). MT: kisgyermekeink (טפנו). A טף idáig 4x fordult elő, mindig ἀποσκευή a megfeleltetése. A 47. fej-től viszont körülírva fordítja: οἰκία, σῶμα stb. (Az Ex-ban megint ἀποσκευή, a többi könyvben vegyesen.)
16. **Háza élén álló ember** (τῷ ἐπὶ τῆς οἰκίας αὐτοῦ): a héber idiómát (לאשר על־ביתו) szó szerint adja vissza. (Hasonlóan: 43:19, 44:1.4.)
23. **Legyen kegyes veletek** (ἵλεως ὑμῖν), jelentése: „Távol legyen! Isten ments!” A kifejezés alanya természetesen egy – ebben az esetben meg nem nevezett – istenség. Ez betudható a házvezető toleranciájának, de még inkább a zsidó felfogásnak is a Tízparancsolatnak megfelelően, hogy Isten nevét nem szabad fölölegesen kiejteni. Ugyanez a kifejezés található a Mt 16:22-ban is. A héberben: שלום לכם, „békesség nektek”, vagyis „nyugi”. A LXX-ban még több helyen előfordul (2Sám 20:20, 23:17), csak az 1Krón 11,19-ben egészíti ki azzal, hogy „ὁ θεός”.
27. **Hogy vagytok?** (ἠρώτησεν δὲ αὐτούς Πῶς ἔχετε;) **Hogy van idős apátok?** (Εἰ ὑγιαίνει ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ πρεσβύτερος). A héber idiómát ((השלום אביכם, וישאל להם לשלום) kétféle görögös megoldással adta vissza (a válaszban az utóbbi fordulat szerepel).

[570] Bevizsgált: az εὐδοκιμέω a LXX fordított könyveiben *h.l.*
[571] MT: + Bevitte őket József házába…
[572] Azt mondta… : többlet (SP is).
[573] Megzavarodott, összeszorult: MT: sietett, mert felforrósodott (כמר, Tórában *h.l.*).

33. **Az elsőszülött az előjoga szerint** (ὁ πρωτότοκος κατὰ τὰ πρεσβεῖα αὐτοῦ): MT: az elsőszülött az elsőszülöttsége szerint (הבכר כבכרתו). Értelmező fordítás. A MT-ben még egy mondat szerepel: „A testvérek pedig döbbenten néztek egymásra”; a LXX-ban csak egyes kéziratokban.

44. fejezet

[1] És József megparancsolta a háza élén állónak, mondván:[574] „Töltsétek meg az emberek tarisznyáit élelemmel, amennyit csak fel bírnak emelni, és mindegyikük ezüstjét tegyétek a tarisznya szájába; [2] * ezüstpoharamat pedig tegyétek a legfiatalabb tarisznyájába, meg a gabonája árát is!” S József beszéde szerint *lett*, ahogyan mondta. [3] Reggel kivilágosodott, és elbocsátották az embereket, őket és szamaraikat is. [4] Miután pedig kiértek a városból, nem távolodtak messzire, amikor József azt mondta a háza élén állónak: „Kelj föl, eredj az emberek nyomába és érd utol őket és mondd nekik: „Hogyhogy jóért rosszal fizettetek? [5] MIÉRT LOPTÁTOK EL AZ EZÜSTPOHARAMAT?[575] Nem ez az, amiből inni szokott az uram? Hiszen ő jóslással jósol[576] belőle. Rosszul tettétek, amit csináltatok!” [6] Amaz pedig rájuk találva ezen szavak szerint szólt hozzájuk. [7] Ők pedig mondták neki: „Miért beszél ezekkel a szavakkal az *úr*? Távol legyen szolgáidtól ilyet elkövetni! [8] Ha az ezüstöt, amit a tarisznyáinkban találtunk, visszavittük hozzád Khánáán földjéről, hogyan loptunk volna az urad házából ezüstöt vagy aranyat? [9] Amelyik szolgádnál előkerül a pohár, haljon meg, és mi az urunk szolgái leszünk!” [10] Ő pedig mondta: „Ahogy most mondjátok, úgy lesz! Akinél előkerül a pohár, szolgám lesz, ti pedig tiszták lesztek!” [11] És mindegyik sietett és letette tarisznyáját a földre, és mindegyik kinyitotta a tarisznyáját. [12] Ő pedig a legidősebbtől kezdte keresni, míg el nem jutott a legfiatalabbig, és megtalálta a poharat Beniámin tarisznyájában. [13] És megszaggatták a ruhájukat, mindegyik föltette tarisznyáját a szamarára, és visszatértek a városba.

[14] Júda és testvérei pedig bementek Józséfhez, aki még ott volt, és földre borultak előtte. [15] József pedig mondta nekik: „Mi ez a dolog, amit tettetek? Nem tudjátok, hogy az olyan ember, mint én, jóslással jósolni szokott?” [16] Júda pedig mondta: „Mit *válaszoljunk* az úrnak, vagy mit mondjunk vagy mivel mentegessük magunkat? Az Isten megtalálta szolgáid bűnét. Íme mi urunk szolgái vagyunk: mi is, és akinél előkerült a pohár.” [17] József pedig mondta: „Távol legyen tőlem, hogy ezt a dolgot tegyem: az az ember lesz a szolgám, akinél előkerült a pohár, ti pedig *biztonságosan*[577] fölmehettek apátokhoz!”

[18] Júda pedig közelebb lépve ezt mondta: „Kérlek uram, hadd szóljon szolgád egy szót *előtted*,[578] és ne haragudj meg szolgádra, mert te Fáraó *után*[579] vagy. [19] Uram, *te* megkérdezted szolgáidat: »Van-e apátok vagy fivéretek?« [20] És mi azt mondtuk az úrnak:[580] »Van egy idős

[574] Ld. a 43:16-hoz fűzött megj-t.
[575] A többlet a 2. v. alapján.
[576] Jóslással jósol: követi a héber fig. etym-t (15. v-ben uígy). Jóslással (οἰωνισμῷ): neol.?
[577] Biztonságosan: vö. a 26:31-hez fűzött megj-t.
[578] Előtted (ἐναντίον σου): MT: fülébe.
[579] Fáraó után (vagy: Fáraóval; μετὰ Φαραω): MT: mint Fáraó.
[580] Úrnak: MT: uramnak (22. és 24. v. is).

apánk, és öregségének fiatal gyermeke; fivére meghalt, ő pedig egyedül maradt anyjától, apá*nk* pedig őt szereti.« 21 Te pedig azt mondtad szolgáidnak: »Hozzátok le ide őt hozzám, én pedig *gondoskodom róla*[581]!« 22 És azt mondtuk az úrnak: »Nem hagyhatja ott a gyermek az apját: ha otthagyja az apját, az meghal!« 23 Te pedig azt mondtad szolgáidnak: »Ha nem jön le veletek legfiatalabb fivéretek, nem láthatjátok többet az arcomat!« 24 Történt pedig, hogy amikor fölmentünk szolgádhoz, az apá*nk*hoz, elmondtuk neki az úr szavait. 25 Apánk pedig azt mondta nekünk: »Menjetek el ismét, vegyetek nekünk egy kis eleséget!« 26 Mi pedig azt mondtuk: »Nem mehetünk le; csak ha a legifjabb fivérünk *lejön* velünk, akkor megyünk le, mert nem láthatjuk annak az embernek az arcát, ha nincs velünk a legfiatalabb fivérünk!« 27 Apá*nk* pedig, a te szolgád azt mondta nekünk: »Tudjátok, hogy kettőt szült nekem a feleségem. 28 Az egyik elment tőlem, és azt mond*tátok*, hogy vadállat szaggatta szét[582], és mostanáig nem láttam őt. 29 Ha ezt is elviszitek tőlem és valami *betegség*[583] éri őt AZ ÚTON[584], vénségemet gyásszal küldi-tek a Hádészba!« 30 Most hát ha visszatérek apá*nk*hoz, a te szolgádhoz és a gyermek nincs velünk, az ő lelke pedig ennek a lelkétől függ; 31 az lesz, amikor meglátja, hogy nincs velünk a gyermek, meg fog halni, és szolgáid apánknak, a te szolgádnak vénségét fájdalommal fogják a Hádészba küldeni. 32 Mert szolgád kezességet vállalt a gyermekért az ap*já*nál, hogy azt mondta: »Ha nem hozom őt hozzád ÉS NEM ÁLLÍTOM ELÉD[585], bűnös leszek apám előtt minden napon!« 33 Most hát hadd maradjak nálad szolgaként a gyermek helyett, uram szolgálójaként, a gyermek pedig hadd menjen föl a fivéreivel! 34 Mert hogyan is mehetnék föl az apámhoz, ha nincs vel*ünk* a gyermek? Hadd ne lássam a rosszat, amely megtalálja apámat!”

Megjegyzések

28. **Mondtátok**: MT: mondtam. A LXX verzió azt sugallja, hogy Jákób sejtette az igazságot.

45. fejezet

1 És József nem tudta visszatartani magát, miközben minkenki ott állt körülötte, hanem azt mondta: „Mindenkit küldjetek ki előlem!” És nem volt jelen már senki József mellett, amikor felfedte magát a fivérei előtt. 2 És hangos sírásra fakadt, az ÖSSZES egyiptomi pedig meghallotta, és Fáraó házában is hallható volt[586]. 3 József pedig mondta a fivéreinek: „Én vagyok József; él még az apám?” És a testvérei nem tudtak neki válaszolni, mert megzavarodtak *. 4 József pedig mondta a fivéreinek: „Lépjetek ide hozzám!” és odaléptek. És azt mondta: „Én

[581] Gondoskodom róla (ἐπιμελοῦμαι αὐτοῦ): MT: rávetem tekintetemet (ואשימה עיני עליו).
[582] Vadállat szaggatta szét: a θηριόβρωτος *h.l.* a LXX-ban (neol.?). MT: fig. etym. (טָרֹף טֹרָף).
[583] Gyengeség: ld. a 42:4-hez fűzött lj-et.
[584] Az többlet a 42,38 alapján.
[585] A többlet a 42,9-ből.
[586] Hallható volt: az ἀκουστός *h.l.* a Gen-ben.

vagyok Józséf, a testvéretek, akit eladtatok Egyiptomba. [5] Most hát ne bánkódjatok és ne tűnjék számotokra *kegyetlenségnek*, hogy eladtatok engem ide, mert az életben maradásért küldött el engem az Isten előttetek. [6] Ez ugyanis az éhínség második esztendeje a földön, és még HÁTRA VAN öt esztendő, amelyekben nem lesz szántás[587], sem aratás. [7] Mert engem az Isten küldött előttetek, hogy legyen maradékotok a földön és nagy *maradékról*[588] *gondoskodjék* számotokra. [8] Most hát nem ti küldtetek engem ide, hanem az Isten, és MAJDHOGYNEM Fáraó apjává és egész háza urává és egész Egyiptom fejedelmévé tett engem. [9] Siessetek hát, menjetek fel apámhoz és mondjátok el neki: »Ezt mondja fiad, József: az Isten Egyiptom egész FÖLDJÉNEK urává tett engem! Jöjj le hát hozzám és ne maradj ott, [10] és lakj az ARÁBIAI Geszem földjén és légy közel hozzám, te és a fiaid és a fiaid fiai, a juhaid és a marháid és amid csak van, [11] és én ott ellátlak téged – mert még öt esztendeig éhínség [lesz] –, hogy ne pusztulj el se te, se *fiaid*, se semmid, amid csak van!« [12] Íme, a ti szemetek, és fivér*etek*, Beniámin szeme is látja, hogy az én szájam az, amely beszél hozzátok. [13] Mondjátok hát el apámnak minden dicsőségemet Egyiptomban és amit csak láttatok, és siessetek, hozzátok le ide apámat!" [14] És fivérének, Beniámin nak nyakába borult [és] sírt rajta, és Beniámin az ő nyakában sírt. [15] És összes fivérét megcsókolva sírt rajtuk, és ezek után szóltak hozzá a testvérei.

[16] És a hang áthallatszott[589] Fáraó házába is, mondván: „Megérkeztek József fivérei!" Fáraó pedig és egész szolgaserege örvendezett. [17] Fáraó pedig azt mondta Józéfnek: „Mondd meg a fivéreidnek: »Ezt tegyétek: pakoljátok fel *szekereiteket*[590] és menjetek el Khánáán földjére, [18] és apátokat és *holmijaitokat* magatokhoz véve gyertek el hozzám, és Egyiptom összes javai*ból*[591] adok nektek, és a föld *velejét*[592] ehetitek! [19] Te pedig parancsold meg ezeket, ** hogy vegyenek maguknak szekereket Egyiptom földjéről gyermekeiteknek és asszonyaitoknak, és apátokat magatokhoz véve jöjjetek ide!« [20] És ne sajnálja szemetek a holmijaitokat, mert Egyiptom * minden java a tiétek lesz!" [21] Iszráél fiai pedig így tettek. József pedig adott nekik szekereket FáraóTÓL, AZ URALKODÓtól elmondottak szerint, és elemózsiát adott nekik az útra. [22] És mindegyiküknek adott *két*[593] ruhát, Beniámin nak pedig háromszáz *aranyat*[594] és öt váltóruhát adott. [23] És apjának szintén eszerint küldött; és tíz szamarat, amelyek Egyiptom összes javaiból vittek; tíz öszvért, amelyek * kenyeret *[595] vittek apjának az útra. [24] Majd elbocsátotta fivéreit, és azok elmentek. És mondta nekik: „Ne *haragudjatok egymásra* az úton!"

[25] És fölmentek Egyiptomból és megérkeztek Khánáán földjére apjukhoz, Jákóbhoz. [26] És beszámoltak neki, mondván: „A FIAD, József él, és ő Egyiptom egész földjének az ura!" És Jákób

---

[587] Szántás: az ἀροτρίασις *h.l.*; neol.?
[588] Maradékról: a κατάλειψις *h.l.*
[589] Áthallatszott: a διαβοάω *h.l.* a Gen-ben; az egész LXX-ben *t.l.*
[590] Szekereiteket: a πορεῖον *h.l.* Valamiféle szállítóeszközt, esetleg hátasállatot jelent.
[591] Javaiból (Gen.): MT: a javát (a 20. versben már nem finomít).
[592] Velejét: MT: zsírját (חלב).
[593] Két: MT: váltás (חלפות).
[594] Aranyat: MT: ezüstöt.
[595] MT: gabonát, kenyeret és élelmet.

értelme felkavarodott[596], mert nem hitt nekik. [27] Ők pedig minden Józséftől mondottat elmondtak neki, amit mondott nekik. Amikor pedig meglátta a szekereket, amelyeket József küldött, hogy magával vigye őt, újra feléledt apjuk, Jákób szelleme. [28] Iszráél pedig azt mondta: „Nagy [dolog] számomra, hogy a fiam, József még él! Elmegyek [és] látni fogom őt, mielőtt meghalok!”

Megjegyzések

2. **Hangos sírásra fakadt** (ἀφῆκεν φωνὴν μετὰ κλαυθμοῦ): a LXX követi a héber idiómát: ויתן את־קלו בבכי, „és adta a hangját sírással”.
8. **Majdhogynem Fáraó apjává** (ὡς πατέρα Φαραω): a fordító finomít a kijelentésen: MT: „Fáraó apjává”.
10. **Arábiai**: a Delta-vidék egyik *nomosz*ának a neve volt Arábia.
16. **Örvendezett** (ἐχάρη): MT: tetszett a dolog (וייטב בעיני). Az idióma fordításában bizonyos fejlődés figyelhető meg a könyvön belül. A 34:18-ban még ezt találjuk: „És tetszettek a szavak Emmór előtt” (καὶ ἤρεσαν οἱ λόγοι ἐναντίον Εμμωρ), vagyis csaknem szószerinti fordítást (וייטבו דבריהם בעיני חמור). Az idiomatikus fordítások fejlődéséről a könyvön belül ld. Louw 2018, 147.
17. **Szekereiteket**: MT: „hátasállataitokat”; talán a szövegkörnyezethez igazítja, ld. 19.v. A πορεῖον *h.l.* a LXX-ban. A 19. v-ben már az ἅμαξα szót használja a szekérre.
26. **Felkavarodott** (ἐξέστη): MT: elkábult. A פוג *h.l.* a Tórában, viszont az is igaz, hogy az ἐξίστημι / ἔκστασις szavakat máskor is használja ez a fordító kábult, dermedt állapot kifejezésére (ld. a תרדמה fordítását, 2:21 és 15:12).

46. fejezet

[1] Iszráél fölkerekedett, ő és mindenki, aki hozzá tartozott, elment az Eskü kútjához[597] és áldozatot mutatott be apja, Iszáák Istenének. [2] Az Isten pedig mondta Iszráélnek éjszakai látomásban, mondván: „Jákób! Jákób!” Ő pedig mondta: „Mi van?” [3] Azt mondta: „Én vagyok atyáid Istene. Ne félj lemenni Egyiptomba, mert nagy nemzetté teszlek ott téged, [4] és én is lemegyek veled Egyiptomba, és fel is hozlak[598] végül, és József fogja a kezét ráhelyezni a szemedre!” [5] Jákób pedig felkelt az Eskü kútjától, és Iszráél fiai felvették apjukat *, a *holmit*[599] és feleségeiket a szekerekre, amelyeket *Józséf*[600] küldött, hogy vigye őt, [6] és fölvették *holmijukat* és minden szerzeményüket, amelyeket Khánáán földjén szereztek és elmentek Egyiptomba Jákób és vele minden leszármazottja, [7] vele fiai és fiainak fiai, lányai és fiainak lányai: és összes leszármazottja elment Egyiptomba.

---

[596] Felkavarodott (ἐξέστη): MT: elkábult. A פוג *h.l.* a Tórában, viszont az is igaz, hogy az ἐξίστημι / ἔκστασις szavakat máskor is használja ez a fordító kábult, dermedt állapot kifejezésére (ld. a תרדמה fordítását, 2,21 és 15,12).
[597] Eskü kútjához: ld. a 21:32-höz fűzött megj-t.
[598] Fel is hozlak MT: fig. etym.
[599] Holmit (τὴν ἀποσκευήν): MT: kisgyermekeiket (טפם), ld. 43:8-hoz fűzött lj-et.
[600] József: MT: Fáraó (a 21. verssel harmóniában).

8 Ezek pedig Iszráél fiainak nevei, akik bementek Egyiptomba. Jákób és a fiai: Jákób elsőszülöttje Rubén. 9 Rubén fiai pedig: Enók és Fallu,[601] Haszrón és Kharmi. 10 Szümeón fiai pedig: Jemuél és Jámin és Áód és Jákin és Száár és Szaul, a khánaáni asszony fia. 11 Leui fiai pedig: Gérszón, Kaáth és Merári. 12 Júda fiai pedig: Ér és Aunán és Szélóm és Fáresz és Zára. Ér és Aunán pedig meghaltak Khánáán földjén. Fáresz fiai pedig Aszrón és *Jemuél*[602] voltak. 13 Isszakhár fiai pedig: Thóla és Fua és Jaszub[603] és Zámbrám. 14 Zabulón fiai pedig: Szered és Allón és Haloél. 15 Ezek Leia fiai, akiket a szíriai Mezopotámiában szült Jákóbnak, és a lányát, Dinát: az összes lélek, fiak és lányok: harminchárom. 16 Gád fiai pedig: Száfón és Hangisz és Szaunisz és Thaszobán és Aédisz és Aroédisz és Aroélisz. 17 Ászér fiai pedig: Jemna és Jeszua és Jeul és Bária, és húguk, Szára. Baria fiai pedig: Khobor és Melkhiél. 18 Ezek Zelfa fiai, akit Lábán adott lányának, Leiának, aki ezeket szülte Jákóbnak: tizenhat lélek. 19 Jákób feleségének, Rákhélnek fiai pedig: József és Beniámin . 20 Józéfnek pedig Egyiptom földjén lettek fiai, akiket Aszenneth – *Hierupolisz* papjának, Petefrének lánya – szült neki: Manasszé és Efráim. MANASSZÉ FIAI LETTEK PEDIG, AKIKET A SZÍR ÁGYAS SZÜLT NEKI, MÁKHIR; MÁKHIR PEDIG GALAÁDOT NEMZETTE. MANASSZÉ TESTVÉRÉNEK, EFRÁIMNAK FIAI PEDIG: SZUTALAÁM ÉS TAÁM. SZUTALAÁM FIAI: EDEM.[604] 21 Beniámin fiai pedig: Bála és Khobór[605] és Aszbél. BÁLA FIAI LETTEK PEDIG: Géra és Noemán és Ankhisz és Rósz és Mamfin és Hofim; GÉRA PEDIG Árádot NEMZETTE.[606] 22 Ezek Rákhél fiai, akiket Jákóbnak szült: összesen *tizennyolc*[607] lélek. 23 Dán fiai pedig: Hászom. 24 És Nefthali fiai: Jasziél és Góüni és Isszaár és Szüllém. 25 Ezek Balla fiai, akit Lábán adott a lányának, Rákhélnek, aki ezeket szülte Jákóbnak: az összes lélek hét. 26 Az összes lélek pedig, akik Jákóbbal Egyiptomba mentek, akik az ő *combjából*[608] jöttek ki, Jákób fiainak feleségeit leszámítva: összesen hatvanhat lélek. 27 József fiai pedig, akik Egyiptomban lettek neki: *kilenc* lélek. Az összes, Jákób házához tartozó lélek, akik Egyiptomba mentek: *hetvenöt*.

28 Júdát pedig maga előtt küldte Józéfhez, hogy *találkozzon*[609] vele *Héróopolisznál*[610] *Rameszszé földjén*.[611] 29 József pedig a maga szekerébe befogatva fölment apja * elé *Héróopoliszhoz*. Amikor megjelent előtte, a nyakába borult és sokáig sírt *. 30 És azt mondta Iszráél Józéfnek: „Mostantól kezdve meghalhatok, mert láttam az arcod, hiszen még élsz!” 31 József pedig mondta a fivéreinek **:[612] „Fölmegyek, jelentem Fáraónak és megmondom neki: »A testvéreim, apám házanépe, akik Khánáán földjén voltak, megérkeztek hozzám! 32 A férfiak pedig pásztorok; mert állattartók voltak, és jószágaikat, marháikat és mindenüket elhozták.« 33 Ha

---

601 Fallusz: a név (פלוא) kapott egy görögös szigmát a végére. Uígy a 16. v-ben öt név.
602 Jemuél: MT: Hámul. Jemuél a 10. v-ből. (SP: Hamuél.)
603 Jaszub: MT: Jób; SP Jasub.
604 Manassé fiai … Edem: többlet (a 4Móz 26-ból).
605 Khobór: MT: Beker. Talán a 17. v-ből.
606 MT: az összes itt szereplő személy Benjámin fia.
607 Tizennyolc: MT: 14. (Valójában 19 név szerepel az utolsó két versben a LXX-ban.)
608 Combjából: MT: ágyékából. Ld. a 23:2-höz fűzött megj-t.
609 Hogy találkozzon: MT: hogy vezesse (להורת) (a köv. versből).
610 Héróopolisznál: MT: Gósen földjén. Köv. versben szintén.
611 A mondat befejezése a MT-ben: „hogy elvezesse őt Gósen földjére; s megérkeztek Gósen földjére.”
612 MT: + és apja házanépének.

tehát Fáraó hívat titeket és azt mondja nektek: »Mi a foglalkozásotok?« [34] Mondjátok azt: »Állattartók vagyunk mi, a te szolgáid gyermekkorunk óta egészen mostanáig: mi is, apáink is«, hogy az ARÁBIAI[613] Geszem földjén lakhassatok, mert az egyiptomiak számára minden juhpásztor utálatos."

Megjegyzések

2. **Mi van** (τί ἐστιν): MT: Íme itt vagyok (הנני). Ezt a helyet leszámítva az ember-ember közötti beszélgetésekben használja ezt a klasszikus görög fordulatot. (Kepper 2016, 532.)
27. **Kilenc**: MT: kettő. Kettő a közvetlen leszármazottak száma; kilencen voltak összesen. – Hetvenöt: MT: 70. A különbséget a 20-21. versekben szereplő többlet utódok okozzák (ugyanakkor a 26. versben található 66-ot nem változtatta meg).
34. **Szolgáid gyermekkorunk óta**: a LXX ugyanazt a szót használja a kétféle értelemben: οἱ παῖδές σου ἐκ παιδὸς, míg a MT-ban két különböző szót találunk (עבדיך מנעורינו).

47. fejezet

[1] József pedig elment és jelentette Fáraónak, mondván: „Apám és fivéreim és nyájaik és marháik és mindenük megérkezett Khánáán földjéről, és íme Geszem földjén vannak." [2] Fivérei közül pedig maga mellé vett öt férfit és Fáraó elé állította őket. [3] És Fáraó mondta József testvéreinek: „Mi a foglalkozásotok?" Ők pedig azt mondták Fáraónak: „Juhpásztorok a szolgáid, mi és apáink is!" [4] Ők pedig azt mondták Fáraónak: „Azért jöttünk, hogy a földön lakjunk. Nincs ugyanis legelő szolgáid nyájainak, mert az éhínség elhatalmasodott Khánáán földjén. Most tehát hadd lakhassanak szolgáid Geszem földjén!" [5] FÁRAÓ PEDIG AZT MONDTA JÓZSÉFNEK: „*Lakjanak Geszem földjén; ha tudsz róla, hogy vannak közöttük erős férfiak, állítsd őket az én nyájaim élére!*[614]"

JÁKÓB ÉS A FIAI TEHÁT EGYIPTOMBA JÖTTEK JÓZSÉFHEZ, ÉS FÁRAÓ, EGYIPTOM URALKODÓJA MEGHALLOTTA. Fáraó pedig azt mondta Józsefnek: „Apád és fivéreid megérkeztek hozzád. [6] Íme, Egyiptom földje előtted van: a legjobb földön telepítsd le apádat és testvéreidet!" ** [7] József pedig az apját, Jákóbot bevezette és Fáraó elé állította, és Jákób megáldotta Fáraót. [8] Azt mondta Fáraó Jákóbnak: „Mennyi az életed idejének évei?" [9] És Jákób mondta Fáraónak: „Életem éveinek napjai, AMIÓTA [a földön] TARTÓZKODOM, százharminc esztendő; rövidek és hitványak voltak életem éveinek napjai, nem ért föl az atyáim életéveinek idejével, amennyi ideig ők [itt] tartózkodtak." [10] És Jákób Fáraót megáldva kiment előle. [11] És József letelepítette apját és fivéreit, és birtokot adott nekik Egyiptomban a legjobb földön, Ramesszész földjén, ahogyan azt Fáraó meghagyta.

[613] Arábiai: ld. a 45,10-hez fűzött megj-t.
[614] A fáraó mondata a MT-ben a 6. vers végén található.

12 És József az apjának és fivéreinek és apja egész házanépének *gabonát* mért ki,[615] fejenként[616].

13 *Gabona* pedig az egész földön nem volt, mert az éhínség nagyon elhatalmasodott. Egyiptom földje és Khánáán földje pedig kiszáradt az éhínségtől. 14 József pedig begyűjtötte az összes pénzt, amely Egyiptom földjén és Khánáán földjén található volt a gabonáért, amelyet megvásároltak ÉS Ő KIMÉRT NEKIK[617], és József az összes pénzt bevitte Fáraó házába. 15 És MINDEN pénz elfogyott Egyiptom földjén és Khánáán földjén. Elment pedig az összes egyiptomi Józséfhez, mondván: „Adj nekünk kenyeret, miért haljunk meg a szemed láttára? Hiszen elfogyott a pénzünk!”. 16 József pedig mondta nekik: „Hozzátok el jószágaitokat, és adok KENYERET nektek jószágaitokért, ha elfogyott[618] a pénz!” 17 Elhozták pedig a jószágaikat Józséfnek, József pedig adott nekik kenyeret a lovakért, juhokért, marhákért és szamarakért, és ellátta őket kenyérrel az összes jószágaikért abban az évben. 18 Elmúlt pedig az az év, és eljöttek hozzá a következő évben és azt mondták neki: „Nehogy elpuszuljunk az ur*unk* miatt, még ha el is fogyott a pénzünk, a javaink, a jószágaink előtted, az úr előtt, és nem maradt nekünk az ur*unk* előtt másunk, mint saját testünk és a földünk. 19 *Hogy meg ne* haljunk előtted és EL NE NÉPTELENEDJÉK[619] a föld, vásárolj meg minket és a földünket kenyérért, és mi is és a földünk is Fáraó szolgái leszünk. Adj magot, hogy VETHESSÜNK[620] ÉS életben maradjunk és ne haljunk meg és a föld el ne néptelenedjék!” 20 És József megvásárolta az egyiptomiak összes földjét Fáraónak, mert az egyiptomaiak eladták a földjüket Fáraónak, mert elhatalmasodott rajtuk az éhínség, és a föld Fáraóé lett, 21 és a népet *rabszolgává igázta*[621] *számára*, Egyiptom egyik határától a másik határáig, 22 csupán a papok földje kivételével: azt JÓZSÉF nem vásárolta meg, mert *ajándékozással ajándékképpen* adta Fáraó a papoknak, és azt az *adományt* ették, amelyet Fáraó adott nekik, ezért nem adták el a földjüket. 23 József pedig azt mondta *az összes egyiptombelinek*: „Íme, ma megvásároltalak benneteket és a földeteket Fáraónak. Vigyetek magatokkal magot és vessétek be a földet, 24 és *úgy* legyen, hogy a termés ötödrészét adjátok Fáraónak, négy rész pedig a tiétek lesz vetőmagul a földnek, illetve ennivalóul nektek és egész házatok népének **[622]!” 25 És azt mondták: „Megmentettél minket, kegyelmet találtunk a mi ur*unk* előtt, és Fáraó szolgái leszünk!” 26 És József pedig parancsba adta a mai napig Egyiptom földjére vonakozóan, hogy fizessenek ötödöt Fáraónak, csupán a papok földje kivételével: az nem volt Fáraóé.

27 Iszráél pedig Egyiptom földjén lakott Geszem földjén, és ott vettek örökséget, és gyarapodtak és nagyon megsokasodtak. 28 Jákób pedig Egyiptom földjén élt tizenhét évet. Jákób életévének napjai száznegyvenhét év volt. 29 Iszráél napjai pedig közeledtek a halálához. És odahívta fiát, Józéfet és azt mondta neki: „Ha kegyelmet találtam előtted, tedd a kezedet a *combom*[623]

---

615 Gabonát mért ki: a σιτομετρέω *d.l.* (ld. még a 14. versben).
616 Fejenként (κατὰ σῶμα): MT: gyermekeik [száma] szerint (לפי הַטף).
617 A többlet a 12. v-ből.
618 Elfogyott: az ἐκλείπω a fejezeten belül már a 3. héber igének megfelelője (אפס, תמם, להה).
619 A többlet a vers 2. feléből.
620 A többlet a 23. v-ből.
621 Rabszolgává igázta: MT: … városokba telepítette. Vsz. העביר … לערים h. העביד לעבדים.
622 MT: + és enni a gyermekeiteknek.
623 Combom: ld. a 23:2-höz fűzött megj-t.

alá és tedd meg velem azt az irgalmasságot és igazságot, hogy nem Egyiptom FÖLDJÉN temetsz el, [30] hanem elalszom az atyáimmal, te pedig elviszel engem Egyiptomból és az ő sírjukba temetsz engem!" Ő pedig azt mondta: „Megteszem a beszéded szerint!" [31] Amaz pedig azt mondta: „Esküdj meg nekem!" És megesküdött neki. Iszráél a botja[624] végére borult.

Megjegyzések

31. **Botja**: a MT מִטָּה (’ágy’) h. מַטֶּה, vagyis pontozási kérdés. Az ágyat a 48:2 támasztja alá; targumi megfeleltetése is ’ágy’ (ערסה). Ugyanakkor a מטה gyök eddig csak ’bot’ jelentésben fordult elő (38:18 és 25). Az Újszövetségben a Zsid 11:21 a LXX olvasatát követi.

48. fejezet

[1] Történt pedig ezek után a dolgok után, hogy hírül adták Józsefnek, hogy „Apád beteg!"[625] És ő maga mellé véve két fiát, Manasszét és Efráimot, ELMENT JÁKÓBHOZ. [2] Jákóbnak pedig jelentették, mondván: „Íme, a fiad, József jön hozzád!" És Iszráél összeszedte magát [és] felült az ágyon. [3] És Jákób azt mondta Józsefnek: „*Az Istenem*[626] megjelent nekem Luzában[627] Khánáán földjén, és megáldott engem [4] és azt mondta nekem: »Íme én *naggyá teszlek* téged, megsokasítlak téged, nemzetek gyülekezeteivé teszlek, neked adom ezt a földet és a magodnak utánad örökös földbirtokul.« [5] Most hát a két fiad, akik Egyiptomban lettek neked, mielőtt eljöttem volna hozzád, az enyéim: Efráim és Manasszé, ahogyan Rubén és Szümeón, az enyéim lesznek. [6] És az utódok, akiket ezek után nemzel, tieid lesznek, testvéreik neve után fognak neveztetni az örökségükben. [7] Amikor pedig én eljöttem a szíriai Mezopotámiából, anyád, Rákhél meghalt Khánáán földjén, amint Khabrata, a föld *hippodrómja* mentén lehet menni Efratha felé, és a *hippodróm* (azaz Betlehem) útján temettem el őt." [8] Iszráél pedig meglátta József két fiát [és] azt mondta: „Kik ezek itt NEKED?" [9] József pedig mondta az apjának: „Az én fiaim, akiket az Isten adott itt nekem." Azt mondta JÁKÓB: „Vezesd ide őket hozzám, hogy megáldjam őket!" [10] Iszráél szemei pedig elnehezedtek[628] az öregség miatt, és nem tudott látni. És odahozta őket hozzá, és ő megcsókolta őket és átöltelte őket. [11] És azt mondta Iszráél Józsefnek: „Íme, nem *fosztattam meg* az arcodtól[629], és íme az Isten megmutatta nekem a magodat is!" [12] József kivonta őket a térdei közül, azok pedig arcra borultak előtte a földön. [13] József pedig fogta a két FIÁT: Efráimot jobboldalt, Iszráél balja felől, Manasszét baloldalt, Iszráél jobbja felől, [és] közelebb vitte őket hozzá. [14] Iszráél pedig jobb kezét kinyújtva Efráim fejére tette (ő volt a fiatalabb), és a balját Manasszé fejére, *felcserélve*[630] a kezeit.[631] [15] És megáldotta *őket*[632] és azt

[624] Botja: a MT מִטָּה (’ágy’) h. מַטֶּה. Vö. Zsid 11,21.
[625] Beteg: az ἐνοχλέω *h.l.* a Pentateukhoszban.
[626] Az Istenem: ld. a 17:1-hez fűzött megjegyzést.
[627] Luzában: a név formájáról ld. a 35:6-hoz fűzött megj-t.
[628] Elnehezedtek (ἐβαρυώπησαν): neol.?
[629] Lám … arcodtól: MT: Lám, nem gondoltam, hogy meglátom arcodat.
[630] Felcserélve: MT: שכל (kb. „tudatosan tette"). Az ἐναλλάξ *h.l.* a LXX-ban.
[631] MT + mert ő volt az elsőszülött.
[632] Őket: MT: Józsefet.

mondta: „Az Isten, aki előtt tetszésre találtak[633] atyáim, Ábráám és Iszáák; az Isten, aki *gondomat viselte* ifjúságomtól eddig a napig; [16] az angyal, aki minden bajból megszabadított engem, áldja meg ezeket a gyermekeket, és legyenek az én nevemről, és atyáim, Ábráám és Iszáák nevéről elnevezve, és HATALMAS sokasággá sokasodjanak a földön!" [17] Józséf pedig látva, hogy az apja a jobbját * Efráim fejére tette, ez *súlyosnak* tűnt számára. És Józséf megfogta apja kezét, hogy levegye Efráim fejéről és Manasszé fejére [tegye]. [18] Józséf pedig mondta az apjának: „Ne így, apám! Hiszen ő az elsőszülött! Tedd a jobbodat az ő fejére!" [19] És ő nem akarta, hanem azt mondta: „Tudom, *gyermekem*, tudom. Ez is néppé lesz, és ez is fölemelkedik, de az öccse nagyobb lesz nála, és az ő magja nemzetek sokaságává lesz!" [20] És megáldotta őket azon a napon és azt mondta: „Vele*tek* lesz megáldva Iszráél, mondván: »Tegyen téged az Isten olyanná, mint Efráim és mint Manasszé!«" és Efráimot Manasszé elé helyezte. [21] Iszráél pedig mondta Józéfnek: „Íme én meghalok, és az Isten veletek lesz és visszavisz benneteket erről a földről atyáink földjére; [22] én pedig neked adom a *kiválasztott Szikimát* testvéreidet mellőzve, amelyet az amorraioszoktól szereztem kardommal és íjammal."

Megjegyzések

8. **Khabrata, a föld hippodrómja**: A כברת szó a 35:16-ban is gondot jelentett a fordítónak, ott is transzliterálja. Ami a hippodróm kifejezést illeti, talán a פרש gyökből vezethető le (vagyis az אפרתה dupla fordításáról van szó). (Ha a ἱππόδορμος másodéles, nem pedig harmadéles, jelentése 'lovaskatona'.)
17. **Súlyosnak tűnt** (βαρὺ κατεφάνη): a וירע בעיניו („rossznak látszott a szemében") kifejezést a φαίνω-val szokta visszaadni a Genezisben, a רע különböző megfeleltetéseivel.
22. **Szikimát**: A שכם ezen a helyen a hagyományos értelmezés szerint 'birtok', de itt a Sikemre használt *egyik* módon fordítja (vö. Gen 33:18).

49. fejezet

[1] Jákób pedig magához hívta fiait és mondta:

„Gyűljetek össze, hogy kihirdessem nektek,
mi vár rátok az utolsó napokban!
[2] Seregeljetek össze és hallgassátok, Jákób fiai,
hallgassátok apátokat, Iszráélt!
[3] Rubén! Elsőszülöttem vagy;
erőm; *gyermekeim*[634] között a fő,
szilárdan[635] tűrő, szilárd, merész.[636]

[633] Tetszésre találtak (εὑηρέστησαν): ld. az 5:22-höz fűzött megj-t.
[634] Gyermekeim (τέκνων μου): MT: אוני (erőm, képességem).
[635] Szilárd (σκληρὸς): MT: kiváló (יתר).
[636] Merész: az αὐθάδης még a 7. v-ben, ill. még egy 3. helyen a LXX-ban.

4 Elbizakodtál[637], mint a víz, fel ne forrj[638],
hiszen felléptél apád ágyába,
akkor beszennyezted a fekhelye*t, amikor felléptél.
5 Szümeón és Leui testvérek,
maguk választotta[639] *jogtalanságot követtek el*[640].
6 Tanácsukhoz ne járuljon lelkem,
és szövetségükhöz ne *támaszkodjék májam*,
mert haragjukban ember*eke*t öltek,
és kényükre-kedvükre bika inát szegték.
7 Átkozott haragjuk, mert kegyetlenné vált,
és dühük, mert bőszült.
Eloszlatom őket Jákóbban,
és szétszórom őket Iszráélben.
8 Júda, téged dicsérjenek testvéreid,
kezed ellenségeid *hátán*[641],
meghajolnak majd előtted atyádfiai.
9 Júda oroszlánkölyök,
hajtásból[642] növekedtél föl, fiam.
Elheverve elaludt*ál*, mint egy oroszlán,
és mint egy kölyök; ki keltheti őt föl?
10 Nem távozik el a *vezér* Júdától,
és a *vezető*[643] a combjai közül,
míg el nem jön *a neki félretett*,
és ő maga nemzetek *várakozása*[644].
11 Szőlőtőkéhez köti szamarát,
indához szamara csikóját,
borban mossa ruháját,
szőlő levében köntösét.
12 Szemei bortól ragyognak,
és fogai fehérebbek a tejnél.
13 Zabulón tengerparton él,
hajók kikötője mentén,
egészen Szidónig nyúlik el.

---

637 Elbizakodtál (ἐξύβρισας): MT: Sg. 3. A Sg. 2. még: SP, Aquila, Szümmakhosz.
638 Fel ne forrj (μὴ ἐκζέσῃς): a vízhez igazítva (MT: אל־תותר, „nem fogsz kiemelkedni”).
639 Maguk választotta (ἐξ αἱρέσεως αὐτῶν): MT: מכרתיהם (fegyverük – a szó *h.l.*). Talán a ברר gyökből vezette le (Tov 2014a, 460).
640 Jogtalanságot követtek el: MT: erőszak eszközei (כלי חמס); כלי h. כלו.
641 Hátán: MT: nyakán.
642 Hajtásból (ἐκ βλαστοῦ): MT: מטרף (zsákmánytól, zsákmány mellől). A gyök másik jelentése valóban ’hajtás’.
643 Vezér (ἄρχων), vezető (ἡγούμενος): MT: jogar (שבט), törvénypálca (מחקק).
644 Várakozása: Talán יקהה (’engedelmesség’, *d.l.*) h. תקוה.

14 Isszakhár *megkívánta*[645] a *jót*[646],
a *birtokok* között pihen,
15 és látva, hogy jó a pihenés,
és a földet, hogy termékeny,
alávetette a vállát, *hogy dolgozzék*,
és *földművelő férfi* lett.
16 Dán ítéli a maga népét,
mint a törzsek egyike Iszráélben.
17 És legyen Dán kígyó az úton,
amelyik *megbújik*[647] az ösvényen:
megmarja a ló sarkát,
és a lovas hátrabukik
18 az Úr szabadítás*át* várva.
19 Gád! fosztogatóbanda fosztogatja őt,
ő pedig nyomukban járva fosztogatja őket.
20 Ászér! kenyere kövér,
és ő fényűzést nyújt fejedelmeknek.
21 Nefthali szabadon növő *fatörzs*[648],
amely *termésével*[649] szépséget nyújt.
22 *Nagyra nőtt*[650] fiú Józséf,
nagyra nőtt, *irigyelt* fiú,
legfiatalabb fiam,
térj vissza hozzám[651]!
23 Akit *szántszándékkal* gyaláztak,
és visszatartották őt a nyilasok[652],
24 és erővel *összetörettek*[653] íj*ai*k,
és kezük-karjuk INA elerőtlenedett[654]
Jákób hatalmasának keze révén,
aki azután *legyőzte*[655] Iszráélt,
25 atyád Istenétől,
és segített neked *az én Istenem*[656],

---

645 Megkívánta: חמר (szamár) h. חמד.
646 A jót: MT: גרם. Talán a következő vers alapján.
647 Megbújik: MT: szarvasvipera (שפיפן). Vsz. a שוף-ból (’leselkedik’).
648 Fatörzs (στέλεχος): vsz. אילה h. אלון.
649 Termésével (γενήματι): MT: beszéde (אמרה).
650 Nagyra nőtt (ηὐξημένος): a פרא gyök alapjelentése: „termékenynek lenni”, de a könyvben mindig az αὐξάνω a megfeleltetése.
651 Legfiatalabb fiam, fordulj vissza hozzám: vsz. a צעדה עלי־שור h. צעיר עלי־שוב.
652 Nyilasok: szó sz. nyílvesszők urai (κύριοι τοξευμάτων), hebraizmus. (MT: בעלי חצים)
653 Összetörettek (μετὰ κράτους): ותשב h. ותשבר.
654 Elerőtlenedett: MT: feszes marad. (A פזז *d.l.* a MT-ben.) A MT Jákób fiára érti, a LXX az ellenségre.
655 Legyőzte: MT: pásztora (רעה). Talán a רעע gyökből.
656 Az én Istenem: ld. a 17:1-hez fűzött megj-t.

és megáldott *téged* az ég áldásával fentől,
és a *mindent bíró föld* áldásával,
az emlő és az anyaméh áldása MIATT,
[26] apád ÉS ANYÁD[657] áldásával,
felülmúlta a maradandó hegyek áldását,
és az örök halmok *áldását*.
Legyenek Józséf fején,
és testvérei fejtetőjén, akiket *vezetett*[658]!
[27] Beniámin ragadozó farkas,
reggel eszik *még*[659],
és estefelé zsákmányt oszt.
[28] Mindezek Jákób tizenkét *fia*[660]. És ezeket mondta el nekik apjuk és megáldotta őket, mindegyiket a saját áldásával áldotta meg. [29] * És[661] mondta nekik: „Én a népemhez *tétetem*. Temessetek el atyáimmal a barlangban, amely a khettaiosz Efrón mezején van: [30] a *kettős*[662] barlangban *,[663] amely Mambréval szemközt van Khánáán földjén, amelyik *barlangot* Ábráám vásárolt meg a khettaiosz Efróntól temetési birtokul. [31] Ott temették el Ábráámot és a feleségét, Sárát, és ott temették el Iszáákot és a feleségét, Rebekkát, és ott temett*ék* el Leiát [32] a Khet fiaitól szerzett birtokon, amelyet a mező és az azon lévő barlang képez!" [33] És Jákób befejezte a fiainak adott utasítást, lábát az ágyra téve elhunyt, és népéhez tétetett.

Megjegyzések

6. **Májam**: a כבד elsődleges jelentése 'máj'. Hagyományos értelmezése 'dicsőség'.
8. **Júda…**: a héberben háromszoros szójátékot találunk (יהודה יודוך ידך). Úgy tűnik, a fordító legalább alliterációval próbálja pótolni (**σ**ὲ **α**ἰνέσαισαν οἱ **ἀ**δελφοί **σ**ου), ill. a ragrímet is megtartja (σου – σου – σου).
10. **Vezér, vezető**: a versben nyilvánvalóan egy értelmezés érhető tetten: a szimbólum helyett a szimbolizáltat találjuk. Nem a térd közé szorított jogarra gondol elsődlegesen, hanem az ágyékra, amelyből királyok származnak – ugyanazt a μηρός szót ('comb') használja itt, mint amit az ágyékra máshol (ld. a 24:2-höz fűzött megj-t. A Targ Onk-ban „gyermekei gyermekétől"). – A neki félretett (τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ): MT: שילו. Nyilvánvalóan ש־לו-nak értelmezte (későbbi ill. költői nyelvhasználat alapján). Aquila és Symmakhos hasonlóan értelmezte: καθὸ αὐτῷ ill. ὅ ἐστιν αὐτοῦ. (A SP olvasata: שלה). A versről ld. részletesen LUST 2004, 144–147.
15. **Földművelő férfi** (ἀνὴρ γεωργός): MT מַס־עֹבֵד, vagyis „adófizető munkás", „robotoló szolga". Vsz. szándékos enyhítés történt.

[657] A többlet a SP-ban is.
[658] Vezette (ἡγήσατο): MT נזיר ('nazír') h. נגיד.
[659] Még: MT: עד ('zsákmány') h. עוד. (Az עד ilyen értelemben *d.l.* a MT-ben.)
[660] Fia: MT: törzse.
[661] MT: + Megparancsolta nekik és...
[662] Kettős: ld. a 23:9-hez fűzött megj-t.
[663] A kettős barlangban (ἐν τῷ σπηλαίῳ τῷ διπλῷ): MT: „a barlangban, amely Makpéla mezején van".

19. **Fosztogatóbanda…** (πειρατήριον πειρατεύσει … πειρατεύσει): görög jól visszaad a négyes fig. etym-ból hármat (magával a Gád névvel nem tud csak boldogulni. MT: גד גדוד יגודנו והוא יגד עקב:).

22. **Irigyelt**: talán az עין eltérő értelmezéséből. (עלי־עין nem „forrás mellett", hanem „szem előtt", a gonosz szem pedig az irigységet fejezi ki.). A LXX verziót valószínűleg József története is befolyásolta. (TOV 2014a, 464—5).

50. fejezet

[1] És József ráborult apja arcára, sírt fölötte és megcsókolta őt. [2] És József megparancsolta a balzsamozó szolgáinak, hogy balzsamozzák be[664] az apját, és a balzsamozók bebalzsamozták Iszráélt. [3] És eltelt negyven nap, mert így szokás számolni a balzsamozás napjait. És Egyiptom hetven napig gyászolta őt.

[4] Miután pedig leteltek a gyász napjai, József így szólt Fáraó *főembereihez*[665], mondván „Ha kedvességet találtam előttetek, szóljatok érdekemben Fáraó füleibe, mondván: [5] »Apám megesketett engem, mondván: **[666]: Abban a sírban, amelyet magamnak ástam Khánáán földjén, oda temess el engem; most hát hadd menjek fel, hadd temessem el az apámat, és visszajövök!«" [6] És Fáraó mondta: „Menj föl, temesd el apádat, ahogyan megesketett téged!" [7] És József tehát felment, hogy eltemesse apját, és vele ment Fáraó összes szolgája, házának vénei és Egyiptom földjének összes vénei, [8] és József egész házanépe, testvérei és EGÉSZ atyai háza; a *rokonságot*[667], a juhokat és a marhákat Geszem földjén hagyták. [9] És fölmentek vele együtt szekerek és lovasok is, és nagyon nagy sereg lett. [10] És eljutottak Atád szérűjéig, amely a Jordánon túl van, és óriási, nagyon keserű gyásszal gyászoltak. És hét napon át tartó gyászt rendezett az apjáért. [11] És Khánáán földjének lakói látták a gyászt Atád szérűjén, és azt mondták: „*Nagy* gyász ez az egyiptomiaknak", ezért nevezték el a hely nevét Egyiptom Gyászának, amely a Jordánon túl van. [12] És úgy tettek vele a fiai, ahogy megparancsolta nekik, ÉS ELTEMETTÉK ŐT OTT. [13] És elvitték őt a fiai Khánáán földjére és eltemették őt a *Kettős* barlangban, amely *barlangot* Ábráám vásárolt sírtelekként a khettaiosz Efróntól Mambréval szemközt. [14] És József visszatért Egyiptomba, ő és testvérei és azok, akik együtt mentek eltemetni az apját **[668].

[15] József testvérei pedig látva, hogy meghalt az apjuk, azt mondták: „Nehogy nehezteljen ránk József és viszonzással[669] viszonozza nekünk mindazt a rosszat, amit tanúsítottunk iránta!" [16] *És elmentek*[670] Józéfhez [és] azt mondták: „Apád *megesketett*[671] halála előtt, mondván: »Így

---

[664] Balzsamozó, balzsamozzák be (ἐνταφιασταῖς ἐνταφιάσαι): mindkettő neol.?

[665] Főembereihez (δυνάστης): MT: בית פרעה, vagyis „Fáraó háza".

[666] MT: + Íme, meghalok.

[667] Rokonságot (συγγένεια): MT: טפם („kisgyermekeiket"). (Vö. a 43:8-hoz fűzött megj-t).

[668] MT: +: miután eltemette az apját.

[669] Viszonzással (ἀνταπόδομα): neol.?

[670] Elmentek: MT: megparancsolták.

[671] megesketett: MT: parancsolta.

szóljatok Józséfhez: Bocsásd meg *nekik* a jogtalanságaikat és bűneiket, hogy gonoszul viseltettek irántad!« Most hát bocsásd meg atyád Istene szolgáinak jogtalanságait!" És József sírva fakadt, amikor ezeket mondták neki. [18] És odamentek hozzá **[672] és azt mondták: „Szolgáid vagyunk!" [19] József pedig mondta nekik: „Ne féljetek! *Hiszen Istené* vagyok. [20] Ti rosszat terveztetek ellenem, de Isten jót tervezett felőlem, hogy úgy legyen, amint ma van, hogy nagy nép *jusson élelemhez*!" [21] ÉS AZT MONDTA NEKIK: „Ne féljetek; én ellátlak benneteket és *házaitokat*[673]." És bátorította őket és a szívükre beszélt.

[22] És József Egyiptomban lakott, ő és testvérei és apja egész[674] házanépe. És száztíz évet élt József. [23] És József látta Efráim gyermekeit három nemzedékig, és Manasszé fiának, Mákhirnak fiai születtek József *ölében*. [24] És József azt mondta a testvéreinek, mondván: „Én meghalok. Az Isten pedig meglátogatással[675] meglátogat benneteket és fölvezet benneteket erről a földről arra a földre, amelyről megesküdött az Isten ATYÁINKNAK, Ábráámnak és Iszááknak és Jákóbnak." [25] És József megeskette Iszráél fiait, mondván: „A meglátogatáskor, amikor az Isten meglátogat benneteket, vigyétek föl a csontjaimat innen magatokkal!" [26] És József száztíz évesen halt meg; *eltemették* őt és egy koporsóba[676] tették Egyiptomban.

Megjegyzések

2. **Balzsamozók**: MT: orvosok. A balzsamozáshoz speciális orvosi ismeretek is szükségeltettek, ám a fordító mindenesetre a konkrét temetési eljárásra utalt a választott szóval. Érdekes, hogy egy korabeli, démotikus – görög bilingvis papirusz fordítója hasonlóan döntött: az 'orvos' jelentésű démotikus *pз swnw* szót a ταριχευτής-szel adta vissza, amely az ἐνταφιαστής szinonimája.[677]

4. **Fáraó füleibe** (εἰς τὰ ὦτα Φαραω): a hebraizmust (באזני פרעה) csak két helyen fordítja a könyvben görögösen (23:10: ἀκουόντων τῶν υἱῶν Χετ; 44:18: ἐναντίον σου), a többi négy helyen marad a héber idióma tükörfordítása.

19. **Hiszen Istené vagyok** (τοῦ γὰρ θεοῦ εἰμι ἐγώ): MT: hát Isten gyanánt vagyok én? (התחת אלהים אני) Vsz. szándékos finomítás történt.

26. **Eltemették** (ἔθαψαν): MT: bebalzsamozták (ויחנטו; ami az előzmény és a folytatás fényében logikusabb).

[672] MT: + és leborultak előtte.
[673] Házatokat (τὰς οἰκίας ὑμῶν): MT: gyermekeiteket (טפכם).
[674] A testvérei … egész: többlet (47:12-ből).
[675] Meglátogatással (ἐπισκοπῇ): neol.?
[676] Koporsóba: a σορός *d.l.* a LXX-ban.
[677] AITKEN 2013, 23–24.

Felhasznált irodalom

Szövegkiadások, kommentárok

RAHLFS, Alfred (eds.): *Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX Interpretes*, I. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1935.

WEVERS, *John W. et al.* (eds.): Septuaginta 1: *Genesis*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974.

ELLIGER K – RUDOLPH W. (eds.): *Biblia Hebraica Stuttgartiensia*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1990. (Editio Funditus Renovata.)

TAL, Abraham (ed.): Biblia Hebraica Quinta [BHQ], Vol. 1. *Genesis*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2015.

KRAUS, Wolfgang, *et al*.: *Septuaginta Deutsch: Das griechische Alte Testament in deutscher Übersetzung*. Deutsche Bibelgesellschaft, 2009.

KARRER, Martin – Kraus, Wolfgang: *Septuaginta Deutsch: Erläuterungen und Kommentare*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2019.

HARL, Marguerite (ford., bev.): *La Bible d'Alexandrie. I. La Genése*. Paris: Cerf, 2010.

PIETERSMA, Albert – Wright, Benjamin (eds.): *A New English Translation of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Általános szakirodalom

ADAMIK–DÖRÖMBÖZI 1999: Adamik Tamás – Dörömbözi János: Apokrif levelek. Budapest: Telosz.

AEJMELAEUS 2007a: Aejmelaeus, Anneli: Levels of Interpretation. On the Trail of the Septuagint. In: *On the Trail of the Septuaginta Translators*. *Collected Essays*. Leuven: Peeters, 295–312.

AEJMELAEUS 2007b: Aejamaleus, Anneli: Participium Coniunctum as a Criterion of Translation Technique. In: *On the Trail of the Septuagint Translators. Collected Essays*. (Revised and Expanded Ed.) Peeters: Leuven, 1–10.

AITKEN 2013: Aitken, James K.: The Septuagint and Egyptian Translation Methods. In: Wolfgang Kraus *et alii* (eds.): *XV Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies: Munich.* Atlanta: SBL Press 2013, 269–94.

AITKEN 2020: Aitken, James K.: The Ptolemaic Setting for the Translation of the Greek Pentateuch. *Hebrew Bible and Ancient Israel* 9 (4), 398–414.

BAAB 1933: Baab, Otto: A Theory of Two Tranlators for the Greek Genesis. *Journal of Biblical Literature* 52 (4) 239–243.

BALOGH 1921: Balogh, Józséf: *Voces Paginarum: Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*. Budapest: Franklin.

BARR 2014a: Barr, James: Vocalization and the Analysis of Hebrew among the Ancient Translators. In: *Bible and Interpretation: Collected Essays of James Barr* III. 5–13.

BARR 2014b: Barr, James: Did the Greek Penteteuch Really Serve as a Dictionary fo the Translation of the Later Books? In: *Bible and Interpretation: Collected Essays of James Barr* III. 87–105.

BARTHÉLEMY 1963: Barthélemy, Dominique: *Les Devanciers d'Aquila: Première publication intégrale du text des fragments du Dodécaprophéton trouvés dans le Désert de Juda*. VTSup 10. Leiden: Brill.

BARTHÉLEMY 1974: Barthélemy, Dominique: Pourquoi la Torah a-t-elle été traduite en grec? In: M. Black – W. A. Smalley (eds.): *On Language, Culture and Religion: In Honor of Eugene A. Nida*. Paris: Mouton, 23–42.

BARTON 2021: John Barton: Christian Theology. In: Salvesen, Alison G. – Law, Timothy M. (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint.* Oxford: Oxford University Press, 731–744.

BICKERMAN 1959: Elias J. Bickerman: The Septuagint as a Translation. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research.* 28: 1–39.

BICKERMAN 1988: Elias J. Bickerman: *The Jews in the Greek Age*. Cambridge (MA): Harvard University Press.

BORGEN 2021: Peder Borgen: „There Shall Come Forth a Man": Reflections on Messianic Ideas in Philo. In: *Illuminations by Philo of Alexandria: Selected Studies on Interpretation in Philo, Paul and the Revelation of John*. Leiden: Brill 105–127.

BOSSINA 2021: Bossina, Luciano: Manuscripts, Papyri and Epigraphy: Manuscripts of the Septuagint from Uncials to Minuscules. In: In: Salvesen, Alison G., Law, Timothy M. (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint.* Oxford: Oxford University Press, 145–164.

BOYD-TAYLOR 2023: Boyd-Taylor, Cameron: The Classification of Literalism in Ancient Hebrew-Greek Translation. In: Karrer, Martin – Kraus, Wolfgang (eds.): *Die Septuaginta — Texte, Kontexte, Lebenswelten*. WUNT 219. Tübingen: Mohr Siebeck 139–160.

BROCK 1972: Brock, Sebastian P.: The phenomenon of the Septuagint. In: A. S. van der Woude (ed.): *The Witness of Tradition*. Papers Read at the Joint British-Dutch Old Testament Conference Held at Woudschoten (Holland), September 1970. Old Testament Studies 17. Leiden: Brill, 11–36.

CASSON 2001: Casson, Lionel: *Libraries in the Ancient World.* New Haven: Yale University Press.

CHIRICHIGNO–ARCHER 2005: Chirichigno, Gleason L. – Archer, Gregory: *Old Testament Quotations in the New Testament: A Complete Survey.* Eugene (Oreg.): Wipf & Stock.

COLLINS 2000: Collins, Nina L.: *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*. Leiden: Brill.

CONYBEARE – STOCK 2004 (1905): Conybeare, Frederick C. – Stock, St. George: Grammar of Septuagint Greek. With Selected Readings, Vocabularies, and Updated Indexes. Peabody (MA), Hendrickson, 2004[2] (ered. kiad. Boston, Ginn and Company, 1995).

COOK 1986: Cook, Johann: The Exegesis of Genesis. In: VI Congress of the IOSCS. Septuagint and Cognate Studies 23. Jerusalem, 91—125.

COOK 2001: Cook, Johann: The Septuagint of Genesis: Text and/or Interpretation? In: Wénin, André (ed.): *Studies in the Book of Genesis: Literature, Redaction and History.* Leuven, Leuven University Press, 315–329.

COOK 2022: Cook, Johann: Platonism and Judaism: Have They Ever Met? Reflections on Biblical Creation Stories. In: *The Septuagint South of Alexandria*. Leiden: Brill, 50–69.

COPPENS 1968: Coppens, Joseph: Le messianisme royal. Paris: Cerf.

CSALOG 2022: Névadás és névmagyarázat a Genezisben. In: Zsengellér József – Koltai Kornélia (szerk.): Hadd dicsérem a kegyes férfit! Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán a "Schweitzer-lectures" - Magyar Hebraisztikai Konferenciák 2018–2022 közötti előadásaiból. Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság, L'Harmattan, 21–32.

CSALOG 2023: Csalog Eszter: Hányan fordították a Tórát? Studia Biblica – Bibliai tanulmányok, 2023, 5 (1): 67–84.

CSALOG 2025: Csalog Eszter: Location of the Septuagint-Proverbs: A Reappraisal. *Journal of Septuagint and Cognate Studies* 56 (2024), 109–123.

CSALOG–GRÜLL 2021: Flavius Josephus mint bibliafordító. In: Kókai-Nagy Viktor (szerk.): Josephus tanulmányok. Komárom: Selye János Egyetem.

DANIEL 1966: Daniel, Suzanne: Recherches sur le vocabulaire du culte dans le Septante. Paris: Libraire C. Klincksieck.

DE CROM 2021: De Crom, Dries: The Letter of Aristeas. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (Eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*.: Oxford: Oxford University Press, 121–134.

DORIVAL 2009: Dorival, Gilles: De nouvelles données sur l'origine del la Septante? *Semitica et Classica* 2: 73–79.

FELDMAN 1993: Feldman, Louis H.: *Jew and Gentile in the Ancient World*. Princeton 1993.

GEHMAN 1951a: Gehman, Henry S.: The Hebraic Character of LXX Greek. *VT* 1 (1951) 81–90.

GEHMAN 1951b: Kontextualisierende Übersetzungspraxis in der Genesis-Septuaginta? In: Kepper, Martina: *Die Septuaginta* (2016) 523-536. 527–530.

GORDON 2021: Gordon, Pavlos D.: Transmission of the Tetragrammaton in Judeo-Greek and Christian Sources. *Cahiers Accademia* 12: 85–126.

Grüll 2007: Grüll Tibor: Zsidó történetírás a hellenisztikus korban *Életünk* 44 (6–7): 32–54.

GRÜLL 2015: Grüll Tibor: Kitérők és betérők: Zsidó és keresztény vallási misszió az ókorban. In: Horváth Z. – Sz. Halász D. (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára.* Miskolc: Miskolci egyetemi kiadó, 11–23.

HADAS 2007: Hadas, Moses: *Aristeas to Philocrates*. *Letter of Aristeas.* Eugene (Oreg.): Wipf & Stock. (ered. kiad.: 1951)

HADAS-LEBEL 2001: Hadas-Lebel, Mireille: Qui utilisait la LXX dans le monde Juif? In: *La Bible d'Alexandrie. Le Penteteuque. Texte grec et traduction*. Paris: Les Étidions du Cerf, 42–49.

HARL 2010: Harl, Marguerite (ford., bev.): La Bible d'Alexandrie. I. La Genése. Paris: Cerf.

HIEBERT 2012: Hiebert, Robert J.: Textual and Translation Issues in Greek Genesis. Septuagint Origins and Significance. In: Evans, Craig A. *et alii* (eds.): The Book of Genesis. Composition, Reception and Interpretation. Vetus Testamentum Supplements 152. Leiden: Brill, 405–426.

HONIGMAN 2003: Honigman, Sylvie: *The Septuagint and Homeric Scholarship in Alexandria: A Study in the Narrative of the Letter of Aristeas*. London–New York: Routledge.

HORVÁTH–BUZÁSI 2020: Horváth Judit (ford.) – Buzási Gábor (bev.): Júda és Támár története alexandriai Philón értelmezésében. *Ókor* 19 (2): 86–99.

JALABERT 1914: Jalabert, Laurent: Citations bibliques dans l'épigraphie grecque. In F. Cabrol/H. Leclercq (szerk.): *Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de liturgie*, Vol. 3 (2), Párizs: Librairie Letouzey et Ané, 1731–1747.

JELLICOE 1968: Jellicoe, Sidney: *Septuagint and Modern Study*. Oxford: Oxford University Press.

JOHNSON 2000: Johnson, William A.: Toward a Sociology of Reading in Classical Antiquity. *American journal of philology*, 121 (4): 593–627.

JOHNSON 2004: Johnson, Sara R.: *Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity: Third Maccabees in its Cultural Context.* Hellenistic Culture and Society 43. Berkeley: University of California Press.

JOOSTEN 2007 Joosten, Jan: The Impact of the Septuagint Pentateuch on the Greek Psalms. In: *XIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies: Ljubljana*. SBL Press: Atlanta 197–205.

JOOSTEN 2008: Joosten, Jan: Reflections of the 'Interlinear Paradigm' in the Septuagintal Studies. In: A. Vojtila – J. Jokiranta (szerk.): *Scrpiture in Tradition: Essays on Septuagint, Hebrew Bible, and Dead Sea Scrolls in Honour of Raija Sollamo.* Leiden: Brill, 163–78.

JOOSTEN 2010: Joosten, Jan: The Aramaic Background of the Seventy. *Bulletin of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies* 43 (2010): 53–72.

JOOSTEN 2012a: Joosten, Jan: On the Septuagint Translators' Knowledge of Hebrew. In: *Collected Studies on the Septuagint.* Tübingen: Mohr Siebeck, 25–36.

JOOSTEN 2012b: Joosten, Jan: On Aramaizing Renderings in the Septuagint. In: *Collected Studies on the Septuagint.* Tübingen: Mohr Siebeck, 53–66.

JOOSTEN 2012c: Joosten, Jan: To see God. Conflicting Exegetical Tendencies in the Septuagint. In: *Collected Studies on the Septuagint.* Tübingen: Mohr Siebeck, 157–170.

JOOSTEN 2023: Joosten, Jan: Septuagint Greek and the Jewish Sociolect in Egypt. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 246–256.

KAHLE 1959: Kahle, Paul: The Cairo Geniza. Oxford: Blackwell (2. kiad.)

KIM 2019: Kim, Hayeon: *Multiple Authorship of the Septuagint Pentateuch*. Leiden: Brill.

KNOX 1968: Bernard M. W. Knox: Silent Reading in Antiquity. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 9: 421–35.

KOOIJ 1998: Kooij, Arie van der: Perspectives on the Study of the Septuagint. Who are the Translators? In: García Martinez, Fiorentino – Noort, Ed (szerk.): *Perspectives in the Study of the Old Testament and Early Judaism*. VTS 73. Leiden: Brill, 214–229.

KOOIJ 2007: Kooij, Arie van der: The Septuagint of the Pentateuch and Ptolemaic Rule, in G.N. Knoppers and B.M. Levinson (eds.), *The Pentateuch as Torah. New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance*. Winona Lake (Indiana): Eisenbrauns, 2007, 289–300.

KOPECZKY 2005: Kopeczky, Rita: A görög antiszemita irodalom egyiptomi vonulatához. *Antik Tanulmányok* 49 (1–2): 173–196.

KREUZER 2021: Kreuzer, Siegfried: Kaige and 'Theodotion'. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 449–458.

LEE 2023: Lee, John A.: The Vocabulary of the Septuagint and Documentary Evidence. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 98–108.

LÉONAS 2023: Léonas, Alexis: The Language of the Septuagint between Greek and Hebrew. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 357–374.

LINCICUM 2021: Lincicum, David: Citations in the New Testament. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 523–536.

LOUW 2007: Louw, Theo van der: Transformations in the Septuagint. Towards an Interaction of Septuagint Studies and Translation Studies. Leuven: Peeters.

LOUW 2008: Louw,Theo van der: The Dictation of the Septuagint Version. *Journal for the Study of Judaism* 39, 211–229.

LOUW 2010: Louw, Theo van der: The Duration of the LXX-Pentateuch Project. *Bulletin of the International Organization of Septuagint and Cognate Studies* 43, 41–51.

LOUW 2018: Louw, Theo van der: The Evolution of the LXX-Genesis-Translator. In: Martin Meiser *et al*. (eds.): *Die Septuaginta : Geschichte – Wirkung – Relevanz,* 6. Internationale Fachtagung veranstaltet von Septuaginta Deutsch (LXX.D), Wuppertal, 21–24. Juli 2016 (WUNT 405; Tübingen: Mohr Siebeck, 2018), 146–157.

LOUW 2019: Louw, Theo van der: The Unity of LXX Genesis and Exodus. *Vetus Testamentum* 70 (2): 270–284.

LUST 2004a: Lust, Johann: Messianism and Septuagint. In: *Messianism and the Septuagint. Collected Essays by J. Lust.* Leuven: Leuven University Press, 9–26.

LUST 2004b: Lust, Johann: Septuagint and Messianism, with special Emphasis on the Pentateuch. In: *Messianism and the Septuagint. Collected Essays by J. Lust*. Leuven: Leuven University Press 2004. 129–152.

MARCOS 2009: Marcos, Fernández Natalio: The Greek Pentateuch and the Scholarly Milieu of Alexandria. *Semitica at Classica* 2, 81–89.

MEER 2012: Meer, Michaël N. van der: The Natural and Geographical Context of the Septuagint: Some Preliminary Observations. In: Kraus, W – Karrer, M – Sigismund, M (eds), *Die Septuaginta. Entstehung, Sprache, Geschichte.* 3. Internationale Fachtagung veranstaltet von Septuaginta Deutsch (LXX.D), Wuppertal 22.-25. Juli 2010. (WUNT I 286; Tübingen, Mohr-Siebeck, 2012), 387—421.

MEER 2021: Meer, Michaël N. van der: Symmachus. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 723–730.

MEISER 2017: Meiser, Martin: Septuaginta, inkulturáció és az identitás megőrzése. Bevezetés görög Ószövetségbe. (ford. Oláh Zoltán) Kolozsvár: Verbum.

MODRZEJEWSKI 1986: Mélèze-Modrzejewski, Józef: Livres sacrés et justice lagide. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Juridica* 21. Łodz: Uniwersytet Łodzki, 11–44.

MODRZEJEWSKI 1997a: Modrzejewski, Joseph: *The Jews of Egypt from Rameses II to Emperor Hadrian*. Transl. Robert Cornman. Princeton: Princeton University Press.

MODRZEJEWSKI 1997b: Modrzejewski, Joseph: The Septuagint as Nomos: How the Torah became a „Civic Law" for the Jews of Egypt. In: J. Cairns – O. Robinson (szerk.): *Critical Studies in Ancient Law and Legal History. Essays in Honour of Alain Watson.* 183–199.

MOMIGLIANO 1932: Momigliano, Arnaldo D.: Per la data e la caratteristica de la lettera di Aristea. *Aegyptus* 12 (2–3): 161–172.

MURAOKA 2023: Muraoka, Takamitsu: Limitations of Greek in Representing Hebrew. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 129–138.

MÜLLER 1996: Mogens Müller: *The First Bible of the Church: A Plea for the Septuagint*. JSOTSup 206; Copenhagen International Seminar 1; Sheffield: Sheffield Academic Press.

MÜLLER 2021: Müller, Mogens: Theology in the Septuagint? In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (szerk.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 105–120.

PFEIFFER 2008: Pfeiffer, Stefan: Joseph in Ägypten. Althistorische Beobachtungen zur griechischen Übersetzung und Rezeption von Gen 39–50. In: Karrer, Martin – Kraus, Wolfgang (eds.): *Die Septuaginta — Texte, Kontexte, Lebenswelten*. WUNT 219. Tübingen: Mohr Siebeck 313–22.

PFEIFFER 2023: Ägyptische Elemente im Griechischen der LXX. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 231–108.

PIETERSMA 2002: Pietersma, Albert: A New Paradigm for Addressing Old Questions: The Relevance of the Interlinear Model for the Study of the Septuagint. In: Cook, Johann (ed.): *Bible and Computer. The Stellenbosch AIBI-6 Conference. Proceedings of the Association Internationale Bible et Informatique 'From Alpha to Byte'. University of Stellenbosch, 17–21 July, 2000*. Leiden: Brill, 337–364.

PORTER 2023: Porter, Stanley E.: History of Scholarship on the Language of the Septuagint. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 15–38.

RABIN 1968: Rabin, Chaim: The Translation Process and the Character of the Septuagint. *Textus* 6, 1–26.

RAJAK 2008: Rajak, Tessa: Translating the Septuagint for Ptolemy's library: myth and history. *Die Septuaginta-Texte, Kontexte, Lebenswelten*. 176–193.

RAJAK 2009: Rajak, Tessa: *Translation and Survival: The Greek Bible of the Ancient Jewish Diaspora.* Oxford: Oxford University Press.

RAJAK 2014: Rajak, Tessa: Philo's knowledge of Hebrew. In: Aitken, James K. – Paget James C. (eds.): *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, 173−87.

RAJAK 2021: Rajak, Tessa: Josephus and the Septuagint. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 421–434.

RÖSEL 1994: Rösel, Martin: *Übersetzung als Vollendung der Auslegung. Studien zur Genesis-Septuaginta.* Berlin: De Gruyter.

RÖSEL 1998: Rösel, Martin: The Text-Critical Value of Septuagint-Genesis. *BIOSCS* 31, 62–70.

RUFF 2009: Ruff Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra.* Budapest: Jószöveg.

SCHENKER 2007: Schenker, Adrian: Wurde die Tora wegen ihrer einzigartigen Weisheit auf Griechisch übersetzt? Die Bedeutung der Tora für die Nationen in Dt 4:6−8 als Ursache der Septuaginta. *FZPhTh* 54, 327−347.

SCHIFFMANN 1999: Schiffmann, Lawrence: The Early History of Public Reading of the Torah. In: Steven Fine (eds.): *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue – Cultural Interaction during the Greco-Roman Period.* London: Routledge 44−56.

SCHWARTZ 2001: Schwartz, Seth: *Imperialism and Jewish Society: 200 B.C.E.− 600 C.E*. Princeton: Princeton University Press.

SWETE 1914: Swete, Henry B.: *Introduction to the Old Testament in Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.

SZÁNTÓ 2024: Szántó Zsuzsanna: *The Jews in Ptolemaic Egypt. The History of a Diaspora Community in Light of the Papyri*. Berlin: De Gruyter.

TCHERIKOVER 1959: Tcherikover, Viktor: *The Hellenistic Civilisation and the Jews.* Philadelphia (PA): The Jewish Publication Society of America.

THACKERAY 1909: Thackeray, Henry St J.: *A Grammar of the Old Testament in Greek: According to the Septuagint*. Cambridge: Cambridge University Press.

THACKERAY 1921: Thackeray, Henry St. J.: Septuagint and Jewish Worship. A Study in Origins. Eugene (OR): Wipf and Stock Publishers.

THEOPHILOS 2021: Theophilos, Michael P.: Manuscripts, Papyri, and Epigraphy: Papyri and Epigraphy Relating to the Septuagint. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 135–144.

TOV 1973: Tov, Emanuel: Transliterations of Hebrew Words in the Greek Versions of the Old Testament – A Further Characteristic of the *kaige*-Th. Revision? *Textus* 8, 78–92.

TOV 1981: Tov, Emanuel: *Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research*. Jerusalem Biblical Studies 3. Jerusalem: Simor Ltd.

TOV 1998: Tov, Emanuel: Textual Criticism of the Hebrew Bible 1947–1997. In: García Martinez, Fiorentino – Noort, Ed (eds.): *Perspectives in the Study of the Old Testament and Early Judaism*. VTS 73. Leiden: Brill, 214–229.

TOV 1999a: Tov, Emanuel: Did the Septuagint Translators Always Understand their Hebrew Text? In: *The Greek and Hebrew Bible*, 203–18.

TOV 1999b: Tov, Emanuel: Interchanges of Consonants between the Masoretic Text and the *Vorlage* of the Septuagint. In: *The Greek and the Hebrew Bible*. Suppl. to Vetus Testamentum Series, Leiden: Brill, 301–311.

TOV 1999c: Tov, Emanuel: Loan-Words, Homophony and Transliterations in the Septuagint. *Bib* 60 216–236. In: *The Greek and Hebrew Bible*, 165–82.

TOV 1999d: Tov, Emanuel: The Impact of the LXX Translation of the Pentateuch on the Translation of the Other Books. In: *The Greek and Hebrew Bible*, 183–94.

TOV 2001: Tov, Emanuel: The Nature of the Greek Texts from the Judean Desert. *Novum Testamentum* 43 (1), 1–11.

TOV 2008: Biliteral Exegesis of Hebrew Roots in the Septuagint? In: *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran*, 378–97.

TOV 2011: Tov, Emanuel: Der Charakter der hebräischen Quellen der Septuaginta und ihr textkritisch-textgeschichtlicher Wert. In: Karrer, Martin – Kraus, Wolfgang (eds.): *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament.* I.: Genesis bis IV. Makkabäer 78–102.

TOV 2013: Tov, Emanuel: Textual Harmonization in the Stories of the Patriarchs. *Rewriting and Interpreting the Hebrew Bible: The Biblical Patriarchs in the Light of the Dead Sea Scrolls,* 2013, 439: 19.

TOV 2014a: Tov, Emanuel: Gen 49 in the Septuagint – Trial and Error. In: A Pillar of Cloud to Guide: (eds. Hans Ausloos – Bénédicte Lemmelijn; BETL 269; Leuven) 455–469.

TOV 2014b: Tov, Emanuel: The Harmonizing Character of the Septuagint of Genesis 1–11. In: Wolfgang Kraus – Siegfried Kreuzer (eds.): *Die Septuaginta–Text, Wirkung, Rezeption*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 325. Tübingen: Mohr–Siebeck 2014, 315–332.

TOV 2014c: Emanuel Tov: The Septuagint Translation of Genesis as the First Scripture Translation. In: Kristin de Troyer *et al.* (szerk.): *In the Footsteps of Sherlock Holmes: Studies in the Biblical Text in Honour of Anneli Aejmelaeus*. BETL 72; Leuven: Peeters, 47–64.

TOV 2015a: Tov, Emanuel. Reflections on the Septuagint with Special Attention Paid to the Post-Pentateuchal Translations. In: *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint*. Leiden: Brill, 429–448.

TOV 2015b: Tov, Emanuel: The Septuagint between Judaism and Christianity. In: *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint. Collected Essays, Vol. 3.* Brill: Leiden 449–469.

Tov 2015c: Tov, Emanuel: *The Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research.* (Completely Revised and Expanded Third Edition) Winona Lake: Eisenbrauns.

TOV 2016a: Tov, Emanuel: Genesis 49 in the Septuagint – Trial and Error. In: *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint. Collected Essays, Vol. 3.* Brill: Leiden 490–503.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1983: Trencsényi-Waldapfel Imre: A Szeptuaginta védekezése az apanthrópia vádja ellen. In: *Vallástörténeti Tanulmányok.* Budapest: Akadémiai kiadó, 263–272.

TURNER 1963: Turner, Nigel: Syntax. In: James Hope Moulton – Wilbert Francis Howard: *A Grammar of New Testament Greek*. Edinburgh: Clark, 1957–63. III.

ULRICH 2015: Ulrich, Eugene: *The Dead Sea Scrolls and the Developmental Composition of the Bible*. Supplements to Vetus Testamentum 169. Leiden: Brill.

ULRICH 2021: Ulrich, Eugene: The Scrolls from the Judean Desert and the Septuagint. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 435–448.

VELTRI 2006: Veltri, Giuseppe: Der griechische Targum Aquilas. In: *Gegenwart der Tradition*. Brill, 2002. 75–103.

VERMES 1973: Vermes Géza: *Scripture and Tradition in Judaism. Haggadic Studies.* SPB 4. Leiden: Brill.

VOITILA 2023: Voitila, Anssi: Septuagint Syntax and Hellenistic Greek. In: Bons, Eberhard – Joosten, Jan (eds.): *Die Sprache der Septuaginta – The Language of the Septuagint*. München: Gütersroher Verlagshaus, 109–118.

WAGNER 2021: Wagner, J. Ross: New Testament. In: Alison G. Salvesen, Timothy M. Law (szerk.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press, 723–730.

WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006: Wasserstein, Abraham – Wasserstein, David: *The Legend of the Septuagint from Classical Antiquity to Today*. Cambridge: Cambridge University Press.

WEISSERT 1973: Weissert, David: Alexandrinian Analogical Word-Analysis and Septuagint Translation Techniques. *Textus*, 1973, 8 (1), 31–44.

WEVERS 1993: Wevers, John G: Notes on the Greek Text of Genesis. Atlanta (GA): Scholars Press.

WRIGHT 2008: Wright, Benjamin G. Transcribing, translating, and interpreting in the Letter of Aristeas: On the nature of the Septuagint. *Scripture in Transition: Essays on Septuagint, Hebrew Bible, and Dead Sea Scrolls in Honour of Raija Sollamo*. 2008, 147–62.

WRIGHT 2011: Wright, Benjamin G.: The letter of Aristeas and the question of Septuagint origins redux. *Journal of Ancient Judaism*, 2 (3), 304–326.

WRIGHT 2015: Wright, Benjamin G.: *The Letter of Aristeas*. De Gruyter, 2015.

ZSENGELLÉR 2006: Zsengellér József: Bálám könyve I. A Numeri 22–24 ókori hatástörténete. Questiones Theologiae 3. Budapest: L'Harmattan.

ZSENGELLÉR 2018: Zsengellér József: A Septuaginta (LXX) és a zsidó alexandriai kánon mítosza. In: Hídvégi Máté (szerk.): *Keleti tanulmányok és vallásközi párbeszéd. Írások Szécsi József tiszteletére*. L'Harmattan: Budapest.